

Novus forlag · eISSN 2387-6700

COLLEGIUM MEDIEVALE

Interdisciplinary Journal of Medieval Research

Volume

36

2023

Published by
COLLEGIUM MEDIEVALE
Society for Medieval Studies

Oslo 2023

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

EDITOR IN CHIEF

Bjørn Bandlien (University of South-Eastern Norway)

EDITORIAL BOARD

Espen Karlsen (National Library of Norway)

Mikael Males (University of Oslo)

Vibeke Vandrup Martens (NIKU)

ADVISORY BOARD

Knut Arstad (Forsvarsmuseet), Stefan Drechsler (University of Bergen), Line Cecilie Engh (University of Oslo), Kurt Villads Jensen (Stockholm University), Martin Wangsgaard Jürgensen (Nationalmuseet), Mette Svart Kristiansen (Aarhus University), Jette Linaa (Aarhus University), Ole-Albert Rønning Nordby (National Library of Oslo), Beate Pedersen (NIKU), Kristian Reinford (Anno museum), Karen Skovgaard-Petersen (DSL), Anders Winroth (University of Oslo)

The journal *Collegium Medievale* is a forum for all who are engaged in research on topics related to the Middle Ages or the Renaissance. One volume is published annually. The journal is published by the medievalist association *Collegium Medievale*, Society for Medieval Studies, in cooperation with Novus Press, Oslo, Norway. The Association has its basis in the Faculty of Arts at the University of Oslo, <http://www.khm.uio.no/tema/tiden/middelalder/collegium-medievale/>.

Scholars within the relevant fields are invited to submit papers to the journal. The stylesheet is available online at: http://web.novus.no/Novus_tidsskrifter/CM_-_Instruks.html.

Previous volumes are available online at <http://ojs.novus.no/> (vols. 18–35) and nb.no (vols. 1–35).

For further information and submissions, please contact the editor: bjorn.bandlien@usn.no

Institutions and individuals may subscribe to the journal. The annual subscription fee for 2024 is NOK 400 for individuals, postage included. Individual issues may also be purchased, and most previous issues are available. Payments to Novus Press, Box 104 Oppsal, 0619 Oslo, should be made to DnB, NO-0021 Oslo, Norway, BIC(SWIFT): DNBANOKK, IBAN for payments in Euro: NO2770950447018, IBAN for payments in Norwegian kr: NO8978740533362. DNB charges a fee of NOK 50, for cashing foreign cheques; this fee will have to be covered by subscribers using this mode of payment and should therefore be added to the amount paid for subscription.

Review copies can be sent to: *Collegium Medievale*, Kulturhistorisk museum, Box 6762 St Olavs Plass, N-0130 Oslo, Norway.

INNHOLD / CONTENTS

Vol. 36 (2023)

Artikler / Articles

- ESPEN KARLSEN & TOR WEIDLING: Bokfragmenter fra middelalderen i lys av sentral- og lokaladministrasjon 1520–1725 5
- FRODE IVERSEN† & JAN BRENDALSMO: Den tidlige kirkeorganisasjonen i Nidaros bispedømme 75
- MICHAEL DERRICK: Vestre strete: Medieval Oslo's most important and least understood thoroughfare 127
- SVERRE DYRHAUG & SVEIN H. GULLBEKK: Peterspenger – en skatt for folk flest 169
- ANNE LIND: Spor i ord: En undersøkelse av ordet *gagarr* (hund) i norrøn poesi 219
- SYNNØVE MIDTBØ MYKING: A Psalter for a Danish Queen? Remarks on London, British Library, Add. MS 17868 241

Bokanmeldelser / Book reviews

- Stefan Drechsler, *Illuminated Manuscript Production in Medieval Iceland* (LASSE MÅRTENSSON) 266

Bokfragmenter fra middelalderen i lys av sentral- og lokaladministrasjon 1520–1725

ESPEN KARLSEN & TOR WEIDLING

In Norwegian and Danish public account books from the 16th century and the first part of the 17th century, parchment fragments of medieval books were often used as binding material. There have been different opinions about where the binding took place, which has a bearing on where the manuscripts that were cut up were used, locally or regionally in Norway or in Denmark. The article focuses on the theories that Norwegian and Danish accounts could be bound centrally in Copenhagen and that parchment imported from abroad was used. It argues that some of the theories put forward completely or partially lack an empirical foundation and seem unlikely. There is no basis for discrediting the fragments as a source of Norwegian and Danish book history, as some scholars have done. The study is based on an examination of the central administration, the itinerant kingdom and on the keeping of accounts in the local administration and their audit. The article sheds new light on the loss and preservation of accounts, the state of archives and the loss of archival material. The investigation gives reason for a new assessment of the representativeness of both preserved accounts and of fragments.

De fleste pergamentbøker man kjenner til som ble brukt i Norge i middelalderen, er dokumentert som innbindingsmateriale på lens- og fogderegnskaper, samt enkelte andre regnskaper fra 1522–1693; praksisen ebbet ut rundt midten av 1600-tallet.¹ Det kan dreie seg om hele blader eller dobbeltblader som er blitt benyttet som hele omslag på regnskapsbøker, eller mindre biter av blader som er blitt benyttet som forsterkninger i ryggen. Komplette bøker lar seg ikke sette sammen av de bevarte pergament-

¹ Len var den grunnleggende administrative enhet i forvaltningen i Danmark og i Norge frem til ca. 1660, og lensherrene ble utpekt av kongen. Lenene var ikke arvelige, og lensherrene satt inntil kongen bestemte seg for å overlate lenet til en ny lensherre eller besluttet at lenet skulle legges ned. Lenet kunne være inndelt i alt fra ett til 10–15 fogderier (i Danmark kalt herreder; se Olesen 2000: 26; Petersen 2000: 83). Lensherrene ansatte selv sine fogder. Mer om dette nedenfor.

omslagene, men i ett tilfelle har man helt eller delvis 33 blader av en liturgisk bok (Karlsen & Weidling 2017: 170–171). Disse restene av pergamentbøker vil i det følgende omtales som fragmenter. De fleste fragmenter kommer fra liturgiske bøker på latin.

Denne undersøkelsen dreier seg ikke om de fragmenterte manuskriptenes innhold, ei heller om deres opprinnelse og datering på paleografisk grunnlag, men om deres proveniens i lys av 1500- og 1600-tallets administrative gjenbruk av dem.

Artikkelen berører fragmenter både i Norge og i Danmark. Det norske materialet får større vekt i denne fremstillingen enn det danske. Det skyldes at forfatterne kjenner materialet i Norge best og at vi er opptatt av å diskutere forhold rundt fragmenter benyttet i innbindingen av norske regnskaper. Utforskningen av fragmenter i Norge kaster nytt lys over fragmenter i Danmark.

Den største fragmentsamlingen i Norge finnes i Riksarkivet i Oslo (i det følgende NRA), som også har det mest omfattende regnskapsmaterialet fra 1500- og 1600-tallet. Ellers finnes fragmenter i noen statsarkiver, i Nasjonalbiblioteket (i det følgende NB) og ved universitetsbibliotekene (Karlsen 2013b: 13–15). De største fragmentsamlingene i Danmark er i Rigsarkivet i København (i det følgende DRA) og i Det Kongelige Bibliotek samme sted (i det følgende DKB). I DRA har mange av fragmentene en tilsvarende proveniens som de norske. Bestanden består av ca. 8000 fragmenter (Tortzen 1999: 163). DKB har en mer sammensatt samling med en del andre provenienser enn regnskapsbøker. En del fragmenter er blitt overført fra DRA til DKB etter å ha vært tatt av regnskapsbøkene. Det er registrert ca. 3500 fragmenter i alt i DKB.

Det har vært ulike oppfatninger om hvor innbindingen har funnet sted, noe som har betydning for hvor manuskriptene som ble kuttet opp, ble brukt – lokalt eller regionalt i Norge eller i Danmark. Her vil vi se nærmere på en rekke forhold som gjelder lensregnskapene og bruken av fragmenter, samt teorien om innbinding av norske og danske regnskaper i sentraladministrasjonen i København og teorien om import av middelalderpergament i tidlig nytid.

Lensregnskaper er ofte brukt som et samlebegrep for ulike regnskaper som lensherrene i Danmark og Norge hadde ansvaret for. Lensregnskap har også en mer spesifikk betydning, som betegnelse på de overordnede regnskapene som lensherrene førte. Regnskapene ble sendt til Rentekammeret i København for revisjon.² Før 1660

² Rente har her betydningen inntekt (oppslagsordet 'rente' hos Kalkar 1881–1918), slik at Rentekammeret = 'Inntektskammeret'. Kammerets primære oppgave var å motta pengeinnbetalinger til kronen fra lensherrene og enkelte andre oppebørselsbetjenter. Den mest arbeidskrevende oppgaven i Rentekammeret var revisjon av regnskaper som kom inn årlig fra hele unionen, ca. 1625 rundt 1000 i året (Jespersen 2000: 109). Ordningen i den dansk-norske

var Rentekammeret ikke et selvstendig administrativt organ, men underlagt Danske kanselli, som var det øverste forvaltnings- og regjeringsorgan innen unionen. Etter innføringen av eneveldet i 1660–1661 ble Rentekammeret et selvstendig kollegium, hvor revisjon av regnskaper fra Danmark og Norge var en av hovedoppgavene.

Etter revisjon ble regnskapene oppbevart i Rentekammerets arkiv. Arkivet hadde eksistert lenge før 1660, og ble til daglig omtalt som *Brevkammeret*. Etter 1721 ble navnet endret til *Kammerarkivet*.

Det bør presiseres at ikke alle regnskaper ble bundet inn med pergament fra middelalderbøker på 1500- og 1600-tallet,³ men at man brukte forskjellige typer innbinding og forsterkningsmetoder, og noen ganger brukte man intet utover tråden man sydde heftene sammen med i ryggen. Det var neppe et sterkt behov i forvaltningen for å gjenbruke pergament fra middelalderbøker fremfor andre løsninger på innbinding, men man brukte det man hadde for hånden. De fleste regnskapsinnbindinger fra tiden man særlig benyttet fragmenter, er enkle og kunne utføres av nærmest hvem som helst.

Tidligere forskning om hvor ble regnskapene bundet inn og om hvor kom pergamentet fra

I Norge har forskningen mest pekt på at innbindingen skjedde lokalt i lenskanselliene eller i fogderiene.⁴ Derfor har man regnet med at manuskriptene som man laget fragmenter av, for det meste var samlet inn lokalt, mens enkelte danske forskere har vært mer skeptiske, og det har vært foreslått at en del regnskaper er blitt bundet inn i Rentekammeret (se nedenfor). I hvilken utstrekning man tenker seg at dette skal være skjedd, er uklart. Var innbinding i Rentekammeret den vanlige praksis eller var den et unntak?

NORSK FORSKNING PÅ FRAGMENTENES PROVENIENS

I Norge har man argumentert for at fragmenter fra det enkelte manuskript vanligvis er benyttet innenfor samme len, hva enten det er hovedregnskapet for lenet eller de underliggende fogderier (Storm 1893: 2 på grunnlag av gammelnorske sagafragmenter; Gjerløw 1961: 29–32; Pettersen 2013: 48–49; Karlsen 2021: 16–23;

unionen skiller seg i dette fra den svenske forvaltningen i 1500-årene, som hadde ett regnskapskammer (räknekammaren), som tok imot regnskaper og reviderte dem, og ett rentekammer (räntekammaren), som forvaltet innbetalingene til kronen (Eskola 2020: 19).

³ Fragmentforskningen har ikke konsentrert seg om alternative innbindinger av regnskaper. Emnet vil bli diskutert i denne artikkelen.

⁴ Pettersen 2013: 50–54. For en oversikt over fragmentforskning i Norge fra 1840-årene frem til 2012, se Karlsen 2013b: 15–22.

Myking 2021: 238–248). Merknader på latin eller gammelnorsk på fragmentene bekrefter lokal bruk av flere fragmentariske bøker. Noen regnskapsbøker inneholder nyttig informasjon om hvem som laget bøkene og om hvem som deretter bragte dem til Rentekammeret (Pettersen 2013: 52–54). I denne artikkelen vil vi ta opp et nytt moment, nemlig at enkelte lenskansellier og enkelte fogder hadde særtrekk, ja nærmest en egen *house style*, for innbinding av regnskaper som man ikke finner i andre len og fogderier.

En tidlig diskusjon av innbinding av regnskaper finner man hos Schjoldager (1927: 60–62). Schjoldager går ikke inn på gjenbruk av pergament fra middelalderbøker, men er opptatt av andre alternativer. For lensherresidensen på Bergenhus slott ble det ifølge de bevarte regnskapene produsert pergament for innbindingsformål i 1519–1520 og i 1522 (Schjoldager 1927: 61). Erik Rosenkrantz' (1519–1575; lensherre 1560–1568) lensregnskap for Bergenhus for 1562 er bundet inn av bokbinder og ikke med gjenbrukt pergament. Det var hans private eksemplar og har ikke vært i Rentekammeret. Schjoldager finner det sannsynlig at regnskapene ble bundet inn før de ble sendt til revisjon i København. De hele skinnbind for Akershus lensregnskaper 1557–1558 og 1560–1561 skiller seg klart fra øvrige lensregnskaper (ill. 3). I 1597–1598 ble det beredt pergament på Akershus slott av tolv kalveskinn for innbinding av regnskapsårganger for 1591–1597, noe som viser at årganger ble samlet og videresendt under ett og at man benyttet lokalt produsert pergament fra kalveskinn som omslag rundt regnskapsbøkene. Schjoldagers opplysninger om pergamentproduksjon kan utfylles med eksempler på produksjon i tilknytning til Bergenhus (1530-årene) (Fiddymet et al. 2021: 315–316). I 1534–1535 fremstiller man tredve kalveskinn som skrivemateriale for en nå tapt jordebok.⁵ Pettersen bemerker at blanke pergamentbiter benyttet til å binde fogderegnskaper i 1600-årene 'are mostly made of thickish, stiff, almost opaque parchment' og at dette pergamentet ikke er laget for å skrives på (Pettersen 2013: 53).

På et overordnet plan får man en tydelig indikasjon av de folkespråklige fragmenter. Gammelnorske fragmenter er nærmest utelukkende benyttet til å binde inn norske regnskaper, mens de gammeldanske fragmenter nesten utelukkende er brukt i innbindingen av danske regnskaper (Karlsen 2013c: 29–30). Det bygger ikke opp under tanken om en sentral innbinding i Rentekammeret, for det er usannsynlig at Rentekammerets personale ville velge å binde inn norske regnskaper med norskpråklige fragmenter og de danske regnskaper med danskspråklige fragmenter. Det

⁵ Man foretrakk ofte pergament fremfor papir særlig når det gjaldt gavebrev, kontrakter og dokumenter av juridisk art. Innenfor dette felt var pergament vanlig i Danmark frem til ca. 1660. Årsaken til at pergament ble foretrukket i slike tilfeller er at pergament var betydelig sterkere enn papir og derfor var bedre egnet for å henge ved segl (Jexlev 1966: 87).

er også mange innslag av Nidarosliturgien i de norske fragmentsamlingene, mens liturgi for den danske kirkeprovinnsen ikke forekommer ofte.

En annen indikasjon er at det finnes eksempler på at det på norske regnskaper er brukt fragmenter med latinsk tekst som er skrevet av norske skrivere. Det er skrivere som skrev både latin og gammelnorsk (Gullick 2013: 111–114). Skriveren som skrev Gammelnorsk homiliebok rundt år 1200, har skrevet flere latinske manuskripter i fragmenter som er funnet på norske regnskaper. Det samme gjelder den skriver som skrev Benedikts klosterregel på gammelnorsk på omtrent samme tid. Han har, foruten et fullstendig sakramentarium, skrevet tre fragmentariske antifonarier og et par andre liturgiske fragmenter (Gullick 2013: 112).

I fragmentsamlingen i NRA finnes materiale med mange forskjellige provenienser (Weidling & Karlsen 2014: 113; Karlsen 2021: 18–22). En god del av proveniensene tilsier at fragmentene har sittet på materiale som ikke kan ha vært i Rentekammeret eller i andre av regjeringsorganene i København. Fragmenter av samme håndskrift kan både forekomme på materiale som har vært i sentrale organer og på materiale som har aldri vært i Rentekammeret eller sentraladministrasjonen (Weidling & Karlsen 2014: 115–138). Slike sammenhenger er vesentlige for argumentasjonen i denne artikkelen.

Klosterlen står i en særstilling, da lenskanselliet lå i det gamle klosteret og hadde tilgang til pergament fra det gamle klosterets pergamentbøker. Halsnøy klosterlen hører til denne kategorien. Dette lenets regnskaper er gjerne bundet med pergament fra klosterbøker, og det er kjent nærmere førti bøker derfra på latin og gammelnorsk (Karlsen & Weidling 2017). Til dette kan føyes institusjoner som hadde kontor i tidligere klostre. Det gjelder f. eks. fragmenter på regnskaper fra Oslo Hospital, som holdt til i det gamle fransiskanerklosteret i Oslo og hvis regnskaper forble i institusjonen til nyere tid (Karlsen 2021: 18 og 21–22 med illustrasjoner s. 15 og 19). Bergverksmester Hans Glasers († 1545) bergverksregnskaper for 1541–1544 i Tyske kansellis arkiv i NRA kan være bundet med fragmenter av bøker fra Gimsøy kloster, hvorfra bergverksdriften i Telemark ble administrert i 1540-årene (Pettersen 2003: 57).

Et moment som dukker opp i dansk forskning, er tanken om handel med brukt pergament fra middelalderbøker i tidlig nytid (se nedenfor). For Norges del finnes ingen kildebelegg for denne type handel. Om lenskanselliene kjøpte brukt pergament, burde det komme frem av regnskapene for visse perioder.

Åslaug Ommundsen har levert fire bidrag som diskuterer fragmenterte manuskripter som er delt mellom norske og danske provenienser (Ommundsen 2017a, 2017b, 2017c og 2020). Siden artiklene forholder seg til dansk fragmentforskning, er

de omtalt under neste underavsnitt om ‘Dansk forskning på fragmentenes proveniens’.

DANSK FORSKNING PÅ FRAGMENTENES PROVENIENS

Tidlige diskusjoner av proveniens gjelder fragmenter av Saxos (ca. 1165–ca. 1208) latinske Danmarkshistorie. Kall Rasmussen oppdaget et fragment (DKB NKS 570 2° IA og IB) i innbindingen av en jordebok for Kronborg slott 1627–1628 i Geheimearkivet i København. Han foreslår at håndskriftet kom fra det nærliggende Esrom kloster, som var cisterciensisk (Kall Rasmussen 1852–1855, 35). Det er interessant at Gullick nylig (2011: 69–70) på paleografisk grunnlag mener at håndskriftet fra midten av 1200-tallet sannsynligvis er cisterciensisk.

Arkivsekretær Plesner oppdaget i 1877 et annet fragment av Saxos Danmarkshistorie i Geheimearkivet i København. Det var brukt som forsterkning ved sammensyningen av et lensregnskap i det østlige Skåne (Kristianstad, skattemanntall 1623).⁶ Plesner anså at ‘[d]et vil rimeligvis nu være umuligt blot med nogenlunde Sikkerhed at bestemme, hvor den Codex har hørt hjemme, som dette Brudstykke er udskaaet af’, men konkluderer ‘størst Rimelighed — riktignok heller ikke mere — er der dog for, at dens Hjemstavn var det Len til hvis Regnskabssager den er brugt’ (Plesner 1876–1882: 6). Han tenker seg at slottskriverne kan ha bragt med seg pergament fra det ene len til det andre for å binde regnskaper der hvor de måtte oppholde seg. En viss skepsis til hva man kan slutte fra regnskapene om fragmentenes proveniens har holdt seg i dansk fragmentforskning siden. Weibull (1901: 30–31) bemerker om det samme fragmentet at det kan ha tilhørt premonstratenserklosteret i Beckaskog eller dominikanerklosteret i Åhus, ‘[o]m den mening er riktig, att räkenskaper af denna art bundits å ort och ställe’. I så fall er det en lang rekke pergamentsblader som kan erindre om disse bibliotekene, anså Weibull.

Pedersen (1881–1882) omtaler et pergamentomslag på et regnskap for Mariager klosterlen for året 1629. Omslaget er et litt skadd og beskåret notarialinstrument på latin fra 1445 angående eiendommer som tilhørte birgittinerne i Mariager kloster, og det gjenbrukte pergament har etter alt å dømme tilhørt arkivet i Mariager kloster. Sammenhengen mellom regnskapet for klosterlenet og det middelalderlige klosterarkivet synes her klar.

Utforskningen av middelalderfragmenter begynte for alvor i Danmark så sent som i 1944 (Raasted 1960: 145; Tortzen 1999: 163). Særlig markerte den klassiske filolog Jørgen Raasted (1927–1995) seg. Han tenkte seg at lensregnskaper ble bundet

⁶ Fragmentet ble i 1891 overført til Det Kongelige Bibliotek og er lokalisert til signaturen NKS 570 2° sammen med to andre fragmenter av Saxo. Gullick (2011: 75) har datert fragmentet til midten av 1200-tallet (ca. 1230–1260).

inn lokalt i lenene og at pergamentet kom fra lokale bøker (Meyer & Raasted 1973: 381–382).

Senere dansk forskning har vært mer skeptisk. Chr. Gorm Tortzen, en annen dansk klassisk filolog, skriver at arbeidshypotesen om at hvis regnskapene for eksempel stammer fra Ringsted klostres len, stammer nok fragmentene derfra også, 'viste sig senere at være for simpel, selv om den i nogle tilfælde utvivlsomt er rigtig' (Tortzen 1999: 165).⁷ Denne skepsis ytrer seg særlig i tre forskjellige tanker:

- 1) Regnskapene (danske og norske) kan være bundet inn sentralt i Rentekammeret og at pergamentet dermed ikke har tilknytning til stedet hvor regnskapsboken ble skrevet.
- 2) Det var en import, særlig fra Tyskland, av brukt pergament fra middelalderbøker i tidlig nytid.⁸
- 3) Det er komplisert å vite hvor fragmentene kommer ifra og å avgjøre hvorvidt de stammer fra bøker som har vært i bruk i Danmark i middelalderen.⁹

Man har akseptert at materialet til dels har med Danmark å gjøre, men forbeholdene er sterke. Det kan være en årsak til at man i liten grad har inndratt fragmentene i nyere forskning i Danmark.¹⁰ Forbeholdene kommer til uttrykk hos Troelsgård

⁷ Michael Gelting (2017: 115–124) har nylig argumentert for at fragmenter fra regnskaper fra Ringsted Klosters len nettopp stammer fra bøker i Ringsted kloster.

⁸ Dette nevnes uten kildebelegg i *Rigsarkivet* 1983, 917; Troelsgård (2007: 8); Harpsøe (2011: 42–43 og 48). Tortzen (1999: 165) skriver: 'Noget tyder på, at der i slutningen af fragmentperioden blev importeret fragmentmakulatur fra Tyskland', og eksempelvis 'Bibel 10' kan derfor meget vel være kommet til København som makulatur, dvs. som en skrottet bog, der er blevet solgt efter vægt til indbindingsformål.' I sluttnote 8 til stedet skriver Tortzen: 'Jeg kender ingen fældende beviser på teorien om indført pergament', men en regnskapsinnførsel viser at Tøjhuset i København kjøpte 25 ark pergament av store munkebøker i 1607 (Tortzen 1999: 171, note 8), og innkjøpet skjedde lokalt i København. Tanken om at Bi(bel) 10 kan ha vært innkjøpt som importert makulatur får mye større plass i teksten enn forbeholdet i sluttnoten om at denne praksis er udokumentert. Troelsgård (2007: 8) skriver med henvisning til Tortzens artikkel at import av brukt pergament er dokumentert i kildematerialet. Se videre avsnittet 'Resultater og perspektiver' på slutten av denne artikkelen.

⁹ Sml. Tortzen (1999: 163): 'Det er den almindelige (og til dels rigtige) opfattelse, at disse håndskriftfragmenter udgør de sørgelige rester af de danske kirkers og klostres bogsamlinger, der blev splittet og delvis ødelagt efter reformationen, og at de makulerede bøger blev genanvendt til indbinding af regnskaber på lenskontorene og i centraladministrationen, hvis de da ikke gik op i røg som fyrværkerifutteraler i 1630erne'.

¹⁰ Fragmentene nevnes ikke i kapittelet om middelalderen i den ferske *Dansk bibliotekshistorie*, bind 1 (Dahlkild & Larsen 2021).

(2007: 8) i diskusjonen av et benediktinsk legendarium benyttet i innbindingen av tollregnskaper fra Malmø tollbod i 1628:

Was the codex used in Scandinavia or was the codex/loose parchment sheets imported later as raw material for the binding of accounts? Was the codex demolished and recycled for binding purposes locally, in this case at Malmø customs chamber, or centrally, i.e. at the Royal accounts chamber, Rentekammeret? All of these situations have in fact been documented in previous works on the Danish fragments, therefore, all possibilities should be considered. (Troelsgård 2007: 8).

Troelsgård (2007: 8–10) viser i konklusjonen til et eksempel på at pergament fra en skandinavisk bok er blitt benyttet til å binde inn et regnskap fra Malmø tollbod i 1632. Han tenker derfor at også legendariet kan ha vært en bok i bruk lokalt snarere enn at det dreier seg om 1600-talls import fra Tyskland. En annen dansk forsker bemerker at det et stykke ut på 1600-tallet ikke ser ut til å ha vært all verden av pergament å hente ifra Tyskland (Andersen 2008: XIX–XX, fotnote 21 med videre referanse).

Et problem som ble først omtalt i dansk forskning, er den dårlige overlevering av regnskaper inntil ca. 1610, og implisitt som følge av det et omfattende tap av fragmenter fra den tid man kan anta at man har hatt et rikelig forråd av pergament fra middelalderen å gjenbruke:

Hvis ikke de store Rentekammerkassationer i det 18. århundrede var gået så hårdt ud over lensregnskaberne, havde vi formentlig haft nogenlunde ubrudte rækker af diverse regnskaber fra såvel hovedlen som smålen fra 1570-erne og frem over, nu må vi nøjes med spredte rester frem til 1610 (Jexlev 1978, del 1: 572).

Jexlevs betoning av rentekammerkassasjonen har satt spor etter seg i både dansk og norsk forskning, som for eksempel Harpsøe (2011: 43–44), Gelting (2017: 112), Pettersen (2003: 50 og 2013: 44) og Karlsen & Weidling (2017: 68). Kassasjonen har gitt en forklaring på det lave antallet fragmenter i Norge og Danmark. Også etter 1610 er det store hull i bevaringen av regnskaper og dermed også av bokfragmenter:

Med hensyn til fullstændigheden efter 1610 er det desværre også så som så; adskillige len fremviser triste huller i rækken, og ikke alle lensmænd har været lige dygtige og samvittighedsfulde til at føre deres regnskaber. (Jexlev 1978: del 1, 573)¹¹

Harpsøe (2011) diskuterer proveniens med utgangspunkt i 81 fragmenter som ble oppdaget i Rigsarkivet i København i 2007. Han tenker seg dels at en del regnskaper ble bundet inn lokalt og dels at det kunne skje sentralt i Rentekammeret. Særlig peker han på klosterlen som kan ha hatt et forråd av manuskripter tilgjengelig for gjenbruk fra de gamle klosterbibliotekene (Harpsøe 2011: 44). Siden lens- og fogderegnskapene ble laget i to eksemplarer — den regnskapspliktige beholdt ett eksemplar — og de private eksemplarene nesten uten unntak er gått tapt, tenker han at mange fragmenter er forsvunnet med dem. Harpsøe påpeker at det har vært flere innsamlinger av pergament på kongelig befaling i løpet av 1500- og 1600-tallet til Tøjhuset (rustkammeret)¹² i København. Tøjhuset kjøpte også inn brukt pergament i 1607. Det ser ut til å ha vært en storforbruker (Harpsøe 2011: 42).

Michael Gelting undersøker i en nyere artikkel (2017) om regnskaper fra et klosterlen, hvor lenskanselliet lå i det gamle middelalderklosteret, kan være bundet med fragmenter fra det gamle klosterbiblioteket. Det er mange 1500-tallsregnskaper med fragmenter bevart fra Ringsted benediktinerkloster på Sjælland, og den siste protestantiske abbeden satt til 1592. Gelting peker på innholdsmessige annotasjoner som sannsynligvis er gjort senere enn reformasjonen og at bøkene kan ha falt ut av bruk i 1580-årene. Gelting tar utgangspunkt i de fragmenterte tekstenes innhold og annotasjoner til tekstene, og viser at det passer fint med Ringsted klostres bibliotek. Gelting studerer også fragmenter fra Tønder Amt i Slesvig, en gang dansk, men nå tysk. Han peker på det augustinske Bordsesholm klosterbibliotek som et sted hvor amtmannen kunne hente pergament.

Innledningsvis omtaler Gelting den skepsis som har vært hos danske medievister mot fragmenter som kildemateriale:

Despite the well-founded convictions of the small group of scholars who began studying the liturgical fragments in the Danish National Archives in the 1950s, Danish medievalists at large held themselves aloof from studying the fragment

¹¹ Årsaken til hullene i regnskapsrekkene etter 1610 kan ikke være at lensherrene ikke førte dem av manglende samvittighetsfullhet, som Jexlev antyder, for ved en lensherres død ble ansvaret for å levere skyldig regnskap overlatt til arvingene. Mer om årsaker til hullene nedenfor.

¹² Tøjhus viser som regel til et militært forråd, men Tøjhuset i København var i tillegg et forråd av allehånde ting man trengte i administrasjonen.

material, remaining sceptical about their Danish provenance. The critics argued that there is evidence of ‘monkish books’ having been bought from Lübeck by the barrel for use in the chancellery or for special occasions . . . for that reason the fragments in the Danish National Archives might just as well be of northern German provenance as they might be Danish. This scepticism was mostly expressed in personal conversations, and it was never addressed explicitly by systematic studies of the provenance of any specific body of fragments before the efforts of the fragment scholars petered out around 1981. (Gelting 2017: 112–113).

Det er påfallende at Gelting ikke viser til Tortzens arbeider. Ommundsen kommenterer Tortzen, som er den som først og fremst har fremført skriftlige argumenter i denne skeptiske tradisjonen, som følger:

In Denmark, Tortzen’s caveats about the fragment material seem to have tainted the fragment material with so much scepticism that it has remained largely untouched until recently’ (Ommundsen 2017b: 186).

Gelting (2017) bryter med denne tradisjonen i dansk forskning.

Åslaug Ommundsen har publisert fire artikler som tar for seg proveniens og forholdet mellom fragmenter i DRA og NRA og enkelte andre samlinger (Ommundsen 2017a, 2017b, 2017c og 2020). Hun slutter seg i hovedsak til at de norske lens- og fogderegnskaper ble bundet inn i Norge med pergament innsamlet lokalt og peker også på at det er en del fragmenter i Norge som har vært benyttet til innbindingen av regnskaper som ikke er blitt sendt Rentekammeret (Ommundsen 2017a: 136, 145; Ommundsen 2017b: 186). Særlig fokuserer hun på tilfeller hvor samme manuskript er brukt i innbindingen av både norske og danske regnskaper. Hun har flere forslag til hvordan dette kan ha skjedd. Er manuskriptet i folioformat,¹³ mener hun det tyder på at det har vært i bruk i Danmark:

¹³ Betegnelser som folio (duodes), kvart og oktav angir hvor mange ganger et standard papirark er falsat og er ikke faste mål for sidestørrelse (se f. eks. Horstbøll 1999: 273–279), da sidestørrelsen avhenger av størrelsen på arket som falses. Det gir ikke så mye mening for pergamentbøker, hvor man måtte legge til grunn varierende størrelser av en dyrehud som man skar til mer pragmatisk. Mer løselig benyttes folio om bøker i stort format (i følge Det Norske Akademis ordbok 36 x 42 cm). I denne artikkelen betegner *folio* blader med en sidehøyde fra 30 cm og høyere. Folioformatet var praktisk for visse typer bøker, som missaler som lå i kirkene og liturgiske sangbøker hvor sangerne skulle lese på avstand. De største foliobøkene kan være uhandterlige for studiebruk, som store kirkerettslige verker (se Dane 2012: 42–44 om størrelse og bevaring). De største pergamentbladene kan ha vært hendige for innpakking, men kan også ha vært lettere utsatt for oppkutting i og med at de kunne være store i forhold til materialet som skulle bindes inn. De største bøkene kunne gi store fragmenter selv når de ble kuttet opp.

One common feature of manuscripts imported [into Norway] for the reuse of their parchment is that they are very big, often folio format. In Norway fragments from small books were frequently used for binding, while in Denmark the majority of the books are in folio format, for example large antiphoners, lectionaries, Bibles and law books. The unfortunate methodological consequence is that fragments from large books found in Norwegian fragment collections will have a question mark attached to them, unless they are by a known Norwegian scribe or follow a pattern of use clearly indicating a Norwegian secondary provenance' (Ommundsen 2017c: 343, fotnote 26).

I en undersøkelse av fragmenter fra Bergenhus len slår hun fast at '[t]he books in octavo format are almost certainly Norwegian (Ommundsen 2017a: 154). Hun utdyper:

There can be several explanations for this. The most likely one is that in some cases quires from dismembered manuscripts were actually brought from Denmark to Norway for the explicit purpose of being used in bindings . . . [T]he quires brought from Denmark seem restricted to a certain size, namely large books in folio format. The octavos and small quartos so often found on Norwegian accounts do not seem to have been desired binding material by the central administration, no more in Copenhagen than in Stockholm. (Ommundsen 2017a: 145)

Ommundsen har samlet femten fragmentariske bøker som deler seg mellom landene i en liste (Ommundsen 2017b: Table 8.4). Særlig bøkene i folioformat mener hun kan være importert fra Danmark til Norge etter reformasjonen med det formål å bruke dem som innbindingsmateriale på lensregnskaper (Ommundsen 2017b: 212). Noen steder i teksten uttrykker hun seg mer forsiktig om hvor sikkert det er at det skyldes import fra Danmark til Norge.

Ommundsen foreslår også at pergament kunne være blitt distribuert fra København: 'The Danish Royal Accounts Chamber may sometimes have been concerned about an uncertain supply of local parchment and provided parchment to local governors' (Ommundsen 2017a: 136; se også Ommundsen 2020: 230–231). Ommundsen anser foliobøkene som er delt mellom NRA og DRA som den mest krevende metodiske utfordringen (Ommundsen 2017a: 145–146). Emnet vil bli diskutert nærmere i denne artikkelen.

Til sist bør nevnes en studie av en annen karakter, nemlig Nina Michelsens avgangsoppgave i konservering (1979) som behandler innbindinger av regnskaper fra Hagenskov len på Fyn 1600–1658. Ett mål var å undersøke om regnskapene kunne

være innbundet lokalt i lenet eller i Rentekammeret. Materialet er sprikende (se grafisk fremstilling av hefteformene i bd. 2), også når det gjelder regnskapsmateriale fra samme år som kan være heftet på forskjellige måter. Michelsen mener at '[d]ette ikke tyder på en central heftning men snarere på at flere personer lokalt har varetaget dette arbeide' (Michelsen 1979, 1: 4). Noen sikker konklusjon trekker hun ikke på grunnlag av det sprikende materialet.

Problemstilling

I denne artikkelen vil vi diskutere sentralforvaltningens og de kongelige kanselliens innsamlinger av pergament fra Norge og Danmark, samt sentralforvaltningens rolle i kretsløpet. Sentralt står produksjonen av regnskaper lokalt i fogderiene og lenene, samt sentraladministrasjonens rolle i gjenbruk av pergament i 1500- og 1600-årene. Vi vil ta for oss gangen i regnskapsførselen fra fogderi til len, samt innlevering av regnskapene til Rentekammeret og deres gang gjennom revisjon og oppgjør etter lensherrenes fratreden, frem til kongen skrev den endelige kvittering og samtlige regnskaper for lensherrens funksjonstid var godkjente.

Et annet sentralt emne er arkivforholdene i Danske kanselli og Rentekammeret. Hvor representative er de regnskapene som er bevart, og hvor mye er tapt? Et utgangspunkt for diskusjon er protokollen fra 1725 over kasserte regnskaper fra den store rentekammerkassasjon.¹⁴ Utgangspunktet for diskusjonen er primært administrasjonshistorisk.

Tidligere forskning om fragmentenes proveniens er ikke gått i dybden av regnskapenes gang gjennom den lokale og sentrale forvaltningen. En del informasjon i denne artikkelen kan synes overflødig for formålet, men et bilde av helheten innenfor 1500- og 1600-tallets forvaltning er nødvendig for analysen. Artikkelen bringer derfor ikke bare ny viten om fragmentenes proveniens, men også nye innsikter om administrasjonen lokalt og sentralt.

Et annet aspekt av interesse for både middelalderforskere og historikere som arbeider med tidlig nytid, er diskusjonen av håndteringen av arkiver, kasting av arkivalier og omfattende kassasjon.

Artikkelen rundes av med en diskusjon med utgangspunkt i de to manuskriptene som blir presentert i neste avsnitt. I den forbindelse vil vi også se nærmere på enkelte fragmenterte bøker hvor proveniensen er delt mellom Norge og Danmark. I tillegg

¹⁴ *Kommissionsforretning ang. revision og kassation af arkivalier ved brevkammeret 1720–1725* (Rentekammeret, Rentekammeret i almindelighed 1660–1848) finnes digitalt tilgjengelig etter en gammel mikrofilm her: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=23018499#494380,87702093>. Dessverre er kvaliteten på digitale versjonen slett, og den er vanskelig å arbeide med.

til kanselliene som spredningskanal diskuteres den administrative 'postgangen'. Postgangen gikk begge veier, fra Norge til Danmark og vice versa, samt internt i hvert av landene. Vi vil også se på fragmenter i folioformat i NRA og på et eksempel på gjenbruk av et fragment.

TO MANUSKRIPTER I FRAGMENTER MED SAMMENSATT PROVENIENS

Vi vil ta utgangspunkt i to vanskelige tilfeller av manuskripter som brukes til å binde regnskapsbøker fra forskjellige len.

- a) Det éne er en bibel i folioformat (470 × 350 mm) fra 1300-tallet, kalt Bi 10¹⁵ i den danske fragmentregistreringen.¹⁶ Den finnes i mange fragmenter, diskutert av Tortzen (1977 og 1999, 165). Tortzen tar utgangspunkt i de 81 fragmentene som er blitt brukt i innbindingen av danske regnskaper¹⁷ mellom 1565 og 1647. Det dreier seg om en lang rekke provenienser.¹⁸ Tortzen foreslår følgende forklaring:

Dette giver selvsagt kun mening, hvis regnskaberne på bindingstidspunktet har befundet sig på samme sted, og hvis indbindingen har fundet sted efter sidste regnskabs aflevering. 'Bibel 10' er sandsynligvis blevet slagtet ét sted og dér brugt til mange regnskabsrækker i en kortere periode ... Det sandsynligste er derfor, at 'Bibel 10' har befundet sig på Rentekammerets skrivestue og

¹⁵ I den norske fragmentregistreringen er den kalt Bi 9.

¹⁶ I fragmentregistreringen i Skandinavia på 1900-tallet gav man hvert identifiserte liturgiske manuskript en betegnelse med de konvensjonelle forkortelsene som er vanlige i Skandinavia, f.eks. Mi, Br, Gr, Ant, Ps, Ben, Br-Mi osv. + et nummer (Karlsen 2013b: 17–18). Hvert land har sin nummerering. Dette er ikke offisielle betegnelser hos arkivinstitusjonene, men de er en del brukt i forskningslitteraturen. Lilli Gjerløws nummerering av fragmenter og bøker med norsk proveniens omfatter mer enn 500 nummer.

¹⁷ 'Dansk' innbefatter her både Danmark og hertugdømmene.

¹⁸ Forenklet i kronologisk rekkefølge etter Tortzen (1977: 1–5): Rentemesterregnskap 1565, Landskrona 1613–1614, Aarhus 1616–1617, Dronningborg 1617–1618, Halmstad 1623–1624, Skivehus 1629–1630, Nyborg 1628–1629, Helsingør Hospital 1629–1630, Herlufsholm 1629–1630, Antvorskov 1629–1630, Antvorskov 1630–1631, Herlufsholm 1630–1631, Kalundborg 1631, Kalundborg 1631–1632, Skivehus 1631–1632, Abrahamstrup 1631–1632, Visborg 1631–1632, Frederiksborg 1631–1632, Helsingør Hospital 1633–1634, Rendsborg 1632–1633, Tryggevælde 1632–1633, Fredriksborg 1632–1633, Fredriksborg 1637, Mariager 1637–1638, Ringsted 1641–1642, Frosta (Froste) 1634–1635, Frosta 1637–1638, Frosta 1638–1639, Frosta 1639–1640, Frosta 1647–1648 (samtlige fragmenter fra Frosta Herred (len) i Skåne er fra brevet til romerne og 1. brev til kolossenserne). Tortzens oversikt over provenienser er omtrentlig, da det ikke fremgår hva slags regnskaper fragmentene har vært brukt til å binde.

(under den svenske belejring af København?) er blevet brugt til at reparere gamle, slidte bind eller bind, som aldrig havde fået den solide pergamentindbinding ...' (Tortzen 1999: 165)

Oppsummert er Tortzens argumenter for at bibelen ble tatt fra hverandre og brukt til å binde inn regnskapsbøker i Rentekammeret i løpet av en kort periode etter 1648 som følger:

- i. Det er usannsynlig at boken ville blitt spredt som enkeltblader over hele landet og brukt over flere tiår.
- ii. Én person fikk i oppgave å binde regnskapssekvenser fra enkelte len/fogderier, da samme håndskrift finnes på omslagene (og i regnskapsboken?) over flere årganger.
- iii. Det er ingen logisk sammenheng mellom de forskjellige bøkene i Bibelen og regnskapene.

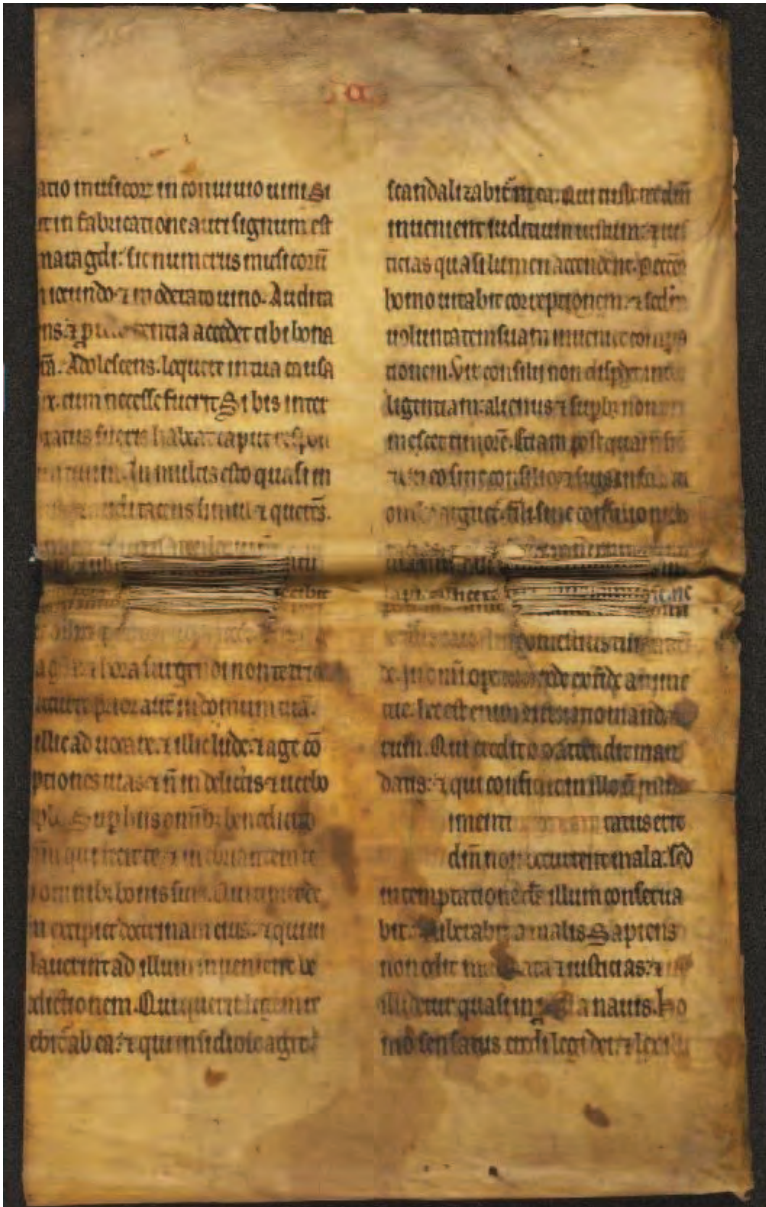
Ett godt argument Tortzen ikke nevner for å knytte denne foliobibelen til Rentekammeret, er den eldste forekomsten, som er et rentemesterregnskap fra 1565. Rentemesterregnskapene ble ført i Rentekammeret på grunnlag av lensregnskapene og mange andre regnskaper, og de gjelder hele unionen. Det begynner altså i sentraladministrasjonen.¹⁹

Åslaug Ommundsen (2017c: 346–349) har senere identifisert fragmenter i norske samlinger fra samme foliobibel. To fragmenter fra regnskaper fra Nordhordlen 1632, kalt Bi 9 i Gjerløws registrering av fragmenter i Norge, kan passe inn med Tortzens forklaring, men andre fragmenter i Nasjonalbiblioteket i Oslo har ikke vært brukt til innbinding av materiale som kan ha med Rentekammeret å gjøre:

Oslo, Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30 *Fundationes* for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I (1448–1481), Hans (1481–1513) og Christian III (1534–1559). Latin. Ca. 1610. (Illustrasjon 1.)

Illustrasjon 1 (motstående side). Pergamentblad fra en foliobibel benyttet som omslag rundt Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30, Fundationes for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I, Hans og Christian III. Omslaget har tekst fra Ecclesiasticus (Sirach), kap. 32–33. Avskriften av Fundationes er fra ca. 1610. Foto: Nasjonalbiblioteket.

¹⁹ Det er et opphold i bruken av pergament fra Bi(bel) 10 mellom 1565 og 1613–1614. Det vil bli kommentert nedenfor under 'Resultater og perspektiver'.

Oslo, Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687 Kirkelige forordninger. Dansk. 1500–1600-tall.

Med fragmentene i norske samlinger kjenner man til 85 fragmenter i alt fra én bibel. Tortzens forklaring om Rentekammeret kan altså etter oppdagelsen av de 'norske' fragmentene av bibelen bare være delvis rett. Vi vil se nærmere på denne bibelen senere i artikkelen.

- b) Det annet manuskript er et engelsk missale fra 1100-tallet (NRA Latinske fragmenter, Fr. 209–244, 4510 + Fr. 462 i DRA), referert til som Mi 29a i Gjerløws katalog over liturgiske fragmenter i NRA.²⁰ Det var i stort format (310 × 196 mm) og har følgende regnskapsprovenienser:

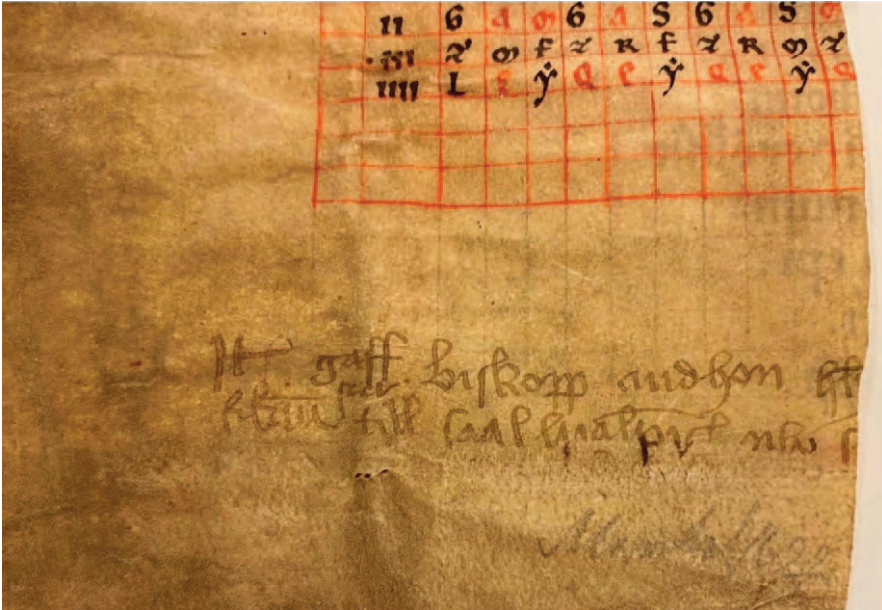
Køge kæmnerregnskab 1621 (Danmark)

Forskjellige regnskaper fra Nedenes og Mandal len 1620–1630 (Norge)

I prinsippet kan man begrunne spredningen mellom Norge og Danmark med at samtlige regnskaper kan være bundet inn i Rentekammeret. I dette tilfelle finnes det en gammelnorsk annotasjon om at biskop Audun av Stavanger (biskop 1426–1445) gav ett eller annet (skåret bort) til sjelehjelp (ill. 2) (Pettersen 2003: 57).²¹ Regnskapsboken er for Mandal len, som hørte til Stavanger bispedømme i mid-delalderen. De norske regnskapsbøkene som er blitt bundet inn med dette misalet, er alle fra innenfor Stavanger bispedømme. Kan en sentral innbinding da være sannsynlig?

²⁰ Fragmentet i DRA (nr. 462) er identifisert som samme manuskript som Mi 29a av Michael Gullick (Gullick 2013b, nr. 12).

²¹ NRA Latinske fragmenter, Fr. 243. I denne artikkelen benytter vi fragmentnumrene fra Riksarkivets database som har vært under arbeid siden 2002 og som skal publiseres. Tidligere publikasjoner har gjerne brukt de gamle signaturene. Det er flere grunner til å bruke de nye fragmentnumrene: a) Samlingen er nå lagt i nye konvolutter og organisert i rekkefølge etter de nye fragmentnumrene, b) det er i senere tid registrert en rekke fragmenter som ikke har gamle fragmentnumre, men kun nye databasenumre (det samme gjelder en del unummererte fragmenter under registrering), c) skjønt de gamle numrene er tatt med i basen, er det en del av dem som inkluderer forskjellige typer klammer og parenteser uten at rationale bak dem er forståelig i dag. Av den grunn er de gamle signaturene inkonsekvent gjengitt og dermed ikke så godt søkbare. Først og fremst er man avhengig av de nye numrene for å finne frem til originalene.

Illustrasjon 2. NRA Latinske fragmenter, Fr. 243. På bildet sees en gammelnorsk annotasjon om at biskop Audun gav ett eller annet (skåret bort) til sjelehjelp. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Resten av artikkelen er strukturert som følger. Først vil vi omtale særegne innbindinger for Akershus len og underliggende fogderier. Innbindingspraksisen i dette lenet underbygger tanken om lokal innbinding i lenene. Deretter vil vi se nærmere på sentraladministrasjonen og de to kongelige kanselliers rolle i gjenbruk av pergament i 1500- og 1600-årene. I denne forbindelse vil vi se på reisekongedømmet på 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet. Deretter kommer litt om diplomfragmenter i NRA og deres proveniens. Den administrative postgangen diskuteres.

Dernest kommer en diskusjon av regnskapenes gang fra len til Rentekammer. Rentekammeret er den viktigste institusjon i sentraladministrasjonen hva regnskaper angår, og vi vil se nærmere på hvordan det arbeidet forløp. Vi tar utgangspunkt i regnskapsførselen på Akershus i 1620-årene under lensherre Jens Juel (1580–1634; lensherre 1618–1629) og dens behandling i Rentekammeret frem til kongen skrev den endelige kvittering 22. januar 1631 og samtlige regnskaper fra Juels funksjonstid var godkjent. Deretter ble de bragt til arkivet.

Artikkelen tar så opp arkivforholdene i sentraladministrasjonen fra 1500-årene frem til 1720-årene. Fra 1725 finnes et register på nærmere 1000 håndskrevne foliosider over regnskaper som ble kassert i den store rentekammerkassasjon som fant sted i tiden etter 1721. Man har regnet med at de fleste lensregnskaper inntil 1610 ble kassert ved denne anledning. Innholdet i registeret har ikke vært diskutert i noen sammenheng tidligere og kaster nytt lys over hva som har eksistert og hva som allerede var gått tapt før kassasjonen.

På bakgrunn av alt dette diskuteres så spredningen av fragmenter fra samme bok over forskjellige land og len med ekskurser over fragmenter i folioformat i NRA og over gjenbruk av et fragment. Artikkelen avsluttes med en overgripende diskusjon av fragmenter og proveniens i lys av de forskjellige delundersøkelsene.

Innbindingspraksis på Akershus slott

De største lenene hadde utbygd et administrasjonsapparat. På festningene og andre lensresidenser var det skrivestuer eller lenskansellier. Størst var staben på Akershus. I regnskapene rundt 1600 finner man lønnsutgifter både til skriveren og til to assistenter, såkalte underskrivere. Av regnskapet for 1604/1605 går det dessuten frem at lensherren hadde en egen håndskriver. Så var det også ifølge inventariet fra 1618 både en øvre og en nedre skrivestue på slottet, samt et rom som ble omtalt som kontoret. Senere på 1600-tallet er det også nevnt en underskriver på Bergenhus. Skriverne fikk gjerne omfattende og betrodde oppgaver, og ikke bare knyttet til driften ved selve lenskanselliet. Det hendte at skrivere ble sendt til Rentekammeret med penger og regnskaper, og det hendte også at de forble en periode i København for å avklare regnskapet med revisorene.

Lenskanselliene sto stadig i kontakt med fogdene, som bestyrte lenet på vegne av lensherrene. I de største lenene kunne være inndelt i 10–15 fogderier. En del av de minste lenene omfattet kun et enkelt fogderi. Da kunne samme person fungere både som fogd og skriver ved lensresidensen.

I lenene ble det ført regnskaper på flere nivåer. De enkelte fogder førte både selve fogderegnskapet, skattemanntall og eventuelt også andre regnskaper for sitt område. Ved lenskanselliene ble det ført regnskaper og annet som angikk hele lenet.

Skriverne i lenskanselliene og fogdene skrev dokumenter av forskjellig karakter, både brev og regnskaper, skattemanntall og jordebøker m.v. Viktigst for studier av bokfragmenter, er de regnskaper m.v. som skulle sendes til Rentekammeret i København for revisjon. Selv om mye er tapt, er det dette materialet det er bevart mest av.

Men det ble også skrevet slikt som jordebøker over lenets eller fogderiets tilhørende eiendommer som skulle oppbevares ved embedet. Dette var å regne som autoriserte oversikter som dessuten kunne fungere som forelegg for de jordebøker eller godsoversikter som fogdene skulle sende til lenskanselliet eller kanselliet skulle sende til Rentekammeret. Få jordebøker fra embedskontorene i lenene er bevart i dag.

Det hendte også at lensherrene eller fogdene ble pålagt å sende inn jordebøker og manntall til København utenom dem som skulle gå til Rentekammerets regnskapsrevisjon. I andre tilfeller skulle tilsvarende sendes til stattholderen på Akershus.²²

Det må ha vært vanlig at de som avla regnskaper, også fikk skrevet et duplikat av de offisielle regnskapene til seg selv. Skulle materialet som de sendte fra seg til lenskanselliene eller til Rentekammeret gå tapt under transporten, fungerte de private eksemplarene som en sikkerhetskopi. Og når revisorene i Rentekammeret sendte sine revisjonsrapporter til den som avla regnskapene, var det mye lettere å forstå revisjonsmerknadene når regnskapsavleggeren hadde et duplikat å slå opp i. Det må ha blitt skrevet svært mange private regnskapskopier, men det er ytterst få som er bevart i dag. De bevarte eksemplarene er blitt overlevert i privatarkiver og eventuelt funnet sin vei derfra til biblioteker eller samlinger. De fleste vi kjenner til, gjelder danske len. Det eneste kjente private eksemplar fra norske len som er kjent, er det ovennevnte lensregnskapet for Bergenhus 1562. Tortzen (1986: 110) har riktignok argumentert for at de private eksemplarene ble oppbevart i lenskanselliet så lenge de var aktuelle. Deretter ble de ødelagt, og de ansatte i lenskanselliet solgte pergamentet som de måtte være bundet inn med. Tortzen regner med at dette skjedde etter kort tid, etter mindre enn 10 år. Til dette kan det bemerkes at de private duplikatene må ha vært aktuelle så lenge lensinnehaveren hadde forleningen og videre frem til at han (eller hans arvinger) hadde fått endelig kvittering for sin embedsgjerning. Kvitteringen kunne teoretisk sett komme noen måneder etter at det yngste regnskapet var skrevet. Men det hendte at endelig kvittering kunne komme flere tiår etter lensherrens avgang, og da kunne de eldste regnskapene være virkelig gamle. Og det må ha vært lensinnehaveren som selv bestemte om de private regnskapene skulle ødelegges eller om de skulle tas vare på i hans eget privatarkiv. Tidsavgrensningen på ti år kan vanskelig oppfattes som annet enn et resultat av leken 'tenk på et tall'.

Som nevnt er det regnskapene som ble sendt til Rentekammeret som, tross store tap, er best bevart og som er viktigst for fragmentforskningen. Derfor er det disse regnskapene som vi vil konsentrere oss om videre i denne artikkelen.

²² En del jordebøker innsendt til København er arkivert i NRA Danske kanselli, Skapsaker. Riksarkivets fragmentsamling omfatter en del fragmenter som er funnet på jordebøker og manntall i Skapsakene og i arkivet etter Stattholderembetet.

Illustrasjon 3. Lensregnskap for Akershus len 1560–1561. De to tidligste regnskapene fra Akershus len fra midten av 1500-tallet har bokbind som er utført av bokbindere. Dette bindet har halvfigurbilder med latinske innskrifter av fire fromme kvinner: Judith med sverdet, jomfru Maria med barnet, Lucretia som begår selvmord, samt en slitt figur. Disse bindene samsvarer ikke med den husstilen som kom på slutten av 1500-tallet. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

I lenskanselliet på Akershus ble lensregnskaper og jordebøker fra 1597 til 1615 utstyrt med permer av blankt pergament, eller noen ganger hvitt skinn. Pergamentet er stivt, og på innsiden er det limt fast ett eller to papirark. Permene er utstyrt med to par med remmer av skinn som brukes til å knytte igjen regnskapet.²³

Regnskapet for 1616 ble kun utstyrt med to pergamentbiter i syngen. De etterfølgende årene brukte hel perm av nytt pergament. På noen regnskaper kan man

²³ På grunn av restaurering ser man ikke om det har vært remmer på enkelte av permene, men det er også brukt remmer på andre av lenskanselliets dokumenter, slik som ekstrakt av lensregnskap. Mye av regnskapsmaterialet før ca. 1610 er tapt, så vi vet ikke nøyaktig når denne innbindingstradisjonen ble tatt i bruk.

se rester av gule tøylisser. Så kommer en kort periode fra 1622 til 1624 hvor man bare bruker 'ryggpermer', det vil si permer som dekker ryggen og som bare går noen få cm ut på for- og baksidene.

Fra 1625 går man tilbake til å bruke hele permer av blankt pergament som er limt på ett eller to papirark (ill. 4 på neste oppslag). Til permene er det nå festet to par med tøylisser slik at regnskapet kunne knyttes sammen. Fargen på lissene varierte, men de var ofte blå eller grønne. Denne typen innbinding holder seg frem til ca. 1642. Viktigste endring innen perioden var hvordan syngen av ryggen ble utført. Frem til ca. 1628 ble trådene ført gjennom pergamentet, slik at syngen var synlig på utsiden (ill. 5 på neste oppslag). Deretter var syngen gjemt under pergamentet. Så kom det ny lensherre, en ny skriver i lenskanselliet og en ny måte å binde inn regnskapene på.

Ved et par anledninger får vi også vite hvem det er som ble brukt som bokbinder for Akershus ved inngangen til 1600-tallet. I 1600/1601 fikk Hans bokbinder betalt en riksdaler for å binde slottets gamle bibel, og to mark for å binde inn to jordebøker. Den ene jordeboken skulle leveres i Rentekammeret, den andre til Jørgen Friis († 1616). Det betyr at man fikk laget en særskilt jordebok til den nye lensherren som overtok lenet fra 1. mai 1601. Det er trolig samme bokbinder som er nevnt i 1607/1608, da omtalt som Hans Meier. Av de tolv skinnene som ble beredt, ble ti brukt. Bokbinderen fikk en halv mark for hvert av disse ti skinnene. Det er særskilt nevnt at han bandt inn en jordebok som skulle overdras til Enevold Kruse (1608–1618; † 1621). Han skulle overta som lensherre 1. mai 1608.

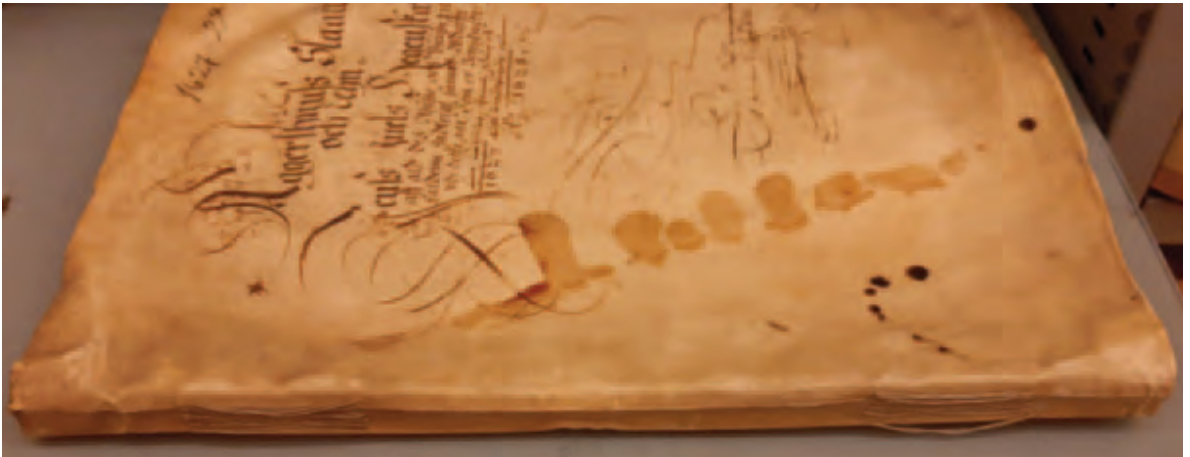
Inntrykket er at på Akershus er det ganske stor kontinuitet med lange perioder hvor innbindingen ble utført på samme måte. Materialet fra Bergenhus gir et annet inntrykk, nemlig at man på slutten av 1500-tallet og på tidlig 1600-tall ikke hadde noen særlig kontinuitet i innbindingspraksisen. Ser man på lensregnskapet for 1632, har dette ikke perm. Det er forsterket med to biter av blankt pergament som sitter i ryggen og litt inn på dokumentets bakside. Syngen er utført med fem tråder.

I Trondheim finner man en mellomting mellom hva man finner på Akershus og på Bergenhus. Her skifter man mellom permer av ulikt materiale, mens det er noe større kontinuitet i hvordan syngen i ryggen er utført. På lensregnskapet for 1632 er det ikke perm og heller ikke spor av forsterkninger. Syngen er utført med en enkelt tråd.

Som man ser, er innbindingen på regnskaper satt opp i lenskanselliene i Norges tre viktigste len utført på forskjellig måte over tid, og på ulik måte ved de enkelte kanselliene.

Illustrasjon 4 (motstående side). Lensregnskap for Akershus len 1627–1628. Regnskapet er bundet inn med blankt og stivt pergament. Protokollen kan holdes lukket med hjelp av to grønne silkebånd. Skriveren på Akershus har skrevet hva innholdet er. Nede til høyre finner vi renteskriverens anmerkninger om at regnskapet er revidert. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Illustrasjon 5. Ved sammensyningen av lensregnskapet for Akershus 1627–1628 er trådene ført frem til overflaten på to steder. Begge steder løper fem tråder langsetter protokollens rygg. Foto: Lars Schanke Aamodt og Hugo Johansen, NRA.

Også på det lavere nivået finner man interessante mønstre. Igjen kan man se på forholdene i Akershus len. Her var det i begynnelsen av 1630-tallet fjorten fogderier. Alle fogderegnskapene fra regnskapsåret 1632/1633 er i folioformat. Ved fem av disse har man brukt små biter av ubeskrevet, hvitt skinn til å forsterke de to stedene i ryggen hvor sytrådene er ført gjennom papiret. På regnskapet for Valdres fogderi er det benyttet et pergamentsfragment med tekst på latin. To regnskaper har papirark som er brettet sammen til en forsterkning med flere lag. Og så er det to regnskaper som er utstyrt med større 'ryggpermer' av henholdsvis pergament og papir. Det kan også bemerkes at på noen regnskaper er fragmentene større enn på andre, noen steder er de kvadratiske og andre steder avlange. Og i noen fogderier er hjørnene på fragmentene avrundet. Der man lager forsterkninger av skinn, finner man noen steder skinn med glatt overflate og andre steder skinn med ru overflate. Og så er det

fire regnskaper som ikke har permer eller forsterkninger. Trolig har regnskapet for Hedemarken fogderi hatt fragmenter av et middelalderlig graduale. Det lar seg ikke avgjøre om de tre siste regnskapene aldri fikk noen forsterkning, eller om opprinnelige forsterkninger har kommet vekk fra sine regnskaper i senere tid. Syingen er heller ikke lik på alle fogderegnskapene fra Akershus len 1632/1633. Det er variasjoner i hvor mange steder trådene er ført gjennom arkene, hvor stor avstand det er mellom hullene, og hvordan trådene er ført mellom de ulike stedene hvor det var sydd.

Også innbindingspraksisen for fogderegnskaper varierte over tid. En gjennomgang av fogderegnskapene fra Akershus len gjennom 1630-årene viser endringene. I noen fogderier er det lite forandringer, i andre fogderier er det større variasjon. Felles er at ingen av fogdene bandt inn sine regnskaper på samme måte som man gjorde i lenskanselliet.

Sentralforvaltningen under reisekongedømmet ca. 1520–1648

For å finne en forklaring på spredningen av pergament fra samme bok mellom forskjellige len og mellom Norge og Danmark, kan det være hensiktsmessig å se nærmere på sentraladministrasjonen og den lokale lensadministrasjon.²⁴ Kongene samlet gjennom kanselliet ved flere anledninger inn gamle bøker for gjenbruk av pergament, som vi skal se nedenfor. Vi vil se nærmere på kanselliets rolle i distribusjonen av pergament til innbindingsformål. Inntil Rentekammeret ble utskilt som eget kontor i Danske kanselli ca. 1550, holdt kanselliet oppsyn med regnskapsførselen. Rentekammeret var det første kontor i sentraladministrasjonen som fikk permanent opphold i København. Man kan tenke seg at mottak av inntekter fra danske og norske len og regnskapsrevisjonen enklest foregikk på ett sted.

Kanselliet utstedte de kongelige brev og var frem til 1660 det eneste statlige ekspedisjonskontor, og det holdt oppsyn med finansadministrasjonen og regnskapslenene. Det ble ledet av en kansler. Tidlig på 1500-tallet var administrasjonen liten. Skjønt man kjenner til hele 36 sekretærer i kanselliet under Christian II (1513–1523), var de etter alt å dømme noen få om gangen (Hvidtfeldt 1939: 226). Christians ambisjon var å være konge over hele Norden. En kanselliinstruks fra ca. 1522 vitner om en liten sentraladministrasjon på fem sekretærer for hele unionen (Jørgensen 1884: tillegg 2, s. 200–205; sml. Olesen 2000: 32):

²⁴ I studiet av administrasjonen i tidlig nytid har de relevante bidragene i *Dansk forvaltningshistorie* 1 vært nyttige for forståelsen (Petersen 2000 og Jespersen 2000).

- 1) Én tysk skriver skulle ha ansvaret for brev som gjaldt de tysktalende delene av Sønderjylland, Holsten, Tyskland, Fyn. Dessuten skulle han oppbevare alle innkommende tyske brev fra disse områdene.
- 2) En annen skriver skulle dekke alle saker på dansk som gjaldt Fyn, Ærø og Sønderjylland. I tillegg skulle han ha ansvaret for Norge (med Island og Færøyene) og Sverige (med Finland).
- 3) En tredje skriver fikk ansvaret for Nordjylland.
- 4) En fjerde skriver fikk ansvaret for Sjælland, Lolland og Møn.
- 5) En femte skriver hadde ansvaret for saker som angikk Skånelandene (Skåne, Halland og Blekinge).

Den enkelte skriver hadde ansvaret for å registrere og skrive av i fulltekst samtlige inn- og utgående brev.

Oppsynet med finansforvaltningen hørte under Christian II til én av kanselliets sekretærer, Anders Glob († 1546), kannik i Odense, som ble kalt rentemester (Hvidtfeldt 1939: 224). Dette er første gang ordet opptrer, og det ble senere brukt som tittel på de to til tre personer som ledet det daglige arbeidet i Rentekammeret. Samtlige sekretærer i kansellet var involverte i denne virksomheten. I 1521 ble det besluttet at én adelsmann skulle reise rundt i Jylland sammen med en sekretær for å gjennomgå regnskapene sammen med fogdene og deretter rapportere alle mangler til kongen. Det samme skulle skje i de andre landsdelene. Det er rimelig å anta at de norske regnskapene på denne tiden ble sendt til Danmark for revisjon.

I 1523 overtok Frederik I (1523–1533) makten. Med seg hadde han med seg sitt tyskspråklige kanselli fra Holsten. Fra denne tid regner man med to kansellier, *Danske* og *Tyske kanselli* i Danmark. Danske kanselli under Frederik I tilsvarer med fem sekretærer omtrent det Christian II hadde planlagt i sin kanselliinstruks med unntak av at all kontakt med tysktalende områder skulle tas hånd om av Tyske kanselli. Tyske kanselli forestod utenrikskorrespondansen på latin og tysk.²⁵ Danske kanselli skrev til Sverige på dansk.

Kanselliene fulgte kongene på deres stadige reiser.

OFFENTLIGE INNSAMLINGER AV PERGAMENT FRA MIDDELALDERBØKER

Den første store innsamling av pergamentbøker man kjenner, skjedde like etter reformasjonen. Christian III sendte i 1537 den tyske magister Jürgen Thor(n)mand (Georgius Pylander) for å samle inn bøker fra kirker, klostre og domkapitler i hele

²⁵ Om Tyske kansellis bruk av språk, se Karlsen (2017: 124–125).

Danmark og føre registre over bøker han ikke tok med.²⁶ Hensikten var å samle bøker til kongens bibliotek (Kaaber 2021: 63 og 68), men man kan regne med at materiale som ikke var interessant, ble gjenbrukt. Det finnes en fortegnelse fra 1537–1539 i DRA over innsamlede bøker lagt i tønner og kister i Malmö og Lund (Lindbæk 1913: 319–334; Harpsøe 2011: 40). For det meste var det trykte bøker, mange i flere eksemplarer. Det var 199 eksemplarer av *Breviarium Lundense* og hele 977 eksemplarer av *Historia sancti Clementis*, begge trykt i Paris 1517 (LN 27),²⁷ så vel som en rekke andre liturgiske bøker, klassikertekster, middelalderforfattere²⁸ og renessansehumanister.²⁹ Også i 1554 sørget Christian III for å samle inn bøker. Han beordret sin kapellan Heinrich Bruchhofen († 1576) om å bringe alle bøker han fant nyttige i Vor kloster på Jylland, til universitetet i København (brev utgitt av Rørdam 1860–1862, 755–756).³⁰ Han skulle registrere samtlige bøker i klosteret som han ikke tok med seg. Abbed Peder Sørensen i Øm kloster ble samme år (29. januar) pålagt å lage et inventar over klosterets eiendeler (*Kancelliets Brevbøger 1551–1555*, 290–291). Selve inventaret er utgitt av Suhm (1794; for bøkene, se s. 312–324). Munkene eide 233 bøker og abbeden eide 113 (McGuire 1976: 134)³¹. Begge deler er store samlinger for sin tid.³²

Et tredje eksempel fra Christian III's tid, er av en annen art. Han pålegger i brev av 19. desember 1555 historikeren Hans Svaning (1503–1584) å levere til kongen de bøker han har fått fra klostre, kirker og andre steder, samt hva han selv hadde samlet (*Kancelliets Brevbøger 1551–1555*, 411). Noen i riket ville utgi dem i trykk, står det i

²⁶ Brevet er bevart i avskrift i arkivet etter Lunds domkapittel (utgitt av Weibull 1901: 14–16).

²⁷ *Historia sancti Clementis* er et lite tillegg til *Breviarium Lundense*. De mange eksemplarene viser at opplagene for liturgiske trykk i Skandinavia kan ha vært høye i tiden før reformasjonen.

²⁸ Blant dem fjorten trykte eksemplarer av Saxo (Paris 1514: Iodocus Badius).

²⁹ Enkelte eksemplarer ble overlatt til Christiern Pedersen (ca. 1480–1554), som oppholdt seg i Malmö 1532–1541. Det høye antallet eksemplarer trykk laget for Danmark tyder på at de er beslaglagt fra selve erkebispesetet i annen halvdel av 1530-årene, og Christiern Pedersen hadde selv vært involvert i trykkingen av dem under og etter sitt opphold i Paris 1510–1515. Listen er dominert av parisertrykk, og femten trykk av dem var utført av Iodocus Badius (Josse Bade, 1468–1535) i Paris, som Christiern Pedersen hadde hatt nær kontakt med under sitt opphold der.

³⁰ Innsamlingen av 'nyttige' bøker fra Vor kloster kan sees i sammenheng med Hans Svanings arbeid med en latinsk Danmarkshistorie (Rørdam 1867: 72–73). Mer om dette like nedenfor.

³¹ En del av bøkene var trykte.

³² For et inntrykk av geistlige boksamlinger i middelalderens Danmark, se Jørgensen (1913). Om de monastiske bøker i tiden etter reformasjonen, se Langkilde (2005 og 2019).

Illustrasjon 6. Et lite tårnrom på Sønderborg slott i Sønderjylland, hvor Christian II oppbevarte det kongelige arkiv. Ved overføringen av brev, jordebøker, regnskaper etc. fra Holsten til Sønderborg kastet Anders Glob i kongens kanselli en del 400–500 år gamle dokumenter på varmen. Ellers var mye sønderrevet og ødelagt av rotter. Arkivforholdene var små. Rundt midten av 1700-tallet disponerte Gehejmearkivet (kongens arkiv) ca. 45 m² i arkivbygningen på Slotsbolmen i København. Foto: Espen Karlsen.

brevet, men kunne ikke finne eksemplarer. Ifølge et senere kongebrev (24. februar 1579) hadde Svaning reist rundt med et brev fra Christian III og samlet inn materiale fra klostrene (*Kancelliets Brevbøger 1576–1579*, 577). Dette må høre til kategorien nyttige bøker som var relevante for den latinske Danmarkshistorien Svaning arbeidet med på kongelig oppfordring.

Et ønske om kontroll fra øverste hold med bøker som tilhørte kirkene, kommer også frem av et pålegg av 6. februar 1561 fra Frederik II til Laurits Bertelsen, superintendent (fungerte 1557–1587) i Aarhus bispedømme (Rørdam 1886: 56–57). Samtlige bøker som tilhører Aarhus domkirke eller andre kirker, skal samles for å lage et bibliotek. Alle bøkene skal fortegnes i to registre. Fjerning av bøker fra samlingen uten kongens tillatelse skal straffes som tyveri.

Kongene kalte flere ganger inn pergament fra middelalderbøker gjennom kanselliet, f.eks. til slott nær forbundet med kanselliene, senere til København. Den 2. juni 1587 beordret Frederik II lensherre Niels Parsberg (1545–1592) på Roskildegård til straks å levere alle gamle papistiske bøker han hadde, til Kronborg slott.³³ I 1598 og 1599 ble det forberedt et stort og kostbart fyrverkeri på Kronborg slott til ære for lensherre på Fredriksborg Peder Munds († 1607/1608) bryllup. Regnskapene for arkeliet på Kronborg viser at man hentet gamle munkebøker fra Lund og Roskilde samt 116 000 stykker regalpapir (kongens papir) til bruk i fyrverkeriet (Vass & Bill-Jessen 2011: 262–267). Utgiftene bar kongen selv gjennom Øresundstollen.

Det har vært flere innsamlinger fra Danmark og Norge av pergament på kongelig befaling, flere ganger i løpet av de første femti årene etter reformasjonen, i 1598–1599 fra Lund og Roskilde, i 1634 fra Lund stift til fyrverkeri, og i 1641 fra Herrisvad kloster i Skåne til Tøjhuset i København (Harpsøe 2011: 39–42). Allerede i 1559 rapporteres det om at biblioteket i det benediktinske Alle Helgens kloster utenfor Lund kun hadde to velbevarte bøker (Weibull 1901: 20–21),³⁴ og det lave antallet kan meget vel kan være et resultat av innsamlinger. En innsamling fra de norske bisepesetene til kanselliet skjedde i 1622, og pergament fra utvilsomt norske bøker er funnet på danske regnskaper (se f. eks. Karlsen 2013c: 30–31).

Tøjhuset kjøpte inn brukt pergament i 1607 (Tortzen 1999: 171, note 8). I 1608 bemerkes det i Tøjhusets regnskap om 68 gamle munkebøker fra Sorø kloster: 'de haffuer staat her til forwaaring till denne Dagh, fordj man vidste ikke, huortt Kon. May. vilde haffue dennom hen, førend nu at Hanns May. gaff befaling om at forbrwge dennom til Fiörwergh' (Blom 1869: 94). Bemerkningen er interessant, siden bøkene måtte stå til kongen bestemte hva som skulle gjøres med dem. Det var altså ikke fritt frem å gjenbruke pergament innsamlet til Tøjhuset, og det vitner om kontroll med ressursbruk fra høyeste hold. Det vitner også om at forvaltningen gjenbrakte pergament samlet inn i Danmark.

Innsamlingene av pergament kompliserer proveniensproblematikken, og det er her tydelig at man kan forvente mye pergament fra andre steder blant fragmentene i sentralforvaltningen og slottskanselliene (se nedenfor om dem). Pergament benyttet i København vil derfor kunne være fra andre steder i Danmark og Norge, dog mer fra Danmark enn fra Norge. Som vi skal se nedenfor, bør København tidlig ha sluppet opp for pergament fra byens egne middelalderbøker.

Vi har sett at middelalderlige bøker og brev dels samles inn, om de er nyttige, til kongens bibliotek eller til Københavns universitet, dels at de unyttige registreres. Det

³³ Brevet er gjengitt i sin helhet av Tortzen (1986: 111).

³⁴ Ellers var bøkene sønderrevne og fordervede.

er påfallende at man vil ha kontroll på både nyttige og unyttige bøker. De registrerte bøkene som fikk stå igjen i kirker og klostre, har stått lagelig til for senere gjenbruk. I 1587 blir papistiske bøker samlet inn til Kronborg åpenbart for å gjenbrukes. I 1598/1599 hentes gamle munkebøker inn til samme sted for å benyttes i fyrverkeri.³⁵ Også i 1608 og 1634 ble middelalderpergament brukt i fyrverkerier. Rimeligvis skjedde dette oftere.

En systematisk oversikt over omtaler av gamle bøker og brev på pergament gjennom 1500- og 1600-årene i *Kancelliets Brevbøger*, NRR og særlig i hele regnskapsmaterialet mangler fortsatt.

OMREISENDE KANSELLIER

De fleste bevarte fragmenter ble brukt til innbinding av regnskaper under unionskongene Frederik II (1559–1588) og Christian IV (1588–1648). Reisekongedømmet, som er velkjent fra middelalderens Skandinavia, var fortsatt levende frem til midten av 1600-tallet.³⁶ På grunnlag av daterte og stedfestede brev i *Kancelliets brev bøger* oppholdt Frederik seg ca. 4 ½ måned i København i årene 1571–1579 og i årene 1580–1588 kun 2 ½ måned, altså rundt syv måneder til sammen. Dette er blitt utlagt som at Frederik var lite interessert i riksstyret siden han oppholdt seg på avstand fra kanselliene, men som Frede P. Jensen påpeker, viser daterte og stedfestede dokumenter at kanselliene reiste rundt med ham (Jensen 1978: 14–17). Danske kanselli var under Frederik II todelt. Det hadde et kontor i København, mens hovedparten av kanselliet har fulgt kongen. '[K]ancelliarbejdet var centreret omkring kongen i den forstand, at indgående post i vidt omfang blev åbnet i kongens nærhed, kongen resolverede i de forskellige sager, og de udgående breve blev for det store flertals vedkommende renskrevet og færdiggjort til afsendelse fra kongens opholds-

³⁵ Mange pergamentbøker kan være gått med i dette fyrverkeriet og ikke minst i kroningsfyrverkeriet for Christian IV i København i 1596 (sml. Vass & Bill-Jessen 2011: 262–263). Storslåtte fyrverkerier var et markant innslag i dansk hoffkultur under Frederik II og Christian IV (Wade 1996: 120–146), og de kan allerede tidlig ha redusert bestanden av pergamentbøker i sentrale strøk i Danmark.

³⁶ Reisekongedømme er definert slik av Strömberg: 'Denne statsform . . . utmärkte sig genom frånvaron av något fast säte för det kungliga hovet och administrationen, vilka ständigt vandrade rundt från plats till plats. Detta som i modern tid kallas huvudstad saknades alltså' (Strömberg 2013: 7). Monarken hadde dermed direkte kontakt med den lokale forvaltningen. Stockholm fremstår som svensk hovedstad først i løpet av 1600-tallet av ifølge Strömberg (2013, 7).

sted' (Jensen 1978: 16).³⁷ På selve reisene mellom oppholdsstedene opphører brev-utstedelsen, men når han hadde tatt nytt opphold et sted, begynner den igjen. Kanselliet var kun samlet når kongen oppholdt seg i København, hvor det ellers kun var en liten besetning av Danske og Tyske kanselli, samt Rentekammeret. De to avdelingene kunne ha nær kontakt så lenge kongen oppholdt seg på Sjælland. Rentekammerets korrespondanse gikk gjennom kanselliet og ble vel sendt bulkvis via kanselliet med ujevne mellomrom, i det Rentekammeret ikke alltid har kunnet vite hvor kanselliet oppholdt seg. Det er verdt å notere at administrative eller politiske forholdsregler av viss betydning ikke kunne besluttes under kongens fravær. Den lille besetning av kanselliene i København har da hatt liten selvstendig aktivitet når kongen f. eks. var på Jylland. Situasjonen med omreisende konger og kansellier minner mye om middelalderens reisekongedømme.

Skjønt etterfølgeren Christian IV (1588–1648) i høyere grad enn forgjengerne foretrakk København som residensby, var han stadig på større og mindre reiser. Mens Frederik II med unntak av et besøk på Båhus i 1585 ikke kom til Norge på sine reiser, gjorde Christian IV det ved en rekke anledninger. De første par gangene kom han til kongehyllingen på Akershus og følgende herredag i mai og juni 1591, og i 1597 kom han til Båhus og Akershus. I 1599 la han ut på den lange reisen til Finnmark.³⁸ I alt kan man regne med 25 sikre opphold, flere av dem på én til to måneder. Siste reise til Norge varte i syv uker i juli og august 1646, med opphold på Akershus, i Kongsberg og i Arendal.

Et langt opphold i Norge fant sted i 1602. Det følgende er basert på daterte og stedfestede dokumenter i *Kancelliets Brevbøger* og NRR for 1602. 9. mars befant han seg i København. 16. mars er han belagt på Akershus slott, 20. mars på Sem gård i Eiker som Hans Pedersen Litles († 10. november 1602) gjest, 21. mars på Falkenstein ved Horten. 29. mars finner vi ham igjen i København. Han dukker opp igjen på Akershus 29. august. 17. september drar han fra Akershus til Sem gård i Eiker hvor han oppholder seg til 4. november. I alt 48 brev til norske mottagere er stedfestet til Sem i denne tiden.³⁹ 8. november finner vi ham på Tomb gård i Råde. 26. november er han igjen belagt i København.

³⁷ Under den nordiske syvårskrigen (1563–1570) hadde det oppnevnte regjeringsråd i København fullmakter til å åpne brev og å sørge for en viss utstedelse av brev i kongens navn for å spare tid (Jensen 1978: 36–37).

³⁸ Langslet (1997: 136–139) gir en oversikt over 28 reiser, men to–tre av dem er usikre. Tidsangivelsene er lett upresise. Oversikten ser ikke ut til å basere seg på daterte og stedfestede brev i kanselliets brevbøker, NRR og kongens egenhendige brev.

³⁹ I tillegg kommer brev til Danmark og hertugdømmene.

Fra 1596 finnes en oversikt over hvor mange vogner som skulle følge med kongen på reise (Jespersen 2000, 108). Listen omfatter 516 vogner. For kansleren oppgis tolv vogner og for leder av Tyske kanselli det samme antall. I Danske kanselli var det ni personer med to til fire vogner hver, i alt 26. I tillegg kom tolv vogner til kansellikister og fyrbøtere. Personalet i Tyske kanselli medbragte til sammen 21 vogner, samt tolv vogner til kansellikister og fyrbøtere. Det er to fulltallige kansellier som ser ut til å ha vært medregnet her.

Under Christian III, Frederik II og Christian IV var det slottskansellier i betydningen arbeidslokaler på slottene hvor kanselliene kunne sette inn sine arkivkister og som lå vel til rette for å arbeide: 'kansellikisterne føres omkring med, og hvor hoffet tager ophold, indrettes der strax skriverstuer' (Jørgensen 1884: 17; se videre Dalgård 2005: 73–100 om slottskanselliene). Særlig Koldinghus var vel tilrettelagt alt i 1500-årene. I 1630- og 1640-årene kunne Christian IV tilbringe hele eller store deler av vinteren på slott langt fra København, som Skanderborg, Flensborghus, Haderslevhus, Antvorskov eller Rendsborghus (Dalgård 2005: 74–76). Det er mulig at viktige slottslen som Akershus og Bergenhus kunne tilby samme muligheter i Norge. I Holsten kom det til et tyskspråklig kanselli på Glücksburg slott under Christian IV for Holsten og for kontakten med Tyskland, og det har etterlatt seg omfattende arkivalier (Dalgård 2005: 118–122). I 1649, etter Christians død, ble et regjeringskanselli for hertugdømmene lagt dit (Dalgård 2005: 101–102).

Riksstyret var omflakkende under hele den periode man bandt inn regnskaper med fragmenter. Frederik II kom ikke til Norge, men Christian IV hadde en rekke opphold. Som vi skal se, er det allerede tidlig i hans regjeringstid at fragmenter av samme bok dukker opp som innbindingsmateriale på regnskaper både fra Norge og fra Danmark.

FRAGMENTER AV DIPLOMER

Også diplomer ble gjenbrukt som innbindingsmateriale i forvaltningen. Vi regner med at flere av dem er blitt spredd gjennom sentralforvaltningen. På diplomfragmentene kan man finne opplysning om tid og sted, om det ikke er skåret bort. Er avsender og/eller adressat kjent, gir det et godt holdepunkt for å fastslå diplomets opphav og bruk. Blant NRAs diplomfragmenter finnes både middelalderbrev og etterreformatorisk materiale på latin, norsk og dansk. Vi vil nevne utvalgte diplomer. Ingen av diplomfragmentene har fått signaturer ennå.⁴⁰

⁴⁰ Det er to esker med diplomfragmenter, Diplomfragmenter A og Diplomfragmenter B, som ligger som et tillegg til Diplomsamlingen i NRA. Eskene inneholdt også latinske liturgiske fragmenter med gammelnorske jordeboknotiser i margin. De ble lagt over til samlingen av latinske fragmenter i 2022.

Blant middelalderbrevene kan det finnes små overraskelser, som et latinsk originalbrev datert 18. juli 1436 i Lübeck av den pavelige pengeinnsamler Ludolph Robring til de norske biskopene og kapitlene om hans representant i Norge. Det er utgitt i DN VII, nr. 403 etter en senere avskrift basert på et skadd forelegg. Særlig henvender den pavelige kollektor seg til biskop Audun av Stavanger. Siden de seks fragmentene er løstnet fra fogderegnskaper fra 1628 for Ryfylke i Stavanger len, er det rimeligvis biskop Auduns eksemplar av brevet som her er benyttet til innbindingsmateriale.

En tilsvarende sammenheng kan man også se når det gjelder en del fragmenter av to dokumenter som vedrører Eline Hundermark og hennes gods, og hvor i hvert fall ett av dokumentene er utstedt i Viborg. De ble gjenbrukt på Vardøhus i 1624(/1625?) og 1628. Eline giftet seg i 1625 med Hans Cunningham (ca. 1575–1651), som var lensherre på Vardøhus 1619–1651. Dette er et eksempel på dokumenter som ikke er blitt spredd gjennom kanselliene.

Et annet eksempel er et gjeldsbrev fra Jens Mogensen Harbou (1559–1635) til Sindinggård (nær Ringkøbing) til Ludvig Munk til Nørlund. Riktignok var sistnevnte en periode lensherre i Trondheim, senere på Akershus og i en del mindre norske len, før han returnerte til Trondheim. Blant annet hadde han Lista len ett års tid, fra 1588 til 1589. Men hvordan kunne deler av brevet bli brukt på regnskap fra Ryfylke 1616?

To fragmenter av et tidlig dansk latinskspråklig diplom uten synlig datering har vært benyttet i innbindingen av regnskaper fra Tønsberg len i 1641. Diplomet er av eldre dato, kanskje ca. 1200. Det omtaler en del gårder i Danmark og på Bornholm. Et brev om Mariebo birgittinerkloster fra pave Martin V (1417–1431) til biskopen i Roskilde, Jens Andersen Lodehat (biskop 1418–1431), finnes også i form av et avtatt omslag, men dessverre uten proveniensopplysninger. Jens Lodehat var Erik av Pommerns (norsk konge 1389–1442, dansk konge 1396–1440) danske kansler fra 1416. Rimeligvis er de to pergamentbrevene kommet til Norge via Danske kanselli eller på annet vis gjennom forvaltningen.

Felles for diplomfragmentene i NRA er at de ikke er importert utenfra unionen, og de fleste har tilknytning til Norge, ikke til Danmark.

POSTGANG

Vi har så langt fokusert på de omvandrende kanselliene som en spredningskanal for pergament. For å vurdere mulige andre veier som blader og fragmenter kan ha tatt, vil vi også se på den administrative 'postgangen'. Det er da Akershus len som vil stå i sentrum. I lensregnskapene herfra finner man stadig regnskapsført utbetalinger av

‘budpenger’ eller ‘budlønn’ til personer som fraktet brev.⁴¹ Så langt er ikke tilsvarende funnet i regnskapene fra andre len.

I lensregnskapet for 1593–1594 finner vi fem poster av interesse.⁴² Både i august og oktober 1593 gikk det kurerer fra Akershus til Danmark med brev fra Oluf Galle († 1622) til herr Axel. Oluf Galle satt på denne tiden i slottsloven på Akershus mens lensherren Axel Gyldenstjerne var i Danmark. I dette tilfellet var det altså vikaren som hadde behov for å kommunisere med en fraværende lensherre. I romjulen samme år ble det etter Axel Gyldenstiernes befaling sendt kurerer til henholdsvis Stavanger og Bergen som hadde med seg kongebrev til lensherrene der. Og i mars 1594 ble det sendt to menn som skulle ta med seg brev fra Akershus til ‘prinsen’ Christian IV og riksrådet.

Mange av brevene som ble sendt sydover til Danmark skulle til kongen, og altså noen ganger til riksrådet. Men det kunne også være andre mottakere, slik som kansleren eller stattholderen på København slott.⁴³ Det var unntak at kongebrev ble sendt fra Norge, men det skjedde i 1615–1616. Da fikk Hans Olsen budlønn for å bringe kongebrev fra Akershus til stattholderen i København (Breide Rantzau, 1556–1618). Trolig skjedde dette mens Christian IV var på Akershus og ved herredagen i Oslo i månedsskiftet juli-august 1616.⁴⁴

Bud som ble sendt til Danmark kunne selvfølgelig også ha med post på returreisen. Men innførlene i regnskapene angir som regel bare hva budene hadde med seg når de forlot Akershus. Et unntak er fra mars 1628, da et bud ble sendt til København med et dokument som trengte kongelig resolusjon før det skulle tas med tilbake til Akershus.⁴⁵

I de fleste regnskapene fra 1593 og frem til begynnelsen av 1630-årene var tallet på utbetalinger av budlønn begrenset.⁴⁶ Annerledes var det i krigstid. Da kunne det

⁴¹ Utgifter til bud som reiste med brev kan være ført inn i regnskapene under samme rubrikk som utgifter til reise med penger og regnskaper, men også til slikt som utbetalinger til speidere som ble sendt inn i Sverige for å samle etterretninger og personer som skulle følge utskrevne sjømenn ned til Danmark. Slike utbetalinger er ikke regnet med i oversiktene som her gis.

⁴² Akershus 5.3 Lensregnskap 1593–1594.

⁴³ F.eks. Akershus 10.2 Lensregnskap 1600–1601 med brev til kansleren 10. mars og til kansleren og stattholderen 12. april 1601.

⁴⁴ Akershus 37.3 Lensregnskap 1615–1616.

⁴⁵ Akershus 80.7 Lensregnskap 1627–1628.

⁴⁶ F.eks. 1597–1598, 3 poster; 1600–1601, 3 poster; 1614–1615, 9 poster; 1615–1616, 4 poster; 1617–1618, 2 poster; 1620–1621, 1 post; 1624–1625, 6 poster; 1627–1628, 7 poster; 1630–1631, 4 poster.

gå mange brev, og på uvanlige ruter. Slik var det under Kalmarkrigen. To-årsregnskapet for 1610–1612 viser dette. Som overskrift i posten for budlønn gir skriveren forklaringen at de i disse besværlige tider var det ofte nødvendig å sende brev til København, Kalmar, Halmstad, Båhus og Elfsborg, og til militærleirene ved Svinesund og Uddevalla. Og så hadde man sendt kongebrev til lensmennene i Brunla, Tønsberg, Bratsberg, Agdesiden, Stavanger, Bergenhus og Trondheim len. Og så til slutt var det gått 'fredsbrev' til alle lensherrer og fogder Sønnafjells og til lensherrene på Bergenhus og i Trondheim.

Fra 1632 ble antallet kurerforsendelser større enn tidligere, og et par regnskaper fra andre halvdel av 1630-årene inneholder mer enn 60 budlønninger.⁴⁷

Ved siden av de omflakkende kanselliene kan forsendelser pakket i middelalderpergament ha bidratt til spredningen (se f. eks. Karlsen 2013d: 223–225).

LENSHERRENES BEVEGELSER

Det er mulig at lensherrer tok med seg pergament på sine reiser, både til Norge og fra Norge. Som eksempel kan det vises til Jens Juel på Akershus. Da han ble lensherre, kom han fra Danmark. Mens han var på Akershus, reiste han flere ganger til København, men også til andre steder i Danmark. Som riksråd deltok han på herredager på forskjellige steder i Danmark. Da han gikk av som lensherre, returnerte han til Danmark og til nye len.

Et eksempel som viser usikkerhet, gjelder regnskapene for Peder Madsens († 1611) tid som lensherre for Værne kloster len 1601–1613. Regnskapene ble ikke ferdigstilt i Peder Madsens levetid. Det gjorde hans enke Kirsten Hansdatter Sparre († 1618) i 1617. Det gjorde hun antagelig på sin herregård Frøslev på Præstø ved Sjælland. I dette tilfellet er det sannsynlig at alle regnskapene ble bundet inn samtidig og på Frøslev. Dette eksempelet er et unntak. Man kan også stille spørsmål i andre tilfeller, hvor lensherrene ikke oppholdt seg ved sine len i Norge, men var bosatt i Danmark. Det gjelder lensherrer i små len med liten regnskapsproduksjon. Fogdene har nok da sendt sine regnskaper til lensherrene som fikk dem innlevert til Rentekammeret. For at regnskapene skulle holdes i orden under transporten, er det rimelig at fogdene bandt inn regnskapene lokalt før de ble sendt til lensherrene på deres herregårder.

⁴⁷ 1631–1632, 21 poster; 1632–1633, 24 poster; 1633–1634, 44 poster; 1634–1635, 27 poster; 1635–1636, 37 poster; 1636–1637, 64 poster; 1637–1638, 66 poster; 1638–1639, 47 poster; 1639–1640, 52 poster; 1640–1641, 43 poster; 1641–1642, 47 poster.

Regnskapenes gang fra len til Rentekammer

For å få et klarere bilde av bokfragmentenes proveniens, er det nødvendig med en gjennomgang av den administrative prosessen og gangen fra fogderegnskaper til lensregnskap, og veien videre til Rentekammeret, hvor regnskapene først gikk igjennom en første revisjon etter innlevering og så gjennom nok en revisjon etter en lensherres avgang. Når kongen hadde skrevet den endelige kvittering og alt var godkjent, gikk regnskapet til arkivet. I denne bolken vil vi også se på arkivsituasjonen og tapene av regnskaper på 1600- og 1700-tallet.

REGNSKAP OG SKATTEMANNSTALL

Skal man være nøyaktig, så bør begrepet lensregnskap kun brukes om de årlige hovedregnskapene som ble satt opp i de enkelte lensadministrasjoner. Som vedlegg til disse kan man finne inntektsvedlegg i form av ulike spesialregnskaper og jordebøker som lensherrenes fogder og andre lokale tjenestemenn førte. Og så kan det være bevart utgiftsbelegg, for eksempel kvitteringer for lokale utbetalinger eller innbetalinger av penger til Rentekammeret. I tillegg kommer regnskaper for skatter, som tydeligvis har vært behandlet på en særegen måte. Også her kan man skille mellom ekstrakter, et hovedregnskap ført ved lensadministrasjonen, og lokale regnskaper som fogdene førte.

Regnskapssystemet var ikke like komplisert som skissert ovenfor i alle len. En del lensherrer hadde sine len kvitt og fritt, det vil si at de selv beholdt alle inntekter fra lenet. Da behøvde ikke lensherren å sende noe regnskap til Rentekammeret. Noen ganger var det bare enkelte typer av inntekter som lensherrene hadde kvitt og fritt, mens de måtte føre regnskap for andre inntektstyper. I flere mindre len var det bare ett fogderi. Da var det naturlig at lensregnskapet og fogderegnskapet ble slått sammen til ett enkelt regnskap. Skattene måtte man alltid føre regnskap for. Ingen lensherre fikk beholde dem kvitt og fritt.

De viktigste norske lenene hadde sitt sentrum på festningene Båhus, Akershus og Bergenhus, samt i Trondheim. Særlig Akershus og Bergenhus len var store, geografisk de aller største innen det dansk-norske monarkiet. Akershus len omfattet for eksempel omtrent hele nåværende Akershus, Hedmark og Oppland fylke, samt områder i Østfold og Buskerud. Dette medførte også en ganske omfattende regnskapsproduksjon i disse lenene. Ser vi på lensregnskapet for Akershus len 1624, så har det hele 16 inntektsvedlegg, nemlig fogderegnskaper for hele 12 fogderier, byregnskaper for Oslo og for Fredrikstad, samt egne regnskap for kongens sager på Moss og for tollinntektene fra Moss. Flere av inntektsvedleggene hadde undervedlegg.

Det er som regel lensregnskapene og inntektsvedleggene som har en viss tykkelse, og hvor det derfor burde være størst grunn til å bruke fragmenter til innbinding. For eksempel er selve lensregnskapet for Akershus 1614–1615 på ca. 100 sider. Dette er et bind pent innbundet i skinn. Enkelte av inntektsvedleggene er tykkere enn lensregnskapet, andre er adskillig tynnere. Tollregnskapet for Tønsberg er ca. 80 sider, fogderegnskapet for Moss fogderi består av så mye som ca. 120 sider. Til sammenligning er fogderegnskapet for Follo fogderi bare 10–12 sider.

I det bevarte lensregnskapsmaterialet fines det en større mengde med jordebøker. Disse skulle fungere som dokumentasjon på lenets visse (faste) inntekter. I Rentekammeret var man påpasselig med at den type dokumentasjon kom inn, også i tilfeller hvor det ikke er åpenbart at de trengte denne dokumentasjonen i forbindelse med revisjonsarbeidet.

SKATTER, HOVEDLEN OG SMÅLEN

Historikere bruker gjerne begrepene hovedlen og smålen for å skille mellom to kategorier av len. På 1500-tallet vil det være naturlig å reservere betegnelsen hovedlen for Båhus, Akershus, Bergenhus og Trondheim, og fra ca. 1570 også Vardøhus. På 1600-tallet vil det være naturlig å henføre flere len til denne kategorien, slik som Stavanger og Nordlandene.

Smålenene ble ofte forlent bort på vilkår som medførte begrensede regnskapsbehov. Dette var særskilt markant i Brunla len. Peder Iversen (1551–1616) hadde lenet fra 1587 til 1617. Han skulle betale en fast årlig avgift for både visse (faste) og uvisse (variable) inntekter. Det eneste regnskapsmessige sporet man finner av avgift for dette lenet, er en enkelt post hvert år i lensregnskapet for Akershus len. Peder Iversen var imidlertid usedvanlig heldig med sin forlening. Vanligere var det at lensherren i smålenene skulle betale en fast avgift av de visse inntektene, mens han skulle føre regnskap for de uvisse.

Når det gjaldt skattene, så hadde lensherrene på de viktigste lenene også et ansvar ovenfor en del lokale smålen, ofte varierende fra skatt til skatt. Slik var det på 1500-tallet, og slik var det også på begynnelsen av 1600-tallet. Som eksempel fra 1500-tallet, kan nevnes at det i skattebrevet for landskatt 1595 er sagt at Axel Gyldenstjerne (ca. 1542–1603) på Akershus skulle innkreve skatten av hele Østlandet og Sørlandet. Peder Thott (død senest 1611) på Bergenhus fikk ansvaret for området fra Rogaland til Nordfjord, samt Romsdal, og dessuten de fem lenene i nåværende Nordland og Troms fogderi. Ludvig Munk (1537–1602) fikk ansvaret for Sunnmøre, Nordmøre og Trøndelag (med Jemtland og Herjedalen). Sten Maltesen Sehested (1553–1611) på Båhus og Jørgen Kås (1554–1619) på Vardøhus fikk bare i oppdrag å kreve inn skatten

av sine egne len. Dette var akkurat samme ansvarsfordeling som man for eksempel finner i skattebrevet for landskatt 1576, 1582 og 1588. En markant endring kom etter at de nordlandske lenene i 1598 ble gitt som en samlet forlening til Claus Urne (1561–1606). I skattebrevet for landskatten 1600 har han fått ansvaret for skatteinnkrevningen av sin forlening, Nordlandene er blitt et eget hovedlen på linje med de ovennevnte.

Som nevnt, finner man igjen systemet med at de viktigste lenene hadde overordnet ansvar for store områder også på begynnelsen av 1600-tallet. Men etter hvert begrensens ansvarsområdene. Flere len fremstår som hovedlen. Ansvarsområdet kunne dessuten variere fra skattetype til skattetype. Ser man på skattebrevet for landskatten 1624 fremstår nå både Bratsberg, Agdesiden og Stavanger som hovedlen på linje med Båhuslen, Akershus, Bergenhus, Trondheim, Nordlandene og Vardøhus.

Av skattemanntallene ser vi at det var vanlig at de formelt ble utstedt ved lenets skrivestue. Vi må regne med at regnskapene eller manntallene ble gjennomgått her før de ble endelig avsluttet. Vi kan ikke se bort fra at fogden bare tok med seg en kladd til skrivestuen, og så førte det endelige regnskapet der. På den andre siden er det mulig at fogdene produserte hele regnskapet lokalt, og at det ble brukt så mange ark at fogden var helt sikker på at det var plass til å føye på mindre merknader på slutten samt til signatur og/eller besegling. Hvis dette var tilfelle, kunne regnskapet godt være innbundet før avreisen til Akershus. Noen ganger kan man observere at fogdene hadde vært vel sparsomme med papiret, slik at det ble dårlig plass til sluttbemerkningene. Dette er med på å forsterke inntrykket av at regnskapet i all hovedsak var ferdigstilt på forhånd, og at det kun var de avsluttende merknader som ble føyd til etter ankomsten til skrivestuen ved lenskanselliet.

Av manntallene for landskatten til mikkelsmess (29. september) 1612 for Akershus len, ser man at regnskapene som regel ikke ble helt ferdigstilt ute i de enkelte fogderier. De fleste manntallene er datert på Akershus, og i flere tilfeller er det sagt at det har skjedd på skrivestuen, og tydeligvis på våren 1613. To av manntallene mangler utstedelsessted, men ingen av fogdene har avsluttet regnskapet for dette året ute i fogderiet. Annerledes er det med manntallet for Tønsberg len, som er underskrevet i lenet før det er sendt til Akershus. Flere stikkprøver viser at det vanlige er at avsluttende merknader og signering kom til da fogdene møtte opp ved lenskanselliene for å levere fra seg regnskapene. Men noen ganger støter vi altså på avvik.

Man kan også legge merke til at pengene ikke nødvendigvis tok samme vei som regnskapene. Gunde Lange († 1647), som var lensherre i Tønsberg len, sendte selv manntallet for landskatten 1624 til Rentekammeret. Av påtegninger og vedlagte kvitteringer ser vi at han betalte inn 500 riksdaler på Akershus i juli 1625, 577 riksdaler

på Rentekammeret i september 1627, 130 riksdaler på Akershus i november 1627 og 552 riksdaler samme sted i mai 1630. Restbeløpet på omtrent 333 riksdaler ble først gjort opp etter at Gunde Lange var avsatt som lensherre i 1633. At innbetalingene kom så sent, må ha sammenheng med at Gunde Lange hadde store økonomiske problemer som gjorde at han alltid manglet kontanter til å gjøre opp sine forpliktelser.

Et dokument som også ble utferdiget ved lensadministrasjonen, var ekstrakter av skattemanntall. Her satte man inn oppsummeringene fra de enkelte skattemanntallene, og så ble det gjort en summering for helheten. Skatteekstraktet må også regnes som et hovedregnskap, som en parallell til (de egentlige) lensregnskapene.

REGNSKAPSREVISJON UNDER CHRISTIAN IV

Når lensherren eller skriveren ankom til Rentekammeret med et regnskap, begynte en lang prosess som ikke var helt ferdig før lensherren fikk endelig oppgjør for sitt embete. Men selve regnskapsproduksjonen hadde startet lang tid i forveien, og regnskapene kunne ha aktualitet helt frem til lensherren fikk endelig kvittering av Kongen for sine regnskaper. Vi vil følge prosessen i Akershus mens Jens Juel var lensherre og stattholder. Dette var et stort len, og med mange underordnede og mange kontakter utad. Så lenge Jens Juel var lensherre, skulle han avlegge årlige regnskaper for inntekter og utgifter i sitt eget len. Han hadde også ansvaret for å innkreve skatter for et adskillig større område. Og han fikk et meget direkte ansvar for oppbyggingen av Sølverket på Kongsberg.

Når Jens Juel møtte i Rentekammeret for å avklare regnskaper, hadde han gjerne samlet opp 2–3 års regnskaper som ble gjennomgått samtidig og som rentemesterne utstedte en felles kvittering for. I 1626 var Juel i Rentekammeret, og da var det regnskapene for de tre årene 1622–1625 som ble lagt frem samtidig. Det medførte at han hadde med seg tre lensregnskaper og nesten 60 underregnskaper. Vi må anta at også en av skriverne var med fra Akershus, og at det var vedkommende som fikk ta seg av mye av de forklaringene som revisoren ønsket. For revisor og skriver må det ha blitt travle dager og uker.

Lensregnskapet er et regnskap på øverste nivå, og regnskap som fogder, byskrivere og tollere skrev er å regne som inntektsvedlegg til dette. Men lensregnskapet bygde i så stor grad på opplysninger fra de underliggende tjenerne, at det er vanskelig å forstå det overordnede regnskapet uten å ha satt seg inn i vedleggene først. Et av regnskapene som ble behandlet i 1626, var lensregnskapet for 1624–1625. Av regnskapets 82 sider er 32 sider posteringer som er hentet direkte fra vedleggene, og ytterligere en side er basert på beregninger ut fra vedleggene. Vi må tro at når regnskapet

kom til revisorene i Rentekammeret i København, så var det også for dem naturlig å begynne med underregnskapene før de gikk i dybden på lensregnskapet. Det som da skjedde, var at revisor foretok en første, teknisk revisjon.

Selv de enkleste fogderegnskapene krevde en del arbeid av revisor. Han skulle sjekke at de ulike regnskapspostene var rett summert. Regnefeil ble ikke nødvendigvis rettet, men i hvert fall notert til en senere anledning. Som en del av kontrollen skrev revisor også merknader om hvor stor inntekten eller utgiften på de ulike postene hadde vært det foregående året. Det ga en indikasjon på om oppgavene var på et rimelig nivå. Revisor måtte altså slå opp i et eldre regnskap. Og så skrev han til merknader ved oppsummeringer om at beløpene var ført inn i selve lensregnskapet. Så underveis måtte revisor stadig sjekke dette også. Dessuten måtte han sjekke om fogden hadde lagt ved det som trengtes av regnskapsbevis, og om det som sto i bevisene stemte overens med det som var ført inn i regnskapet.

Regnskapene for enkelte fogderier bød på større utfordringer. Det gjaldt for eksempel Buskerud fogderi. Dette fogderegnskapet omfattet også driften av kongens sager ved Buskerud gård, med dertil hørende inntekter og utgifter både i penger og naturalier. Tømmer ble kjøpt inn fra allmuen, og det ble skåret på kongens sager. Sagbordene kunne selges, men mye ble sendt til bruk innad i Akershus len. Og mye ble sendt til andre len i Norge eller til Danmark. Slike regnskaper krevde mye av revisor. Han måtte stadig kryssjekke mellom de ulike postene i fogderegnskapet, og mot regnskapsbevisene. Kjøp av tømmer førte til utgifter i posten for utbetalte penger og i posten for innkommet tømmer. Når tømmeret ble skåret, skulle tømmeret skrives ut av tømmerbeholdningen og sagbordene inn på kontoen for sagbord. Og når sagbord ble sendt til andre len, måtte bordene føres som utgift på sagbord-kontoen. Dessuten skulle sagmesterens lønn stå i forhold til hvor mye han skar på saken. Dette ble utgiftspost i pengekontoen som skulle være rett beregnet i forhold til det som sto angitt i sagbord-kontoen.

Også ved dette fogderegnskapet måtte revisor sjekke mot foregående fogderegnskap og mot selve lensregnskapet. Men arbeidet stoppet ikke der. En del trelast var levert på Bremerholm, og en del til kongens byggevirksomhet på Halmstad slott. Som vedlegg til fogderegnskapet var det blant annet bevis utferdiget i Drammen i juli 1624 hvor skipper Paul Mikkelsen Hofgård kvitterte for at han hadde lastet inn såkalte samfingsdeler som han lovet å levere i Halmstad. Revisor anmerket i regnskapet at opplysningene i regnskapet stemte overens med det som sto i kvitteringen. Og dertil anmerket revisor at leveransen var levert og ført til inntekt i Halmstad slotts regnskap for året 1624–1625.

Revisor hadde altså foretatt en omfattende kontroll mellom ulike inntekts- og utgiftsposter i dette regnskapet, og kontrollert mot foregående fogderegnskap og mot lensregnskapene for Akershus og Halmstad slott, og dessuten mot regnskaper for Bremerholm og regnskap eller regnskapsnotiser for Provianthuset i København.

Revisors gjennomgang av selve lensregnskapet var en komplisert affære. En del merknader var nok skrevet inn mens han gjorde oppslag for å revidere fogderegnskaper og de andre underregnskapene. Men ting måtte gjøres systematisk. Også her måtte summeringer etterregnes, og forholdet mellom innholdet i de ulike kontoene sjekkes. Og alt måtte kontrolleres mot hele 67 bilag samt mot opplysningene i foregående års lensregnskap. Dessuten skulle revisor slå opp i Rentekammerets 'tegnebøker' for å kontrollere om det var anmerkninger der som han måtte ta hensyn til.

Administrativt ble innkrevningen av de såkalte ekstraskattene, som på denne tid ble skrevet ut én eller flere ganger i året, behandlet separat. De enkelte fogder satt opp manntall for innbetalte skatter i sitt distrikt. Disse ble levert på lenskanselliet, og der satt man opp egne 'ekstrakter' som var et hovedregnskap for skatteinntektene av hele lenet. Ekstrakter og manntall måtte også gjennom revisjonsprosessen i Rentekammeret.

Etter at denne revisjonen var gjennomført, måtte regnskapene være tilgjengelige for Rentekammerets personale. De skulle jo frem neste gang det ble innlevert regnskaper fra Akershus.

Men regnskapene skulle også gjennom en mer substansiell revisjon. En slik kunne komme med noen års mellomrom, men i hvert fall etter at lensherren forlot sin stilling og skulle få en kongelig kvittering for hele sin tid i stillingen. I Jens Juels tilfelle ble det omkring 1630 satt opp flere dokumenter om ulike punkter i regnskapene. Her skrev revisor inn en omtale av den enkelte merknaden han hadde å fremføre. Så kunne den som hadde avlagt regnskapet, fremføre sitt syn på saken, og eventuelt også levere inn tilleggsdokumentasjon. Deretter kunne revisor komme med sine avsluttende bemerkninger, enten at han var fornøyd med svaret og dokumentasjonen, eller at regnskapsavlegger måtte holdes økonomisk ansvarlig. I siste instans var det kongen som skulle avgjøre om lensherren fikk nåde, eller måtte gjøre opp for seg.

Ett av dokumentene som ble satt, er revisjonsmerknader til Jens Juels regnskaper for årene 1622–1629.⁴⁸ Dokumentet inneholder forbløffende få merknader til å gjelde så mange og kompliserte lensregnskaper og underregnskaper. Både fogderegnskaper og selve lensregnskapene må ha blitt gått gjennom på en mer substansiell måte. Vi vil ikke gå i detaljer, men fremheve et par momenter.

⁴⁸ Lensregnskap 94.2 Kvittansiarium, kvittering 35.

En av anmerkningene gjaldt fogderegnskapene for Tune og Åbygge fra 1622 til 1629. Revisor hadde bitt seg merke i at fogden hvert år hadde solgt smør for 12 riksdaler pr. tønne. Dette var alt for billig, og prisen burde ha vært 14 riksdaler. Går vi til de aktuelle fogderegnskapene for Tune, ser vi at fogden hadde tatt 12 riksdaler pr. tønne. Dette er det ikke gjort noen merknader om i fogderegnskapene. Så dette må ha blitt oppdaget ved en senere gjennomgang. En annen post i revisjonsmerknadene gjelder Oslo byregnskap for 1628/1629 hvor byfogden hadde ført utgifter han hadde hatt da en del båtsmenn ble sendt til Bremerholm. I regnskapet var utgiften angitt til 39 riksdaler. Men i det tilhørende bilaget var utgiften sagt å være 38 riksdaler. Går vi til byregnskapet, så ser vi at i dette tilfellet var differansen blitt oppdaget og kommentert allerede i den innledende revisjonen. Men ingen endringer var blitt gjort i summeringene. Det er tydelig at det viktige var å komme raskt gjennom å få gjort unna kontrollen av at summeringene i byregnskapet stemte overens med beløpene som var ført i lensregnskapet. Regnefeilen fikk man ta i neste runde. Vi må anta at feilen umiddelbart ble notert i Rentekammerets tegnebok, en protokoll hvor man noterte ned avvik som man fant under revisjonene for at man skulle ha oversikt over hva som til slutt skulle med i oppgjøret. Disse to eksemplene er de mest bindende bevis for at det har vært flere runder med revisjon.

Revisor oppsummerte at de antegnelse som Jens Juel ikke kunne ettergis, førte til et samlet krav på 1241 riksdaler. Og så noterte han at den 21. januar 1631 kom Jens Juel til Rentekammeret og betalte nettopp 1241 riksdaler som han var skyldig på antegnelse for 1622–1629. Dermed fikk Juel kvittering fra rentemesteren for dette.

Da revisjonsmerknadene ble satt opp, måtte regnskapene være tilgjengelige for revisor. Det var nok også greit at de var det under den påfølgende prosessen frem til den endelige avklaringen hadde skjedd. Vi må derfor anta at alle regnskaper som Jens Juel var ansvarlig for i hele perioden 1618–1629 var fremme i 1631. Men straks kongen hadde utstedt en endelig kvittering til Jens Juel, var ikke regnskapene aktuelle lenger. Da kunne de gå til endelig arkivering.

Etter revisjonen — regnskapene i arkivet og den store rentekammerkassasjon

Når en lensherres embetstid var over og regnskapene kvittert, var behovet for å konsultere regnskapsmaterialet over. De kunne legges vekk, omgående eller etter en stund. Hvor de ble lagret, varierte over tid. Det samme gjelder forholdene de ble lagret under, og mulighetene til å hente dem frem igjen.

På 1500-tallet ble det etablert en egen finansforvaltning, og hvor innkreving og revisjon av regnskaper var sentrale oppgaver. Som nevnt fantes det en rentemester

allerede under Christian II, og fra ca. 1525 var det vanligvis to av dem. Den første tiden hadde en av disse gjerne sitt hovedsete i København, mens den andre hadde Jylland som sitt område. Ofte fulgte en av rentemestrene med kongen når denne var på reise. Fra omkring 1550 inntok rentemesteren i København stillingen som den ledende rentmester. I løpet av noen år kom København til å bli hovedsetet for begge rentemestrene. I stedet for en geografisk ansvarsfordeling ble oppgavene delt etter funksjon. Den ene hadde mest med penger og betaling å gjøre, mens den andre fikk hovedansvaret for regnskapsrevisjonen (Friis 1942: 22-34). Ved siden av rentemestrene kom det etter hvert til en liten stab av renteskrivere som gjorde det meste av det praktiske arbeidet med å gå gjennom innkomne regnskaper. Dette utviklet seg til Rentekammeret.

I den første tiden var kammeret tett innvevd i kanselliet, men etter hvert ble det langt på vei et eget administrativt organ. På København slott var det en egen kansellibygning hvor Riksrådet disponerte første etasje og Danske og Tyske kanselli delte den øvre etasjen. Bygningen lå nær det såkalte Blå tårn. Her ble nok også regnskaper arkivert, med et forbehold for regnskaper som kom til den jyske rentemesteren. Regnskaper var en type dokumenter som ut fra omfang og behov sjeldent eller aldri ble tatt med når konge og kansellier var på reise.

I begynnelsen av Frederik II's regjeringstid, trolig ca. 1560, flyttet rentemestrene og deres renteskrivere til lokaler 'ovenpå' i tollboden ved havnen foran Københavns slott (Grundtvig 1871: XIII). Men i 1622 flyttet tolleren ut og de to kanselliene flyttet inn i første etasje i denne bygningen som overtok navnet Kansellibygningen.

Selvsagt hadde rentemestrene og renteskriverne arkivmateriale på sine kontorer, og for den saks skyld kanskje også i sine hjem. Og i tollboden, senere kansellibygningen, var det også plass til et eget arkiv for materiale som man ikke trengte å ha fremme til daglig. Men alle gamle arkivsaker ble nok ikke sentralisert her. Regnskaper og annet Rentekammer-materiale forble ved slottet, trolig både i kansellibygningen og i hvelvingene. Rentekammerarkivet var spredt, og oppbevaringsforholdene kunne det være så som så med.

Omkring 1590 fikk to kansellisekretærer ordre om å registrere innholdet i noen gamle kister som sto på utsiden av kanselliet (på slottet) (Jørgensen 1884: 227-230, bilag 25). Den første kisten de gikk gjennom, var uten lås. Den inneholdt noen gamle regnskapsbøker og registre, sønderrevne brev og løse sedler som for det meste var fra kong Hans' tid (1481-1513). Innholdet var 'fast forderffuitt aff mull'. Senere kom man til en liten kiste hvor det ikke var noe av verdi, men bare gamle registre, regnskapsbøker, og mønsterruller, samt gamle istykkerrevne brev og forleningsbrev. Og

så var det en lang furukiste som ikke inneholdt annet enn regnskapsbøker og kvittanser fra rentemester Jørgen Pedersens tid (død februar 1554).

Arkivregistreringen gir et inntrykk av at det gamle regnskapsmaterialet ble vurdert som ganske verdiløst, og at den fysiske tilstanden var slett.

I 1672 ga kongen ordre om at arkivene i 'det første kammer' i arkivhvelvingen på Slottet skulle registreres, og det man fant av regnskaper skulle bringes til Rentekammerets arkiv over Det Kongelige Bibliotek (Jørgensen 1884: 255–257, vedlegg 46). De to renteskriverne som foretok registreringen, ga den generelle karakteristikken at materialet var 'enn deel forraadnet och en deel aldeliz opædt och fortæret'.

Ned i arkivhvelvingene kom man ikke uten passerseddel fra høy myndighet. Og lett var det heller ikke å få tak på nøkkelen, som kansleren hadde ansvaret for. Da Christian IV i 1634 ønsket å få ut et dokument fra hvelvingen, skrev han brev til kansleren for å få dette ut. Og i 1641 var kansleren i Kolding da kongen trengte nøkkelen. Kansleren sendte kontornøkkelen sin til København med bud, slik at nøkkelen til hvelvingen kunne tas frem og gis til kongen (Jørgensen 1884: 236–237, vedlegg 32 og 33).

Heller ikke i Tollboden var det gode forhold. Man er ikke sikker på hvor i bygningen arkivet ble oppbevart, men trolig var det i kjelleren, og det i et hus som lå rett ved Kanalen. De omfattende fuktskadene på mye gammelt arkivmateriale er blitt tilskrevet forholdene her (Grundtvig 1871: XII).

Rentekammeret ble opprettet som et selvstendig kollegium sent i 1660. Og allerede i januar 1661 kom det en instruks om arbeidsgangen. Den inneholdt også bestemmelser om Brevkammeret. Vedkommende som hadde ansvaret for det, hadde dette som bierverv. Og han skulle både registrere det som etter hvert kom inn av korrespondanse og ta vare på eldre arkivmateriale (Grundtvig 1871: II). En ny instruks for Rentekammeret kom i april 1680. Den ble stående helt til 1840. Her ble det innskjerpet at arkivmaterialet skal holdes i god orden. Arkivaren fikk ordre om å få alt gammelt som lå rundt på kontorene til de enkelte renteskrivere hentet inn til Brevkammeret. Og han skulle ta godt vare på eldre regnskaper med bevis og bilag. Men, det ble eksplisitt sagt at dette gjaldt i særdeleshet regnskaper fra tiden etter 1648, altså fra Frederik III's regjeringstid og senere (Grundtvig 1871: IV, samt gjengivelse av instruksens §6, s. 161–162). Instruksene gir inntrykk av at det ikke var så farlig med eldre materiale enn dette. Det var sikkert en oppfatning som var allmenn i Rentekammeret. For det er stadig uttalelser om at regnskaper som var kvittert, ikke lenger var interessante. Samtidig ble det ved flere anledninger påpekt at enten hadde

arkivarene alt for mange andre oppgaver, eller så var de skjødesløse. God orden var tydeligvis mangelvare.

Da Rentekammeret ble eget collegium, fortsatte det å ha tilhold i den gamle Tollboden. Rentekammeret fikk hele 'første sal'. Og de innredet sitt Brevkammer på loftet 'mansarden'. Ifølge senere geheimearkivar A. D. Jørgensen strakk de omfattende arkivene seg tilbake til Frederik II's tid. Og så kom det stadig inn nye korrespondansesaker og regnskaper (Jørgensen 1884: 42–43). Tilveksten gjorde at man allerede i 1671 fikk innredet et ekstra arkivlokale på loftet i den store Biblioteksbygningen. Brevkammeret på biblioteket lå i bygningens nordre gavl, inn mot Provianthuset (Jørgensen 1884: 55).

Men det var også materiale andre steder. I 1582 ble kongerikets arkiver samlet i hvelvingene under Københavns slott, og i 1589 ble det gjort ominnredninger her (Jørgensen 1884: 26, 30). I 1672 fikk Peder Griffenfeldt (1635–1699) ordre om rydde i det 'første' værelset i hvelvingen hvor arkivene finnes. Det må være hvelvingene under Københavns slott det er tale om, og årsaken til at Griffenfeldt fikk ordren, var at han som Geheimearkivar var ansvarlig for Geheimearkivets materiale. Men i denne hvelvingen var det også 93 kister med arkivalier. Det dreide seg stort sett om rikets regnskaper fra 1562 til 1646 med bilag. De ble flyttet til rentekammerarkivet over biblioteket (Jørgensen 1884: 46–48, 55). Men kanskje omfattet dette også innholdet i 'nogle gamle kister' som i 1664 hadde stått 'udenfor Kancelliet' og som geheimearkivar Griffenfeldt fikk seg overdratt. Kistene inneholdt blant annet registre og regnskaper helt tilbake til kong Hans' tid (Jørgensen 1884: 31, 41).

I 1705 gjorde skriveren ved Brevkammeret oppmerksom på at det var uforsvarlig å oppbevare arkivet på mansarden. Han foreslo derfor at det skulle bygges en særskilt arkivbygning. En slik bygning ble bygd noen år senere ved Høibro, og våren 1710 ble arkivene fra mansarden flyttet hit (Jørgensen 1884, 63). Da fikk mye av materialet i Brevkammeret adskillig bedre oppbevaringsforhold enn tidligere. Men fremdeles var det arkivmateriale både i Rentekammerets kontorlokaler og ved Biblioteket (Grundtvig 1871: XXI).

Kort tid etter dette ble det lagt planer for en stor kanselli- og rentekammerbygning. Her var det meningen at alt av Brevkammerets materiale skulle samles. I 1721 sto den nye Kansellibygningen ferdig, og den gamle bygningen ble snart etter revet. Hele 'stueetasjen' var bygd med høye stenhvelvinger og innrettet til arkivlokaler. I løpet av vårsemesteret 1721 flyttet kollegienes kontorer inn i sine nye lokaler, og rimeligvis sammen med det av arkivsaker som måtte være på kontorene. I høstsemesteret begynte flytting av kollegienes 'bortsetningsarkiver'.

Tidlig i desember måned 1721 rømte Rentekammeret arkivhuset ved Høibro, og deretter flyttet de ned materialet som fantes på loftet over Biblioteket (Jørgensen 1884: 67). Og fra denne tid begynte man å tale om Kammerarkivet i stedet for Brevkammeret. Men Rentekammerets arkiver var store, og stadig voksende. Bare få år etter at man kom til den nye Kansellibygningen, måtte man lete etter plass.

Det var i forbindelse med den tilstundende flyttingen til den nye kansellibygningen som det kom forslag om kassasjon, og en kasseringskommisjon ble satt ned.

Fra 1720 til 1725 arbeidet en liten kommisjon med regnskapsmateriale i Rentekammeret. Kommisjonen var oppnevnt etter Kgl. Resolusjon av 15. april 1720 (Grundtvig 1871: XXVII). Instruksen anga seks typer av materiale som skulle kasseres. Lensregnskaper var ikke direkte omtalt, men hørte kanskje under tillegget om lignende unyttige regnskaper og bøker som ikke kan tjene til noen etterretning.

Kommisjonen satt opp oversikter over hva som de mente skulle kasseres. Og deres forslag ble approbert av Kongen. Det er denne formaliteten som gjør at det er rett å kalle dette for en kassasjon, og ikke bare tap eller kasting. Protokollen over materialet som skulle kasseres, er på omtrent 950 sider. I store deler av protokollen er arkivsakene ført i en ganske tilfeldig rekkefølge. Det er vanskelig å forstå annet enn at den manglende systematikken i registreringer skyldes at materialet må ha ligget i stor uorden og altså på flere steder rundt omkring.

Dessuten må i hvert fall deler av materialet vært i dårlig skikk, for man finner en del opplysninger om istykkerrevne jordebøker, regnskaper som mangler sider og ting som kommissærene ikke klarte å identifisere. Spredt uorden gjør det også lettere å skjønne at kommisjonen brukte hele fem år på sitt arbeid.

Det vi i dag har av bevarte lensregnskaper strekker seg fra ca. 1520 og frem til rundt 1660. Men materialet er langt fra jevnt fordelt over tid. Det er nesten ikke noe materiale igjen fra mesteparten av 1500-tallet, og det er først fra ca. 1610 at det meste av regnskapsmaterialet er bevart. Ofte er det nettopp Rentekammerkassasjonen 1720–1725 som får skylden for dette. Det sies da at det som ble kassert ved denne anledningen var alt av lensregnskaper frem til 1610 med unntak av det lille som ikke var på rett plass i arkivene og som kasseringskommisjonen derfor ikke fant. Men hvor mye materiale var det opprinnelig, og hvor mye var det egentlig kommisjonen sendte til destruksjon?

Selve lensregnskapene var helst årlige. Det er derfor enkelt å slutte seg til hvor mange slike det ble ført, i hvert fall i de større lenene hvor lensherrene hadde regnskapsplikt. Hva som ble ført av regnskaper på lavere nivå er ikke helt enkelt å få tak på. Men det er noe hjelp å få. Opplysningene i kassasjonsprotokollen er spredte, men de er tilstrekkelige til at man får et innblikk i strukturen på det totale regnskaps-

materialet fra omkring 1570. Ut fra kunnskaper om hvor mange fogderier det fantes i de ulike len, hvor ofte det ble krevd inn ekstraskatter osv., kan man f.eks. gjøre overslag over mange regnskaper og skattemanntall lensherrene på Akershus må ha levert inn fra 1570 til 1600.

Tar vi utgangspunkt i regnskaper som dekker et enkelt år og innbefatter både inntekter og utgifter, burde det kommet inn 64 hovedregnskaper for Akershus len fra reformasjonen og ut 1500-tallet. I dag er det bare fem bevarte hovedregnskaper fra Akershus i denne perioden. Det er lensregnskap 1537–1538, 1557–1558, 1560–1561, 1593–1594 og 1597–1598. Dertil kommer et utgiftsregnskap for perioden 1. mai–6. oktober 1588. De seks bevarte regnskapene utgjør altså mindre enn 10 % av hva man skulle tro var innlevert til Rentekammeret. Går man til kassasjonsprotokollen, så finner man enda mindre enn dette, nemlig et lensregnskap for 1578–1579 og et defekt regnskap for 1580. Summen av bevarte og kasserte regnskaper utgjør så lite som en åttendedel av hva vi kan forvente at lensherrene hadde sendt til Rentekammeret.

Av kassasjonsprotokollen skjønner man at lensherrene på Akershus også må ha levert årlige ekstrakter av lensregnskapene og egne lensjordebøker. Dessuten var det årlige regnskaper for 7 til 12 fogderier, og etter hvert også for noen byer. Et konservativt anslag vil gå ut på at lensregnskapene fra 1570 og ut århundret hadde med i snitt 10 vedlagte regnskaper fra fogder, byfogder og tollere. Av de stipulerte 300 regnskaper var bare 18 i behold i 1720. Det var 6 % bevart så langt. Men i 1725 ble nesten alt dette kassert.

Og så var det manntall for ekstraskatter både av fogderiene og en del tilknyttede len. Selv om ekstraskatter ikke var et årvisst fenomen på 1500-tallet, så vet man at det ble skrevet ut slike ganske mange ganger de siste tiårene av århundret. Ekstraskatter som falt på allmuen i sin helhet, ble skrevet ut 1570, 1572, 1574, 1575, 1576, 1583, 1589, 1596 og 1597. Her er åtte landsdekkende skatter og en skatt som dekket hele Akershus len.

I noen tilfeller angir skattebrevene hvilke områder de enkelte lensherrer skulle være ansvarlig for. I kongebrevene fra 1572 angis det at lensherren på Akershus hadde ansvaret for å inndrive skattene fra 22 fogderier og tilknyttede len. Ansvarsområdet dekket hele Østlandet (utenom Båhuslen) og Agder. De samme 22 områdene er nevnt i brevene om skattene 1583 og 1589, mens brevet til 1596-skatten omtaler 23 enheter.

Opplysningene skulle tilsi at det fra 1570 og ut 1500-tallet burde vært produsert omkring 200 manntall for landskatter for fogderiene i selve Akershus len. Ingen manntall er bevart i dag, men kassasjonsprotokollen omtaler i alt fire manntall fra ulike fogderier under Akershus len. Konklusjonen må bli at bare 2 % av de opp-

rinnelige manntallene fra selve lenet var i behold i 1720. Antallet av landskatt-manntall for andre len som lensherren på Akershus fikk seg tilsendt gjennom de siste 30 årene av 1500-tallet kan ha vært så høyt som 300, og kanskje høyere enn dette også. Det eneste som var i behold i 1720, var det ene manntallet for Tønsberg len 1574.

Ved siden av dette vet vi at det ble skrevet ut en såkalt seksårshjelp og skatt av tjenestedrenger i 1570-årene og bygningsskatter i 1590-årene. Intet manntall for seksårshjelpen eksisterte i 1720, mens manntallene for bygningsskattene er ganske godt bevart fremdeles.

Vi må kunne konkludere med at antallet regnskaper og manntall fra reformasjonen til 1600 har vært langt større enn det som vi kan forklare gjennom hva som fremdeles er bevart sammen med opplysningene i kassasjonsprotokollen. Den eneste logiske løsningen er at store deler av det eldste regnskapsmaterialet fra Akershus len har gått tapt — og fragmentene med dem — før den store kassasjonen 1720–1725.

Eksemplene over er hentet fra Akershus len. Inntrykket derfra stadfestes når man studerer bevart og kassert materiale fra de andre hovedlenene.

Det er et bemerkelsesverdig høyt antall regnskaper og regnskapstyper omtalt i protokollen som kommer fra selve København. Det er mange fra København slott, fra flåten og skipsverftene ved Bremerholm.⁴⁹ Lensregnskapene inntil 1610 utgjorde en liten del av det som ble kassert, sannsynligvis fordi en stor del av dem allerede var

⁴⁹ Som utvalgte eksempler kan nevnes Hovmesterskrivers regnskaper, Hoffkammererens regnskaper, Hoffmünsterskrivers regnskaper, Hoffbakers regnskaper, Regnskaper for skriveren ved kongens kledekammer, Regnskaper for kongens buntmaker, Regnskaper for København slotts proviantskriver, Regnskaper for forpleining av fanger i tårnet på København slott, Regnskaper for kronprinsens kammerskriver, Regnskaper for tolleren ved tollboden ved slottet, Barnehuskriverens regnskaper, Regnskaper for Barnehusets proviantskriver, Artillerimesterens regnskaper, Regnskaper for skredderen ved Bremerholm, Regnskaper for Bremerholms store smie, Regnskaper for Bremerholms materialskriver, Regnskaper for København slotts bygningsskriver, Regnskaper for København slotts stallskriver, Kjøkkenskriverens regnskaper, Sølvkammerregnskaper, Slottsfogdens regnskaper for brenneved, Sukkerbakerens regnskaper, København slotts vinkjellerregnskaper, Reisevinskjenkens regnskaper, Regnskaper for plankesagen på Bremerholm, Regnskaper for skrivemateriale, Spisekjellerens ølregnskaper, Hoffapotekerregnskaper, København slotts tøyhusregnskaper, Regnskaper for skriveren ved det store bryggerhus, samt Regnskaper for proviant-, ammunisjons- og materialforvalteren ved Citadellet. De regnskapene vi har listet her, faller for det meste mellom 1590-årene og ca. 1650. Tyngdepunktet i de kasserte regnskapene ligger derimot mellom rundt 1650 og 1700. Det stemmer ikke så godt med at kassasjonen hovedsakelig skulle gjelde lensregnskaper frem til ca. 1610. Hovedtyngden ligger i andre regnskaper enn lensregnskaper, og da i regnskaper fra annen halvdel av 1600-tallet. Instruksen til kassasjonskommisjonen spesifiserer ulike typer materiale som skulle kasserer, men nevner ikke eksplisitt lensregnskapene (om de da ikke kunne regnes til kategorien 'andre unyttige regnskaper', som er uttrykket benyttet i instruksen).

tapt. Halvparten av det som på dette tidspunkt fantes av regnskaper inntil 1610 ble overhodet ikke kassert. Det ser ut til at materiale man hadde kontroll på, f. eks. ved hjelp av kataloger, ikke ble kassert. Dette stemmer ikke med hva man vanligvis har antatt (se f. eks. Jexlev 1978, del 1: 572–573).

København må ha vært en stor produsent av regnskaper og en storforbruker av innbindingsmateriale. Tanken om en sentral innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret blir dermed lite trolig. Like lite sannsynlig er tanken om at Rentekammeret distribuerte materiale til andre.

Hvordan kan spredningen av fragmenter fra samme bok over flere len og flere land forklares?

Som det kommer frem av ovenstående, er tanken om at regnskapene ble bundet inn lokalt den mest plausible. Spørsmålet er hvordan kunne pergament da spres over lensgrensene og landegrensene? De tilfellene av bøker som er spredd over lensgrensene, er ytterst få. Ommundsen (2017: 213–214) har presentert en liste over slike tilfeller i NRA og DRA. Listen omfatter femten nummer i alt, hvor hun mener det er rimelig at særlig foliofragmentene i NRA kan være kommet som importpergament fra Danmark etter reformasjonen.⁵⁰ I ett tilfelle, Petrus Lombardus, er det en dansk proveniens i NRA (Latinske fragmenter, Fr. 1247). I to tilfeller på listen dreier det seg om norske provenienser i DRA (Mi 1 i NRA = Mi 70 i DRA; Mi 44 i NRA = Mi 69 i DRA, sml. Gjerløw 1974: 113).⁵¹ Mer om fragmentene av Petrus Lombardus og Mi 1 nedenfor.

Innledningsvis nevnte vi to bøker, en bibel og et missale, som deler seg mellom Norge og Danmark hva proveniens angår. Bibelen, som kanskje har vært i tre foliobind, er særdeles problematisk, og den store spredningen over mange len gjennom et langt tidsrom, fra 1565 til 1647, kan være vanskelig forklare. Manuskriptet ser ut til å være grunnlaget for tanken om en sentral innbinding av regnskaper i Rentekammeret. Men de to fragmentene i Nasjonalbiblioteket i Oslo passer ikke inn med teorien om innbinding i Rentekammeret:

⁵⁰ Andersen (1978: 88–89) omtaler ett fragmentert missale-martyrologium som kan legges til listen (i den danske registraturen Mi 3).

⁵¹ Mi 1 er i et lite folioformat (33 × 22,5 cm, noe beskåret), mens Mi 44 måler 21,5 × 15 (noe beskåret). Albrechtsen (1976: 32) oppgir feil proveniens for Fr. 3083, som fortsatt henger ved regnskapet. Proveniensen oppgis som Garnisonsskatt Akershus 1628–1629. Regnskapet forteller at det er manntall for garnisonsskatt til Båhus fra Telemark fogderi i Bratsberg len. Fragmentet er identisk med fol. 3 i Gjerløws studie av Mi 44 (Gjerløw 1974: 113). Hjertelig takk til Åslaug Ommundsen for fotografier av Fr. 3083.

Omslag på Nasjonalbiblioteket, Ms.4° 30 *Fundationes* for Københavns universitet utstedt av kongene Christian I (1448–1481), Hans (1481–1513) og Christian III (1534–1559). Fragmentet har tekst fra *Ecclesiasticus* (Sirach), kap. 17–18.

Omslag på Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687 Kirkelige forordninger. Dansk. 1500–1600-tall. Fragmentet har tekst fra *Proverbia* (Salomos ordspråk), kap. 16–17.

Omslaget på *Fundationes* har tekst fra Sirach, kapittel 17–18 (ill. 1, s. 19). Det hører dermed til en sekvens av fragmenter benyttet til å binde regnskaper fra Helsingør Hospital (Tortzen 1977: 3–4), som hører hjemme i Kronborg len. Universitetets statutter er en type tekst som passer godt med Danske kanselli, for kongens kansler var også kansler for Københavns universitet. Kronborg slott var bygget av Frederik II, og her var kongene ofte. Slottet var særlig forbundet med kanselliene. Det er ett støt-tepunkt for at *Fundationes* har hørt til i kanselliet.⁵² Det er en tekst som hverken Rentekammeret eller et lenskanselli ville ha behov for, men det er like fullt en bok som hører hjemme i administrasjonen. De antatte tre bindene som denne bibelen kan ha bestått av, kan skyldes en tidlig innsamling av pergament til kronen, og pergamentbladene kan ha vandret med kanselliene. Tortzen gjør ikke et poeng av at første gang man finner et fragment fra denne bibelen, er på et rentemesterregnskap i 1565, altså selve hovedregnskapet for kongedømmet ført i Rentekammeret, som altså var et lite kontor i Danske kanselli den gangen. Neste gang blader fra denne boken er benyttet til innbinding av regnskap, er i Landskrona i 1613–1614. Spranget mellom 1565 og 1613–1614 i bruk av denne bibelen krever en kommentar. Tortzen undrer seg om hvorfor man så sent som etter siste regnskapsinnbinding (1648) har interessert seg for et nesten hundre år gammelt regnskap (Tortzen 1977: 7). Hvis innbindingen er foregått sentralt, anser Tortzen at det er lite sannsynlig at man har benyttet bibelen i en lang årrekke og at man snarere har gjenbrukt bladene i løpet av noen få år. 'Alt dette støtter nærmest teorien om, at en stor del af lensregnskaberne — muligvis under den svenske belejring, ihvertfald efter 1648 (fr. 3322), er blevet repareret' (Tortzen 1977: 7). Men dette er på et tidspunkt da Rentekammerets personale beviselig ikke hadde lett tilgang til eldre regnskaper, og — som det går frem av denne artikkelen — er det usannsynlig at Rentekammeret hadde bruk eller interesse for gamle regnskaper. Det enkleste svaret er at blader fra de tre bindene sannsynligvis har vært benyttet til

⁵² Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1688 inneholder *Fundatio academiae Hafniensis* (1561), gitt under Frederik II. Omslaget er del av et stort pergamentblad fra 1300-tallet av et oppslagsverk over Bibelen. Så langt er det ikke identifisert flere fragmenter av dette manuskriptet i DRA og NRA, men boken har sannsynligvis samme bakgrunn som Ms.4° 30.

å binde en del regnskaper mellom 1565 og 1613–1614, regnskaper som gikk tapt allerede i løpet av 1600-tallet på grunn av Rentekammerets vørdsløse behandling av arkivalier eller muligens under rentekammerkassasjonen i 1720-årene.

Det finnes andre fragmenter av samme manuskript, av kap. 2, 3 og 9 av Sirachs bok fra Herlufsholm, som var en skole grunnlagt av Herluf Trolle (1516–1565), lensherre på Kronborg, og overdratt til kronen ved hans død i 1565. Som lensherre på Kronborg bygde han på Helsingør Hospital, og det kan tenkes at det er gjennom lenskanselliet under ham at både Helsingør Hospital og Herlufsholm gods har hatt blader tilgjengelige av samme foliobibel. Men det var rundt 65 år imellom hans død og regnskapene fra Herlufsholm og Helsingør. Slik sett er spredning av blader fra denne bibelen via de omflakkende kansellier en rimeligere forklaring. Det bør også nevnes at kansleren Arild Huitfeldt (1546–1609) var skoleleder i Herlufsholm og oppholdt seg der fra 1606 til sin død. At blader av bibelen endte opp i Herlufsholm, kan også skyldes ham.

Omslaget fra denne bibelen på Nasjonalbiblioteket, Ms.8° 1687, som inneholder kirkelige forordninger, krever også en kommentar. Også denne boken er av en slik art at den ikke hører hjemme i Rentekammeret, men snarere i Danske kanselli. Nasjonalbiblioteket i Oslo har en del materiale som ser ut til å stamme fra Danske kanselli.⁵³ Grunnstammen i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling skyldes kanselliråd Halvor Andersen (1745–1810), som etterlot sin store samling på 15 000 trykte bind, 82 store kassetter og tretten pakker med håndskrifter til et fremtidig norsk universitet (Flugsrud 1986, 64).⁵⁴ Andersen arbeidet selv i Danske kanselli.

Innledningsvis nevnte vi et engelsk missale i stort format (310 × 196 mm), Mi 29a i Gjerløws katalog i Riksarkivet. Det finnes 38 fragmenter og har følgende regnskapsprovenienser:

Forskjellige regnskaper fra Nedenes og Mandal len 1620–1630 (Norge)
Køge kærnerregnskab 1621 (Danmark)

⁵³ Et annet fragment i Nasjonalbiblioteket henger også sammen med materiale som har vært i Rentekammeret og lokalt i Stavanger. Omslaget på Ms.8° 1849, *Synodalia Selandica*, synodalakter fra Sjælland 1615–1638, hører til det senmiddelalderlige Ant(iphonarium) 47 i den norske fragmentregistreringen med norske provenienser fra lenene Stavanger, Lista, Nedenes og Akershus mellom 1611 og 1619, og fra Sorø i Danmark 1614–1615 (Ommundsen 2017c: 339–346). Takk til Åslaug Ommundsen for identifikasjonen av fragmentet i Nasjonalbiblioteket.

⁵⁴ Et lite antall av dokumenter fra Danske kanselli i denne samlingen ble overlatt til DRA i en arkivutveksling i 1937.

Den gammelnorske annotasjonen om en donasjon av biskop Audun av Stavanger nevnt ovenfor (se ill. 2, s. 21) gjør det rimelig at missalet ble brukt innenfor Stavanger bispedømme på 1400-tallet. Køge ligger sentralt på Sjælland ikke langt unna København. Christian IV var til stede ved herredagen i Stavanger i juni–juli 1607, og oppholdt seg sannsynligvis i lensherreresidensen. En rimelig forklaring var at noe pergament kom til Køge gjennom Danske kanselli.

Vi vil her knytte noen kommentarer til noen manuskripter på Ommundsens oversikt.

Et angelsaksisk missale, Mi 1 i NRA og Mi 70 i DRA, opptrer på listen over manuskripter som kan være kommet fra Danmark etter reformasjonen. Det er fragmenter av tolv blader, elleve av dem i NRA og ett i DRA. Regnskapene faller mellom 1610 (Bamble) og 1644 (Bratsberg), og Værne og Vembe len er også representert. De fleste fragmentene kan knyttes til Alexander von Pappenheim (1563–1631), som holdt både Bratsberg og Vembe len.⁵⁵ Fragmentet i DRA har som proveniens Bamble 1628–1629. Bamble var et fogderi i Bratsberg len. I Gjerløws arkiv i NRA oppgis proveniensen mer presist som Bambles regnskap over garnisons-skatten til Båhus 1628–1629. Regnskapet ble først sendt til Båhus og inngikk som et bilag til bygningsskatten til Båhus. Derfra har det fulgt Båhus' regnskaper til Rentekammeret. Regnskapet er fremdeles i DRA som følge av 1800- og 1900-tallets arkivpolitikk. Dette er en norsk proveniens i DRA, og den er på lik linje med store deler av fragmentsamlingen i NRA.⁵⁶

I NRA finnes det et enkeltstående fragment av Petrus Lombardus (ca. 1095–1160) med proveniens Helsingør 1629. Ommundsen noterer tre fragmenter fra samme bok i DRA, samtlige med provenienser fra Helsingørregnskaper i 1620-årene. At dette fragmentet er i NRA, skyldes nok at Rentekammeret ved feil sendte en lang rekke danske lensregnskaper til Norge i 1820–1822. Fragmentet ble fjernet fra regnskapet tidlig på 1900-tallet, mens regnskapsboken ble returnert til Danmark i forbindelse med arkivutvekslingen mellom de to landene i 1937–1939. Det dreier seg altså om en dansk proveniens i NRA.⁵⁷

Så til et storslått missale, som har fått oppmerksomhet fra flere forskere, som Pettersen (2013: 52–53), Björkqvall (2013: 315, med plansje 10–13) og Ommundsen

⁵⁵ For en oversikt over hans opphold i Norge, se Gjerløw (1961: 30–32), som også har en grundig diskusjon av proveniensen for samtlige fragmenter av Mi 1.

⁵⁶ Fr. 118, 354, 355 og 3001–3097 i DRA har i Albrechtsens registratur (1976) norsk proveniens (Båhus og Viken). En annen åpenbar norsk proveniens hos Albrechtsen er Fr. 414–417 (Hannibal Sehesteds norske jordebøker).

⁵⁷ En annen dansk proveniens i NRA er omtalt av Lehmann (1937). Regnskapet ble returnert til DRA i 1937–1939, mens de avtatte fragmentene ble igjen i NRA.

(2017b: 197–203). Fragmentene av dette missalet i folio (ca. 41 × 25 cm), kalt Mi 80 i Gjerløws katalog i NRA, fordeler seg over NRA, DRA og SRA.⁵⁸ Det er datert til første halvdel av 1100-tallet, mer spesifikt rundt 1120–1130. I alt er det seks folier (se Ommundsen 2017b, 198 for en oversikt over fragmentene, deres nåværende eiere, provenienser og innhold). I tillegg finnes ett avtatt fragment i Gunnerusbiblioteket i Trondheim. Spredningen av fragmentene på fire eierinstitusjoner og tre land kan se forvirrende ut ved første øyekast. Fragmentet i Gunnerusbiblioteket har usikker proveniens. Det ser ut til å ha vært et bokomslag, noe som passer fint med at det er i Gunnerusbiblioteket. På grunn av den usikre proveniensen vil vi se bort ifra dette fragmentet i det følgende. Da gjenstår to provenienser å regne med. Fragmentene i NRA og Riksarkivet i Stockholm (SRA) har som proveniens regnskaper fra Trondheim len 1620–1630.⁵⁹ Det fragmentet som kommer først (fol. 1), tilhører kirkeåret, 20.–21. søndag etter pinse, altså sent på året. Dette fragmentet har proveniens fra Trondheim len. Innholdet på det neste fragmentet er fra helgenåret (fol. 2), og vi er da i april (St. Georg 23. april og St. Marcus 25. april). Dette fragmentet er fra regnskap for Kristianopol 1614–1615 i Blekinge (i Danmark på denne tiden) og befinner seg i DRA (Fr. 3630–3631). De følgende bladene har Trondheimsproveniensen og har innhold fra helgenåret: 8. august (fol. 3), 13. august, 14. august (fol. 4) og 15.–16. september (fol. 5). Det er kun en liten del av manuskriptet som er bevart, og det er ukjent hvor og når man begynte å ta det ifra hverandre. På grunnlag av de bevarte fragmentene med brukbar proveniens er det klart at fragmentet fra Kristianopol innholdsmessig befinner seg midt i en rekke Trondheimsfragmenter med stor spredning av innholdet. Det virker rimeligere at ett blad har vandret via administrative kanaler sydover enn at store deler av kodeksen har vandret fra Blekinge til Trondheim i tidlig nytid. Hva proveniens angår, er det intet som knytter den til Lund. Det utelukker ikke Lund som skriftsted, som Ommundsen sier,⁶⁰ men dét er ikke emne for denne artikkelen.⁶¹ Folioformatet passer godt med både Lund og Nidaros.

I denne sammenhengen kan det være belysende å se på hvordan et foliomanuskrift fra 1200-tallet brukt i Nidarosdomen har vandret til København etter refor-

⁵⁸ Mi 80 i Gjerløws registratur er fra samme bok som Mi 143 i den danske.

⁵⁹ For SRA No Fr 16, se Björkvall (2013: 315, med plansje 9–10). Fragmentene som er i SRA, er fortsatt festet til regnskapene. Regnskapene ble overført fra NRA til SRA i en arkivutveksling i år 1900 (Björkvall 2013: 307–308).

⁶⁰ Ommundsen (2017b: 203) skriver at 'it is too early to dismiss the thought that Mi 80 and the Törn missal should be connected to Lund'.

⁶¹ Opprinnelsen er omdiskutert. Ommundsen argumenterer for at Mi 80 ble skrevet i Lund, mens Merete Geert Andersen mener at det skjedde i Nidaros (Andersen hos Ommundsen 2017b: 201–202).

masjonen for å bli brukt som omslag på Københavns universitets regnskaper i årene 1624 til 1630 for Københavns studiegård, et studenthjem. Bladene kommer fra et antiphonarium og inneholder det norske offisiet for *Susceptio sanguinis* ('Mottagelsen av blodet', altså Herrens blod), feiret 12. september.⁶² Manuskriptet (DKB Ms. Add. 47 2°) er storslått og illuminert og i stort folioformat (445 mm × 300 mm). Det er påfallende at fragmentene dukker opp på universitetsregnskaper to år etter at Danske kanselli bad de norske biskopene om å sende inn alle slags gamle bøker og dokumenter til Danske kanselli. Kongens kansler var også universitetets kansler (Lausten 1991, 146; Tamm 1991, 218–221), og den enkleste forklaringen er at bladene har havnet på universitetsregnskaper via Danske kanselli.

EKSKURS I: FRAGMENTER I FOLIOFORMAT I NRA

Som vi har nevnt ovenfor under presentasjonen av tidligere forskning, har Ommundsen villet knytte folioformatet til Danmark og mener at det hefter et spørsmålstegn ved de foliobøker som dukker opp blant de norske fragmentene. Vi vil se nærmere på denne problematikken her.

De aller fleste fragmenter i NRA er små. Men innimellom finnes det en del som skiller seg ut i størrelse. Ut fra basen over latinske fragmenter har vi sortert ut de aller største, det vil si fragmenter som er minst 30 ganger 20 cm.⁶³ I alt ble det identifisert 84 fragmenter med proveniens fra lensregnskaper. Et fragment som har sittet på en jordebok for Trondheim len 1601–1602 er størst av alle. Med sine 45 × 33 cm er det både det høyeste og det bredeste fragmentet.

For tre av fragmentene mangler det opplysning om hvilket år regnskapet er fra, slik at vi står igjen med 79 fragmenter hvor både len og årstall er kjent.⁶⁴ Av disse har 31 vært på regnskaper fra 1500-tallet, 15 på regnskaper fra årene 1600–1609 og 33 på regnskaper fra 1610- til 1630-tallet.⁶⁵ Ytterpunktene er regnskaper fra 1557 og 1628.

Tar vi hensyn til hvor lite det er bevart av regnskapsmateriale fra 1500-tallet, så er det overraskende at 40 % av disse største fragmentene er fra regnskaper fra dette århundret. Ytterligere 15 fragmenter er fra regnskaper fra årene 1600–1609, som også er fattig på regnskapsmateriale. Nesten 60 % av de virkelig store fragmentene

⁶² Bladene er utgitt og kommentert av Gjerløw (1979: 230–242, med fullstendig reproduksjon plansje 34–54).

⁶³ I de aller fleste tilfeller vil 30 cm forholde seg til det opprinnelige manuskriptets høyderetning, men det finnes unntak hvor fragmentet er skåret til slik at fragmentets største lengde er på tvers av dette – f.eks. slik at fragmentet består av nedre del av ett dobbeltblad.

⁶⁴ Men man kan ha mistanke om at enkelte av oppgavene er upresise eller direkte feil.

⁶⁵ 1550-tallet: 2; 1560-tallet: 6; 1570-tallet: 3; 1580-tallet: 6; 1590-tallet: 11; 1600-tallet: 14; 1610-tallet: 11; 1620-tallet: 7.

har vært på regnskaper fra den perioden hvor det aller meste av regnskapsmaterialet er forsvunnet.

Ikke overraskende er det de store lenene som er best representert i dette utvalget. Og materiale fra lenskanselliet er bedre representert enn materiale fra fogdene. Hele tre fjerdedeler av fragmentene sitter på dokumenter produsert ved lenskanselliene.⁶⁶ Av de 31 fragmentene som ble brukt på 1500-tallet, er det bare fem som var på lokalt produsert regnskaper, og det fra 1590-årene. Tidligst ute er to fogderier under Akershus len, hvor det er funnet store fragmenter på regnskaper fra henholdsvis Bragernes 1593 og Hadeland 1593 og 1595. Deretter følger et regnskap fra Sogn fogderi under Bergenhus len fra 1597 og en jordebok for Jemtland og Herjedalen under Trondheim len fra 1598. Dette har selvsagt sammenheng med at det bakover på 1500-tallet stort sett er materiale fra lenskanselliene som er bevart. Fra denne perioden har vi også et spesielt tilfelle, nemlig et fragment som må ha sittet på en oversikt fra 1569–1570 over samtlige norske len (Fr. 5129). Det kan ikke utelukkes at nettopp dette dokumentet er satt opp i Rentekammeret i København, og at dokumentet og fragmentet derfor ikke har noe med Norge å gjøre.

I Akershus len er det eldste bevarte materialet fra lokalnivået nettopp fra året 1593. Forskjellen mellom det sentrale og det lokale nivået er like vel markant. Så å si alt regnskapsmateriale fra lenskanselliet på Akershus på 1500-tallet har vært bundet med store fragmenter eller med eksklusive skinnbind. Av de 18 lokalt produserte regnskapene fra 1590-årene, er det altså bare tre som hadde store fragmenter.⁶⁷

Går vi til de 33 store fragmentene som ble brukt på 1610- til 1630-tallet, så kommer det lokalt produserte materialet sterkere inn, men det sentralt produserte dominerer fortsatt. Det er 11 fragmenter som trolig har vært på lokalt produserte dokumenter, og 21 på dokumenter fra lenskanselliene.

Ellers kan man bemerke at av de mindre lenene skiller Bratsberg og Lista seg ut med mange store fragmenter.

Man bør være tilbakeholden med å konkludere at folioformatet kan knytte et fragmentert manuskript til Lund.⁶⁸ Menes det at man foretrakk å produsere bøker i

⁶⁶ Da er f.eks. Jemtland regnet som fogderi under Trondheim, selv om området ofte ble omtalt som len. Hvis f.eks. samtlige jordebøker fra et lens fogderier er bundet sammen, må bindingen være gjort ved lenskanselliet.

⁶⁷ Her er regnet jordebok for Hadeland 1595, fogderegnskap for Hadeland 1599, byregnskap for Oslo 1599 og manntall som gjelder bygningsskattene 1593 og 1595. Som vedlegg til bygningsskattene er det også manntall fra en del len på Østlandet og Agder. Disse er ikke regnet med i antallet lokalt produserte regnskaper fra Akershus len.

⁶⁸ De grunnleggende studiene av bøker i Lund er — til tross for sin alder — Weibull (1901: 3–44) og Nielsen (1937: 27–48). De suppleres av katalogbindet av Petersen (1999b: 7–12 og

folio i Danmark, mens man i Norge ville ha mindre formater? Hva importerte bøker angår, blir det et vanskelig prinsipp. En nordmann eller danske som ønsket å skaffe et manuskript med en bestemt tekst utenlands i middelalderen, ville velge etter pris og tilgjengelighet. At en nordmann ville prioritere et mindre format og en danske et større format, er et altfor mekanisk prinsipp. Gammelnorske manuskripter kan ellers være store i format, som et manuskript i Uppsala med *Olav Tryggvasons saga*, *Strengleikar* m.m. (Uppsala universitetsbibliotek, De la Gardie 4–7)⁶⁹ og en rekke lovmanuskripter. Hva de bøker som med sikkerhet kan knyttes til Lund på 1100-tallet, finner vi nærmest uten unntak kvartformatet, og kun ett betegnes som liten foliant (Nielsen 1937: 39–40).⁷⁰ Ingen av disse bøkene fra Lund er på langt nær like store som Mi 80 nevnt ovenfor (ca. 41 × 25 cm).

Hudene man produserte pergament fra nord for Alpene pleide å ha en størrelse på ca. 80 × 56 cm, som kunne gi bøker som var fra 55 cm høye og ned til 44 × 30 cm (Gumbert 2020: 636–637). Hudene man brukte i Italia, var mindre. De minste hudene var fra geit og de største fra kalv. I Nord-Europa regner man tradisjonelt med at pergament ofte ble fremstilt av kalv (Fiddymet et al. 2021: 308–309 og 315–317, med videre referanser), og pergament undersøkt ved proteinalyse peker i samme retning (Fiddymet et al. 2021: 317–323). Pergament ble etter alt å dømme ofte laget fra kalv både i Danmark og i Norge. Følgelig hadde man gode forutsetninger for å lage store bøker i begge land.

Folioformatet ved sangbøker som gradualer og antifonarier var nødvendig om koret skulle lese på avstand, og det tyder på at boken ble eid av en viktig kirke. Hva andre typer bøker som bibelkommentarer, kirkefedre og teologiske verker angår, var de ofte i stort format, og de tilhørte vanligvis kirkelige sentre, som bispeseter og klostre (Ker 1960: 8). Stort format var vanlig for kanonisk og romersk og rett,⁷¹ og det var vanlig også i den tidlige boktrykkerperioden (Dane 2012: 42–43). Foliofor-

---

14). Nielsen regner med at ca. 20 bøker fra domkappellets bibliotek eksisterer i dag, og han mener at flere av dem er fremstilt i Laurentiusklosteret i Lund. Et godt eksempel er et håndskrift som inneholder en oversikt over avdøde brødre i klosteret og *Consuetudines Lundenses*, en orden for kannikene i Lund fra ca. 1123, basert på en tilsvarende orden fra Marbach.

⁶⁹ Mål: 31,5 × 23,5 cm.

⁷⁰ Det gjelder Lunds universitetsbibliotek, Medeltidshandskrift 7, *Liber daticus vetustior*. fra 1140-årene.

⁷¹ L'Engle 2020: 872. Se f. eks. NRA Latinske fragmenter, Fr. 2914 (fra lensregnskap for Bergenhus 1588), som måler 39,5 × 25 cm (illustrasjon hos Pettersen 2013: 60), samt Fr. 2915 (lensregnskap over Jemtland og Herjedalen 1604–1606), et dobbeltblad av Stephan fra Tournais kommentar til Gratians *Distinctiones*, som måler 31 × 21 cm.

matet har snarere med bokgenre å gjøre enn med hvorvidt en bok ble produsert eller brukt i Danmark eller Norge.

Når pergament fra bøker i stort format sprer seg over flere len og mellom de to landene i unionen, kan én årsak være at store blader egner seg til emballasje ved transport av dokumenter og annet.

EKSKURS II: GJENBRUK AV ET FRAGMENT

Myking har tatt opp et eksempel på et gjenbrukt, ettersom en påskrift røper at det har vært brukt tidligere (Myking 2021: 247–248). Fragmentet (NRA Latinske fragmenter, fr. 1041) er funnet på regnskap for et regnskap for Nordlandene len 1614. Myking (2021: 247) gjør rede for at fragmentet har en eldre påskrift, nemlig 'Regenschab paa Bodegaardt fra Anno 1610 och till Anno 1611'. Det er dessuten signert av Dinnes Jensen, som var skriver for lensherren Hartvig Bille (ca. 1575, † mellom 1642 og 1649). Dinnes var lensherrens fullmektige da han i 1611 var i København med penger og regnskaper.

Myking (2021: 248) tolker det slik at Dinnes tok med seg fragmentet tilbake fra København, slik at det kunne brukes på nytt i 1614. Man må lure på om det er realistisk at skriveren først gjorde seg umake med innbindingen, for deretter bare å røske fragmentet av i København. Skulle dette være skjedd i Rentekammeret, er dette virkelig et stjerneeksempel på hvor lite pietet for regnskapsmaterialet Rentekammeret utviste.

Den omtalte påskriften kan leses som om fragmentet har sittet på selve lensregnskapet fra regnskapsåret 1610–1611. Noe annet alternativ er dessuten ikke sannsynlig, for alle de andre regnskapene og manntallene fra Nordlandene len dette året angår bare enkeltfogderier. Men selve lensregnskapet er bevart, og det har sin tittel skrevet på forsiden: 'Kordt Egstragt Och Forclaring offuer Epterschreffne Lenne (. . .) fra S. hans dag Anno 1610, oc til Samme dagen igien Anno 1611'.

At påskriften på fragmentet nevner Bodøgård er i og for seg påtaketlig, for ellers er ikke lensherresidensen omtalt i titlene på lensregnskapene for Nordlandene len. Tittelen bør leses bokstavelig, nemlig som et regnskap for selve lensresidensgården. Det var vanlig at lensherrene fikk residensgårdene 'kvitt og fritt', det vil si uten å betale noe for dem. De skulle drive residensgårdene for egen regning, og de fikk beholde alt overskudd av gårdsdriften selv. Vanligvis satt lensherrene en person til å drive residensgården for seg, og det kunne selvsagt være skriveren som fikk oppdraget. Og da måtte den som drev gården selvsagt avlegge regnskap til sin oppdragsgiver, altså til lensherren privat. Det man her ser for seg, er at Dinnes satt på Bodøgård og skrev regnskap som ble levert til Hartvig Bille, som også var på Bodøgård. Kanskje skrev

Dinnes det i to versjoner, ett til Hartvig Bille og et kontrolleksempel som han selv beholdt. Uansett, når Dinnes hadde fått sin herres kvittering for dette regnskapet, så var selve regnskapet uten synderlig verdi. Da kunne fragmentet godt brukes på nytt, og denne gangen på et virkelig lensregnskap.

Mykings tolkning av fragmentets gjentatte reise til København virker ikke tilforlataelig. Og tolkningen viser seg altså å være umulig. Dette illustrerer hvor viktig det er å se nøye på både fragmenter og de regnskapene som de kan ha sittet på. En rask undersøkelse ville ha vært tilstrekkelig i dette tilfellet.

Resultater og perspektiver

Denne artikkelens hovedtese er at pergament fra middelalderbøker kan være blitt spredd over flere len og mellom Norge og Danmark gjennom mekanismer i forvaltningen. Artikkelen kritiserer særlig tanken om den sentrale innbinding av regnskaper fra Danmark og Norge i Rentekammeret i København. Innbindingen av regnskaper må være skjedd i lenene. Det sterkeste beviset for dét, er undersøkelsen av helheten i innbindingspraksis. For det første benyttet man ikke bare pergament fra middelalderbøker, men det ble brukt forskjellig innbindingsmateriale. Artikkelen viser at det finnes forskjellige husstiler for de enkelte lenskansellier og de enkelte fogderier. Det er urealistisk å tenke seg at Rentekammeret utviklet en egen husstil for hvert enkelt len og fogderi. Gjennomgangen av selve revisjonsprosessen viser at den var meget omfattende og krevende. Skulle Rentekammeret selv ta seg av innbindingen av rundt tusen regnskaper i året, eller skulle det overhodet ta seg tid til å binde inn et eneste regnskap under denne hektiske prosessen? Det er også vanskelig å forstå at Rentekammeret skulle ha innbundet eller gjeninnbundet regnskaper på et senere tidspunkt. Etter at lensregnskapene var endelig kvittert, var det ikke lenger bruk for dem. Det ser heller ikke ut til at Rentekammeret vurderte gamle regnskaper høyt, som det kommer frem av enkelte uttalelser, og regnskapene ble arkivert under dårlige forhold og var lite tilgjengelige for Rentekammerets personale. Oppbevaringsforholdene og den manglende interessen førte til store tap, langt større tap enn den ofte omtalte Rentekammerkassasjonen 1720–1725. De fleste 1500-tallsregnskaper var allerede tapt før kassasjonen, og kassasjonen omfattet ikke mer enn halvparten av dét materiale som eksisterte i 1720 av lensregnskaper eldre enn 1610.

Den påviste sparsommeligheten i Rentekammeret lar seg ikke forene med at Kammeret skulle gi bort pergament til lensherrene. Den begrensede tilgangen på pergament i København gjør det usannsynlig at de solgte pergament til lensherrene. Likevel kan rester av bøker ha spredd seg gjennom administrasjonen. Danske kanselli samlet ved en rekke anledninger inn pergamentbøker fra Danmark og Norge.

Fremdeles var dette et reisekongedømme, hvor kongene og viktige deler av sentraladministrasjonen stadig forflyttet seg mellom forskjellige slott og byer. Danske og Tyske kanselli eller deler av dem måtte følge med kongene og hoffet. Kansellipersonalet måtte enten bringe med seg arbeidsmateriale når de la ut på reise, eller så måtte de skaffe seg materiale underveis, f. eks. fra de lokale slotts- og lenskanselliene. Noen av slottene har hatt lokaler klare til innflytting for de omvandrende Danske og Tyske kanselliene, hvor de kunne flytte rett inn med sine kansellikister. Det er lett å forestille seg at slottskanselliene har vært et knutepunkt hvor middelalderpergament fra ulike steder kunne samles, både pergament fra kirker og klostre i slottets nærhet og pergament som de omreisende kanselliene bragte med seg. Christian IVs reisevirksomhet innbefattet en lang rekke besøk til Norge.

Pergament kunne også spre seg uavhengig av kongenes og kansellienes reisevirksomhet. Det kunne brukes som innpakning av dokumenter som skulle sendes innad i administrasjonen. Undersøkelsen har avdekket omfattende postforsendelser fra Akershus og til andre len rundt omkring i Norge og til konge og kanselli i Danmark og Norge.

Artikkelen har tatt for seg noen enkeltbøker i fragmentmaterialet, og dette er bøker som er brukt i metodiske diskusjoner i forskningen.

Ved studier av fragmentenes proveniens er det viktig at man studerer både fragmentene og regnskapene og den administrative prosessen regnskapene er gått igjennom. Innbindingsprosessen i de danske lenene er ikke undersøkt. Det er heller ikke foretatt en vurdering av antall bevarte fragmenter i Danmark (særlig DRA og DKB) og antall bevarte regnskaper fra de danske lenene, sett i sammenheng med antallet fragmenter i Norge og antallet bevarte norske lensregnskaper. Det mangler fortsatt en systematisk vurdering av størrelsen av fragmentene fra danske lensregnskaper.⁷² Er det tydelige innslag av liturgi fra den danske kirkeprovinnsen i de danske fragmentsamlingene, og hva er andelen av andre tekster med dansk tilknytning utover Saxo-fragmentene nevnt ovenfor? I det norske materialet finnes annotasjoner som viser lokal tilknytning. Er det også slik i Danmark? Finnes det skrivere i det latinske fragmentmaterialet som også har skrevet folkespråklige håndskrifter, slik tilfellet er i Norge?

Tanken om en sentral innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret har, som vi har sett, stått sterkt i Danmark. I forbindelse med denne tanken er det spørsmål som bør besvares. Hvor vanlig skulle innbinding av lensregnskaper i Rentekammeret ha

⁷² Registraturer som f. eks. Albrechtsen (1976) for DRA og Andersen & Raasted (1983) for DKB gir ikke opplysninger om fragmentenes størrelse.

vært? Om innbinding i Rentekammeret var standard, hvor skulle da Rentekammeret, som var preget av rigid sparsommelighet, ha fått tak i alt dette pergamentet?

Tanken om pergamenthandel dukker gjerne opp. Om man ikke beslagla pergamentet lokalt, skal man forestille seg en storstilt import av middelalderpergament i tidlig nytid, og hvorfra skulle man ha importert det? Og ville lensherrene bruke penger på middelalderpergament, når det fantes andre, rimeligere løsninger? Som Tortzen (1999: 171, sluttnote 8) gjør oppmerksom på, har han ikke funnet bindende empiriske bevis for import, og han forklarer ikke hva indikasjonene på dette skulle være (sml. Tortzen 1999: 165).⁷³ Bak teorien om innkjøp av pergament ligger en tanke om at man hadde et ønske om å binde inn med brukt pergament. Dette bør sees i lys av at Rentekammeret ca. 1625 mottok ca. 1000 regnskaper i året. Ser man på kassasjonsprotokollen av 1725, kan man mistenke at antallet regnskaper var enda en del høyere. Som vi har sett ovenfor, benyttet man en lang rekke former for innbinding og innbindingsmateriale i forvaltningen. Om tilhengerne av Rentekammerteorien og teorien om pergamentimport mener at sentral innbinding og import skjedde unntaksvis, er det forunderlig at teoriene har tatt så stor plass og at de har vært med på å blokkere forskning på fragmenter og bøker i Danmark og har påvirket norsk forskning.

Bokfragmentene har lenge vært ansett som en viktig kilde til norsk bokhistorie i middelalderen. Denne undersøkelsen bekrefter det norske synspunktet og viser at fragmentmaterialet også er en viktig kilde til dansk bokhistorie i middelalderen.

Selv om utgangspunktet for denne artikkelen har vært å undersøke fragmentenes proveniens, har den også gitt nye innsikter i forvaltningen i tidlig nytid, som regnskapenes gang gjennom lokal- og sentralforvaltningen, Rentekammerets arbeidsrutiner, arkivforhold i sentralforvaltningen og tap av kilder.

Referanser

ALBRECHTSEN, Esben. 1976. *Specialregistraturer. Middelalderlige håndskriftfragmenter. Aftagne fragmenter, omslag om lensregnskaber*. København: Rigsarkivet.

⁷³ Harpsøe (2011: 42–43) skriver angående fyrverkeriet i anledning av prins Christians bryllup i 1634 at '[s]enere studier i regnskaberne fra bryllupet har dog vist, at langt størsteparten af det pergament, som pyroteknikerne anvendte, var indkøbt i Nordtyskland'. Harpsøe gir ikke kildehenvisninger. Fremdeles er det ikke noen indikasjon at forvaltningen importerte brukt pergament til innbindingsformål, som Tortzen (1999: 171, note 8) innrømmer. Om man kjøpte pergament til fyrverkeri i 1634, tyder det på at innsamlingen fra Lund og eventuelle andre steder som vi har omtalt tidligere, ikke gav de forventede resultater. I 1634 kan ikke pergamentressursene ha vært all verden.

- ANDERSEN, Merete Geert. 1978. 'Missale – og martyrologietraditioner i dansk middelalder'. *Nordisk kollokvium IV i latinsk liturgiforskning: Lysebu, Oslo 15.–17. juni 1978*, 79–89. Oslo: Institutt for kirkehistorie/Universitetet i Oslo.
- . 2008. *Katalog over AM Accessoria 7. De latinske fragmenter*. Bibliotheca Arnamagnæana 46. København: C.A. Reitzels forlag.
- ANDERSEN, Merete Geert & Jørgen RAASTED. 1983. *Inventar over Det Kongelige Biblioteks Fragmentsamling*. København: Det Kongelige bibliotek.
- BJÖRKVALL, Gunilla. 2013. 'The Norwegian Collection of Medieval Latin Fragments in the SRA in Stockholm (the Swedish National Archives)'. I KARLSEN 2013a: 307–336.
- BLOM, Otto. 1869. 'Middelalderlig Literaturs Skæbne'. I *For Ide og Virkelighed. Aargang 1869*, 93–95. Kjøbenhavn: Chr. Steen & Søns Forlag.
- COULSON, Frank T. & Robert G. BABCOCK (eds.). 2020. *The Oxford Handbook of Latin Palaeography*. Oxford: Oxford University.
- DAHLKILD, Nan & LARSEN, Steen Bille (red.). 2021. *Dansk Bibliotekshistorie 1: Biblioteker for de få. Tiden før 1920*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- DALGÅRD, Sune. 2005. *Kanslere og Kancellier – især 'tyske' – i Danmark og Holsten hen imod Enevælden*. Historisk-filosofiske Meddelelser 90. København: Det Kongelige Danske Videnskabers Selskab.
- DANE, Joseph A. 2012. *What is a Book? The Study of Early Printed Books*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. 1847–. 1–. Kristiania/Oslo.
- ELLEHØJ, Svend, Leif GRANE & Kai HØRBY. 1991. *Københavns Universitet 1479–1979 1: Almindelig Historie 1479–1788*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- ESKOLA, Seppo. 2020. *Archives, Accounting, and Accountability. Cameral Bookkeeping in Mid-Sixteenth-Century Sweden and the Duchy of Johan*. Historical Studies from the University of Helsinki XLVI. Helsinki.
- FIDDYMENT, Sarah, Nina HESSELBERG-WANG, Espen KARLSEN, Sara Östlund NILSSON, Chiara PALANDRI & Tor WEIDLING. 2021. 'Parchment in medieval Norway: A historical and bio-codicological approach'. *Collegium medievale* 34: 305–330.
- FLUGSRUD, Sverre. 1986. 'Håndskriftsamlingen'. I Bo Norlin og Bendik Rugaas (red.), *Universitetsbiblioteket i ord og bilder*, 64–91. Oslo: Universitetsforlaget.
- FRIIS, Astrid. 1942. 'Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid'. I (dansk) *Historisk Tidsskrift* 10 række 6: 1–140.
- GELTING, Michael H. 2017. 'The problem of the provenance of medieval manuscript fragments in Danish archives'. I OMMUNDSEN & HEIKKILÄ 2017: 112–134.

- GJERLØW, Lilli. 1961. *Adoratio Crucis. The Regularis Concordia and the Decreta Lanfranci. Manuscript studies in the early medieval church of Norway*. Oslo: Norwegian Universities Press.
- . 1974. 'Missaler brukt i Oslo bispedømme fra misjonstiden til Nidarosordinariatet'. I Fridtjov Birkeli, Arne Odd Johansen & Einar Molland (red.), *Oslo bispedømme 900 år: Historiske studier*, 73–142. Oslo: Universitetsforlaget.
- GRUNDTVIG, Joh. (red.). 1871. 'Bidrag til Rentekammer-Archivets Historie 1660–1860'. *Meddelelser fra Rentekammer-Archivet, indeholdende bidrag til Danmarks historie af utrykte Kilder udgivne af Joh. GRUNDTVIG* 1, 1–XCIV. København 1871.
- GULLICK, Michael. 2011. 'Palaeographical observations on four medieval fragments of the Gesta Danorum of Saxo Grammaticus in The Royal Library'. *Fund og Forskning* 50: 65–77. København: Det Kongelige Bibliotek.
- . 2013a. 'A Preliminary Account of the English Element in Book Acquisition and Production in Norway before 1225'. I KARLSEN 2013a: 103–121.
- . 2013b. 'A Preliminary List of Manuscripts, Manuscript Fragments and Documents of English Origin or the Work of English Scribes in Norway Datable to before 1225'. I KARLSEN 2013a: 123–197.
- GUMBERT, J. P. 2020. 'Formats of Books'. I COULSON & BABCOCK 2020: 633–643.
- HARPSØE, Steffen. 2011. 'Genbrug af middelalderens håndskrifter: Da Ulfelderne røg i Thotterne på middelalderens pergamenter'. *Siden Saxo* nr. 2/2011: 37–49.
- HORSTBØLL, Henrik. 1999. *Menigmands medie — Det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*. København: Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanum.
- HVIDTFELDT, Johan. 1939. 'Forvaltningspolitik under Christian den anden'. *Scandia* 12.2: 223–241.
- JENSEN, Frede P. 1978. *Bidrag til Frederik 11's og Erik XIV's historie*. København: Den Danske Historiske Forening.
- JESPERSEN, Leon. 2000. 'Tiden 1596–1660: Mellem personlig kongemagt og bureaukrati'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 95–158.
- JESPERSEN, Leon & E. Ladewig PETERSEN (red.). 2000. *Dansk forvaltningshistorie 1: Stat, forvaltning og samfund fra middelalderen til 1901*. København: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- JEXLEV, Thelma. 1966. 'Om anvendelsen — og anvendeligheden — af papir som dokumentmateriale i danske middelalderbreve. Nogle iagttagelser'. *Arkiv — Tidsskrift for arkivforskning udgivet af Rigsarkivet*, 1. bind, nr. 2, 87–99.
- . 1978. *Lensregnskaberne — en oversigt*. København: Lokallhistorisk afdeling.

- JØRGENSEN, A. D. 1884. *Udsigt over de danske rigsarkivers historie*. København: Bianco Lunos Kgl. Hof-Bogtrykkeri.
- JØRGENSEN, Ellen. 1913. 'Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger'. *Historisk Tidsskrift* 8. Række, Bd. 4: II: 1–67. København.
- KAABER, Christian. 2021. 'Fra lænkede bøger til lærde biblioteker 1536–1660'. I DAHLKILD & LARSEN 2021, 52–91.
- KALKAR, Otto. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)*. 1–5. København: Universitets-jubilæets danske Samfund.
- KALL RASMUSSEN, M. N. C. 1852–1855. 'Om to nylig fundne Fragmenter af en Codex af Saxo'. I *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv indeholdende bidrag til dansk historie af utrykte kilder* 1, Tilleg, 23–37. København: C. A. Reitzel.
- KANCELLIETS BREVBØGER = *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold*. Bind 1–39. København 1885–2005: Rigsarkivet.
- KARLSEN, Espen (ed.). 2013a. *Latin Manuscripts of Medieval Norway. Studies in Memory of Lilli Gjerløw*. Nota bene 5. Oslo: Novus.
- . 2013b. 'Introduction.' I KARLSEN 2013a: 13–26.
- . 2013c. 'Latin Manuscripts of Medieval Norway: Survival and Losses'. I KARLSEN 2013a: 27–36.
- . 2013d. 'Fragments of Patristic and Other Ecclesiastical Literature in Norway'. I KARLSEN 2013a: 215–269.
- . 2017. 'Latin i Norge fra middelalder til nytid'. I Bente Lavold & John Ødemark (red.), *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400-1700: Tekst, visualitet og materialitet*, 110–129. Nota bene 11. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- . 2021. 'Bøker og arkiver i middelalderens Oslo'. *Klassisk forum* 2021.2: 6–35.
- KARLSEN, Espen & Tor WEIDLING. 2017. 'Et klosterbibliotek i Sunnhordland'. I Eldbjørg HAUG (red.), *Fra avlatshandel til folkekirke – Reformasjonen gjennom 500 år*, 165–180. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- KER, N.R. 1960. *English Manuscripts in the Century after the Norman Conquest*. The Lyell Lectures 1952–1953. Oxford: The Clarendon Press.
- LANGKILDE, Birgitte. *Libri monasteriorum Danicorum mediae aetatis — index ad tempus compositus/Danske middelalderklostres bøger — en foreløbig registrant*. Statsbiblioteket: Aarhus.
- . 2019. 'Monastic Books in Sixteenth-Century Denmark'. I Per SEESKO, Louise Nyholm KALLESTRUP & Lars BISGAARD (eds.), *The Dissolution of Monasteries. The Case of Denmark in a Regional Perspective*, 357–384. Odense: University Press of Southern Denmark.

- LANGSLET, Lars Roar. 1997. *Christian IV—Konge av Danmark og Norge*. Oslo: J. W. Cappelens.
- LAUSTEN, Martin Schwarz. 1991. 'Københavns Universitet 1536–1588'. I ELLEHØJ, GRANE & HØRBY 1991: 79–167.
- LEHMANN, Paul. 1937. 'Ein Cicerofragment(?) in Oslo'. *Symbolae Osloenses* 17: 57–66.
- L'ENGLE, Susan. 2020. 'Law at Bologna'. I COULSON & BABCOCK 2020: 865–878.
- LINDBÆK, Johannes. 1913. 'To Bogfortegnelser fra det 16. Aarhundredes Begyndelse'. Meddelte af J. L. med Oplysninger af Ellen JØRGENSEN. *Danske Magazin*, 6. Række, Bd. 1, 307–334. København: Gyldendal.
- LN = Nielsen, Lauritz & Erik Dal. 1996. *Dansk Bibliografi 1482–1600 med særligt Hensyn til Dansk Bogtrykkerkunsts Historie*. Med supplement av Erik Dal. 1–4. København: C. A. Reitzel.
- MCGUIRE, Brian Patrick. 1976. *Conflict and Continuity at Øm Abbey. A Cistercian Experience in Medieval Denmark*. København: Museum Tusulanum.
- MEJER, Jørgen & Jørgen RAASTED. 1973. 'A Note on Josephus Latinus in Denmark'. *Classica et Mediaevalia Francisco Blatt septuagenario dedicata*, edenda curaverunt O. S. DUE, H. Friis JOHANSEN, B. Dalsgaard LARSEN. Dissertationes IX, 371–382. København: Gyldendal.
- MICHELSEN, Nina. 1979. *Teknologiundersøgelse og konservering av pergamentfragmenter fra Hagenskov lens regnskaber fra 1600-tallet. Afgangsupgave Gr. II*. Bind 1–2. København: Det Kongelige Danske Kunstakademi, Konservatorskolen.
- MYKING, Synnøve Midtbø. 2021. 'De andre findes (vden tuiill) paa Herness heller Gilleskaall" – Mellomalderbøker i Nordland i etterreformatorisk tid'. *Collegium mediaevale* 34: 229–271.
- NRR = *Norske Rigs-Registranter* I–XII. Christiania 1861–1891: Det Norske Historiske Kildeskritfond.
- NIELSEN, Lauritz. 1937. *Danmarks middelalderlige Haandskrifter. En sammenfattende boghistorisk Oversigt*. København: Gyldendalske boghandel.
- OLESEN, Jens E. 2000. 'Middelalderen til 1536. Fra rejsekongedømme til administrationscentrum'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 3–48.
- OMMUNDSEN, Åslaug & Tuomas HEIKKILÄ. 2017. *Nordic Latin Manuscript Fragments. The Destruction and Reconstruction of Medieval Books*. London & New York: Routledge.
- OMMUNDSEN, Åslaug. 2017a. 'A Norwegian — and European — jigsaw puzzle of manuscript fragments'. I OMMUNDSEN & HEIKKILÄ 2017: 135–162.

- . 2017b. 'Danish Fragments in Norway and their connections to twelfth-century Lund'. I OMMUNDSEN & Tuomas HEIKKILÄ 2017, 184–220.
- . 2017c. 'Two French or Flemish Manuscripts and their Scandinavian Fate'. *Viator* 48.1: 337–358.
- . 2020. 'A New Manuscript Source for the Legend of Saint Clement in Denmark'. *The Journal of Medieval Latin* 30: 227–248.
- PEDERSEN, N. 1881–1882. 'Bidrag til dansk klosterhistorie'. *Kirkehistoriske Samlinger*, Tredie Række, Bd 3: 170–185.
- PETERSEN, Erik (red.). 1999a. *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Essays*. København: Det Kongelige Bibliotek — Moesgård Museum.
- . 1999b. *Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Katalog*. København: Det Kongelige Bibliotek — Moesgård Museum.
- PETERSEN, E. Ladewig. 2000. 'Reformationstiden 1536–96: Modernisering—justering'. I JESPERSEN & PETERSEN 2000: 49–93.
- PETTERSEN, Gunnar I. 2003. 'Katalogisering av latinske membranfragmenter som forskningsprosjekt: Del 1'. In *Arkivverkets Forskningsseminar Gardermoen 2003. Rapporter og retningslinjer* 16, 43–58. Oslo: Riksarkivaren.
- . 2013. 'From Parchment Books to Fragments. Norwegian Medieval Codices before and after the Reformation'. I KARLSEN 2013a: 41–65.
- PLESNER, Ch. U. A. 1876–1882. 'Et Brudstykke af en hidtil ukjendt Codex af Saxo'. I *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder* VI, Tillæg, s. 1–8. København: C. A. Reitzel.
- RAASTED, Jørgen. 1960. 'Middelalderlige håndskriftfragmenter i Danmark'. *Scandia* 26.1: 145–150.
- RIGSARKIVET 1983 = *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets afbenyttelse*, I, red. Wilhelm von ROSEN, bind 2. København 1983: Rigsarkivet/C. E. Gad.
- RØRDAM, Holger Fr. 1860–1862. 'Om reformationen av Herreklostrene'. Ny *Kirkehistoriske Samlinger* 2: 736–776.
- . 1867. *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen, 1: Tidsrummet fra Reformationen indtil Anders Vedel*. Kjøbenhavn: Vilhelm Trydes Forlag.
- . 1886. *Danske Kirkelove, samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian v's Danske Lov, 1586–1683*. Anden Del. Kjøbenhavn: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- SCHJOLDAGER, Astrid. 1927. *Bokbind og bokbindere i Norge inntil 1850*. Oslo: Aschehoug.

- STRÖMBERG, J. B. L. D. 2013. *De svenska resande kungarna — och maktens centrum*. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- STORM, Gustav. 1893. *Otte Brudstykker af den ældste Saga om Olav den bellige*. Kristiania: Det Norske historiske Kildeskriftfond/Grøndahl.
- SUHM, P. F. 1794. *Nye Samlinger til den Danske Historie*. Tredie Bind. Kjøbenhavn: S. Poulsens Forlag.
- TAMM, Ditlev. 1991. 'Københavns Universitet 1631–1732'. I Ellehøj, Grane & Hørby 1991, 199–314.
- TORTZEN, Chr. Gorm. 1977. 'Catalogus Fragmentorum, Codex Biblicus 10'. I *EYPHCIOΛOΓIA — Opuscula Georgio Iuulio Raastedio . . . quinquagenario ab amicis quibusdam honoris delectationibusque causa oblata*, 1–7. København.
- . 1986. 'Medieval Parchment in Elsinore — A Case Story'. *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 54: 108–116.
- . 1999. 'Middelalderlige håndskriftfragmenter i Danmark'. I PETERSEN 1999a: 163–172.
- TROELSGÅRD, Christian. 2007. 'Relics of a Benedictine Legendary in Scandinavia?' Notes on fragments nos. 527–529 from the Royal Library and no. 8302 from the Danish National Archives'. *Renaissanceforum: Tidsskrift for Renaissanceforskning* 3: 1–12.
- VASS, Lone & Torben BILL-JESSEN. 2011. *Christian 4. som kanonstøber. Kongens værksteder ved Kronborg — Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*. Helsingør: Helsingør Kommunes Museer.
- WADE, Mara R. 1996. *Triumphus nuptialis Danicus. German Court Culture and Denmark. The great Wedding' of 1634*. Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 27. Wiesbaden: Harrassowitz.
- WEIBULL, Lauritz. 1901. 'Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden'. *Historisk tidskrift för Skåneland (Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm)* 1902: 1–140.
- WEIDLING, Tor & Espen KARLSEN. 2014. 'Latinske fragmenter og norske statholdere'. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *Festskrift til Gunnar I. Pettersen: En prisverdig historiker*, 111–139. Riksantikvaren: Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivet.

Summary

Most medieval books used in medieval Norway and Denmark that are known today, are documented as loose double leaves, leaves, or pieces of such that were used as binding material for accounts from the administration after the Reformation in 1536–1537. At this time, Denmark and Norway were united under one king. This article

discusses where the binding took place and where the fragmented books may have been in use in the Middle Ages. Norwegian research has assumed that parchment from local books was used in the administration, while Danish research has been more sceptical and assumed that some accounts may be tied to the central financial administration in Copenhagen, i.e., to the Chamber of Revenues (= *Rentekammeret*), which received and audited the account books. The fact that fragments from the same book can be found in the binding of both Danish and Norwegian accounts or across several *len*^[1], has led some scholars to assume that they were bound centrally in the Chamber of Revenues.

The following assumptions in previous research have been particularly discussed in the article:

- 1) Some accounts were bound with fragments in the central administration. This is particularly justified by the fact that parchment from the same medieval book is found in the binding of both Danish and Norwegian accounts or in account books from different *len*.
- 2) Parchment from medieval books was imported from Germany. Such purchases from abroad are believed to have taken place to obtain parchment for binding accounts.
- 3) Collections of parchment from ecclesiastical institutions in Denmark and Norway to the central administration make it difficult to know where in the kingdom the fragmented books were used.
- 4) Parchment was distributed to Norwegian (and Danish?) governors from the Chamber of Revenues in Copenhagen. Folio fragments used to bind Norwegian accounts may have arrived in Norway in that way.
- 5) The folio format was more common in Denmark than in Norway. Some doubt arises about folio fragments in Norway. They may have come from Denmark as binding material after the Reformation in 1537.

These assumptions have cast doubt on the book fragments as a source category for book history, especially in Denmark.

[1] In the sixteenth and seventeenth centuries (until 1660) the term *len* referred to the largest administrative unit the head of which was called *lensherre*. In the following we shall use the term 'governor'. The governors were appointed by the king and were directly responsible to him. Each *len* was divided into a number of *fogderi* (plural: *fogderier* with suffixed definite article *fogderiene*). The *fogd* was a personal vassal of the governor until c. 1660. The terms *len*, governor, *fogd*, and *fogderi* will be used in this summary.

To no. 1): The Chamber of Revenues demanded that the person obliged to submit accounts to the Chamber should be responsible for all costs of the making of the account books himself, such as ink, paper, binding, transportation to the Chamber of Revenues, etc. The account books from Akershus, the principal Norwegian *len*, show that the binding was paid for by the governors themselves, and there are examples of accounts being bound by bookbinders in Oslo mentioned by name. There are also examples of parchment being produced locally both at Akershus Castle and Bergenhus Castle for binding purposes. There was no strong need in the administration to bind with medieval parchment, but they used what they had which was cheapest. Medieval parchment was common because it did not cost, and if it was not available, one could use paper or nothing at all. The idea that the Chamber of revenues bore the expenses of binding account books from the *len* runs counter to the economical practice in the Danish and Norwegian administration in the sixteenth and seventeenth centuries.

To no. 2): There are no examples of the purchase of imported parchment for binding purposes in the Norwegian source material, and we have found no record of it in Danish sources either.

To no. 3): Collections of parchment books from Denmark and Norway to the king's chancery took place several times, partly to collect important books for the king's library, partly to reuse the leaves from useless books for covers of account books or fireworks. More such collections are known in Denmark than in Norway. The collections of parchment to Copenhagen or other places associated with the itinerant chanceries have contributed to complicating the issue of provenance. Because of this, parchment from books used in Norway can be found in Danish collections and *vice versa*.

To no. 4): It was against the rigid economic principles of the Chamber of Revenues' to give away office supplies, such as parchment for binding and writing material.

To no. 5): In Norway, most folio fragments have been attached to accounts until 1610. This is also the period from which the fewest accounts have been preserved, so that there are problems with their representativeness. Old Norse codices are often in large quarto format or small folio format, and some of them are cropped and appear smaller than in the Middle Ages. There are both imported and locally produced folio manuscripts in Latin, especially from Nidaros itself and the episcopal seats. It is more a question of book genre than whether a manuscript can be linked to Norway or Denmark. Of the approximately twenty codices from twelfth-century Lund there is only one in folio (a small folio); the others are in quarto.

Our conclusions are based on an examination of the central administration, the itinerant kingdom and on the keeping of accounts in the *len* and their audit. The article sheds new light on the loss and preservation of accounts, the state of archives and the loss of archival material. The investigation gives reason for a new assessment of the representativeness of both preserved accounts and of fragments.

In the sixteenth and the first half of the seventeenth century, the kings were often travelling. They travelled around the kingdoms and stayed for a long time in various castles around Denmark. The frequent travels of the kings meant that the Danish and German chanceries had to come along. During the journeys, the chanceries could take with them office equipment, stationery etc., including medieval parchment for packaging and binding material. They could also bring such material with them from the places they visited. The chanceries had to be in contact with the local administration in both Denmark and Norway, and letters and documents were transported to and from both countries. These circumstances can explain why parchment from the same medieval book is used as a cover for accounts and other archival material in both Denmark and Norway.

Most of the fragments were used in the binding of account books kept in the *len*. The account books were sent to the Chamber of Revenues in Copenhagen for audit. During the audit, there was a need to go through the accounts carefully and compare the information in the individual accounts with the information in other accounts and records. The account books were most exposed to wear and tear during submission to the Chamber of Revenues and during the audit process. It is therefore logical that they were bound already where they were kept. Our investigations confirm that this must have been the case. It is natural that the *len* chanceries used parchment that was available at the *len* chanceries themselves. It most often involved parchment that had been collected locally or —to a lesser extent— that had partly come via the royal chanceries.

After the final audit, there was little — if any— need for consulting the account books again, and they could be quietly added to the archive.

Most account books have since been lost. In the research literature, reference is often made to a case of cassation in the Chamber of Revenues 1720–1725. However, few account books from the *len* was discarded in this connection. Most of the losses must be due to poor archiving conditions and neglect during the sixteenth and seventeenth centuries. Only 2–3% of the accounts from the Reformation up to 1600 seem to be preserved today. The later material is much better preserved.

The number of preserved accounts affects the number of fragments that have been preserved, and the losses are immense. However, this investigation shows that

in the early period up to 1610 it was more common to use parchment as the entire binding. The fragments are then large and often taken from large manuscripts. In the seventeenth century, small fragments were often used to reinforce the spine of accounts. Then both small and large manuscripts could be reused. It has been conjectured that there are approximately 1,200 codices represented in the NRA from account books submitted to the Chamber of Revenues, but the figure may well be higher. In any case, this made up a small part of the codices that existed in Norway around the Reformation in 1537. The material is nevertheless so large that it is possible to draw several conclusions on its basis.

Espen Karlsen (Nasjonalbiblioteket), doktoravhandling om middelalderlatin (Uppsala 1998, utgitt Bern 2001), redaktør for *Dictionary of Norwegian Medieval Latin*. Har arbeidet med håndskriftsfragmenter siden 2002. I denne artikkelen har han særlig skrevet om tidligere forskning, problemstilling, sentralforvaltningen under reisekongedømmet (med unntak av avsnittene om postgang og lensherrenes bevegelser) og om hvordan spredningen av fragmenter fra samme bok over flere len og flere land forklares. E-post: espen.karlsen@nb.no

Tor Weidling (Riksarkivet), doktoravhandling om adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden til 1660 (Oslo 1997). Har publisert om økonomisk- og sosialhistorie i Norge og Danmark i tidlig moderne tid, om agrarhistorie metodologisk, om administrativ historie, samt arkivhistorie. Han har deltatt i forskning om fragmenter av middelaldermanuskripter. I denne artikkelen har han særlig tatt for seg forskjellige former for innbinding av regnskaper, den administrative postgangen, regnskapsføring, regnskapsrevisjon, arkivhistorie, tap og kassasjon av arkivmateriale.

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Nidaros bispedømme

FRODE IVERSEN† & JAN BRENDALSMO

In this article, we have examined the emergence of a public church organization in the diocese of Nidaros 1000–1250. The two levels in the earliest church system – the county churches of the king and bishops and the proprietary churches of the secular elite – differ from other dioceses, such as in Bergen, where we have found that three organizational levels – county churches, quarter churches and eight churches – were already in place early in the 1000s. We suggest that this is due to the relatively later Christianization of most of the diocese of Nidaros. In contrast to the other dioceses, only a time-limited maintenance obligation of the proprietary churches was imposed on the common people in Nidaros. On the other hand, they were obliged to construct and to a certain extent ensure the maintenance of the county churches. Our investigation has identified 23 probable county churches in the diocese. We point out that the counties were the first subdeaneries, and that from the thirteenth century onwards these were subdivided into decreasingly smaller subdeaneries with new main churches. Only in the far north was the old system of very large parishes maintained, in Trondenes and Tromsø, probably for financial reasons.

Innledning

Den norske erkeprovinsen ble opprettet i 1152/53. Nidaros ble metropolitansete i et område som omfattet elleve bispedømmer, hvorav fem i nåværende Norge, de øvrige seks på øyene i vest (Imsen 2003). Nidaros bispedømme, som skal undersøkes her, var det største bispedømmet i erkeprovinsen og omfattet i 1589 i alt 341 kirker, hvorav 67 hovedkirker og 274 annekskirker (Fig. 1 neste side).

Oppkomsten av hovedkirkesystemet er lite utforsket. I løpet av 1200-tallet gikk man fra et eldre system med få offentlige fylkeskirker og mange private høgendeskirker, til et system der tilnærmet samtlige kirker i Nidaros ble offentlige og in-

Figur 1 (motstående side): Nidaros bispedømme 1589. Kartet viser i alt 341 kirker, hvorav 67 var hovedkirker. Bispedømmet ble trolig etablert med fast bispesete i Nidaros rundt 1070 som det tredje i Norge, etter Selja og Viken. I 1152/53 ble Nidaros metropolitansete i den nye norske kirkeprovinsen. Kart ved Frode Iversen.

tegrerte i pavekirken.¹ Bare et fåtall private kirker fortsatte å eksistere gjennom middelalderen.

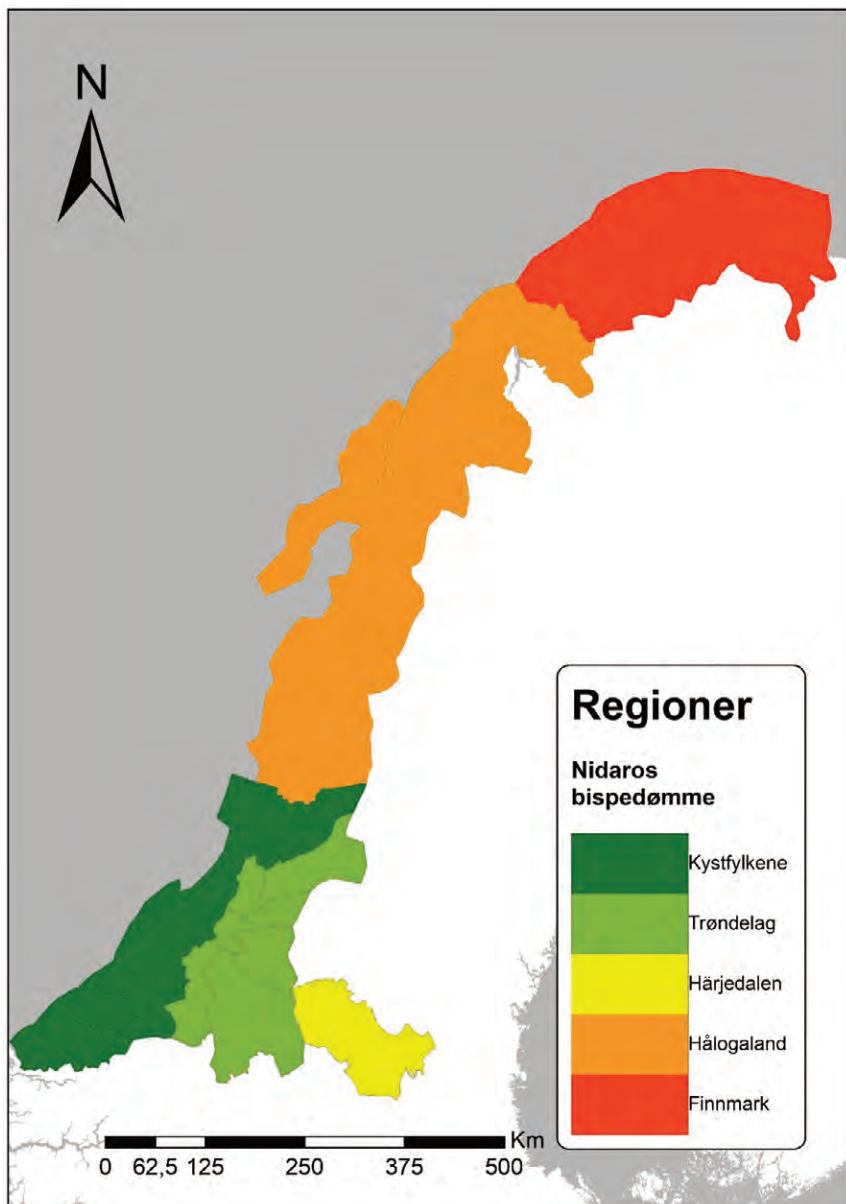
Kildeforholdene ligger godt til rette for å undersøke overgangen fra fylkeskirker til hovedkirker i Nidaros bispedømme, ikke minst på grunn av erkebiskop Aslak Bolts jordebok (1430-tallet) som gir direkte og indirekte opplysninger om eldre prestegjeld og hovedkirker.² Nidaros bispedømme var eldre enn erkeprovinsen, og ble så vidt vites etablert av kong Olav Kyrre (1067–1093) som det tredje bispedømmet i Norge, etter Selja og Viken. Adalbrikt var den første biskopen som skrev seg til Nidaros. Fram til da hadde misjonsbiskopene skrevet seg til Trondheimen (Kolsrud 1913: 198–199; Johnsen 1955: 15).

Samtidig er grunnlaget for å identifisere fylkeskirker i Nidaros før opprettelsen av erkeprovinsen spinkelt. Det har vært forsket relativt lite på kirkene i de delene av Nidaros bispedømme som ligger utenfor Trøndelag. For Trøndelags del mente statsstipendiat og historiker Nils Hallan (1956: 248) å finne én fylkeskirke i hvert av de åtte fylkene. Hans funn har blitt stående, skjønt han selv innrømmer at kildegrunnlaget er vaklende: «Spørsmålet har aldri vorti grundig gjennomdrøfta, men det kjem seg – trur eg – av at alle har funni det så sjølvsagt. Kva for kyrkjer i Trøndelag skulle elles vera fylkeskyrkjer?» (Hallan 1956: 249, note 1). Vi er ikke enige med Hallan i at dette er så selvsagt.

Et sentralt mål for denne artikkelen er dermed å identifisere fylkeskirkene i hele bispedømmet før overgangen til hovedkirker. Vi har satt opp åtte kriterier som indikasjon på slik status. Omkring år 1200 besto bispedømmet av omtrent 20 fylker og vi regner med å identifisere én eller flere fylkeskirker i hver av disse. Deretter skal vi undersøke hvordan disse områdene ble delt inn i prestegjeld med hovedkirker. Det er mange metodiske fallgruver underveis og materialet er komplekst.

¹ Om vår oppfatning av høgendesirkernes private karakter, se Iversen & Brendalmo 2021.

² Det skal ha eksistert en jordebok for bispedømmet i 1244 (DN II 43), som fortsatt var i bruk rundt 1600 (Jørgensen 1997: XIII). Denne kan Bolt ha hatt som utgangspunkt for sitt arbeid.

Figur 2 (motstående side). Nidaros bispedømme kan deles inn i fem regioner med ulik utvikling i kirkeorganisasjonen i middelalderen. Kart ved Frode Iversen.

I tidlig kristen tid kan vi skimte fem regioner i Nidaros bispedømme med ulik utvikling av kirkeorganisasjonen: De tre sørligste **kystfylkene** – Sunnmøre, Nordmøre og Romsdalen – opplevde misjon og kirkebygging alt i Håkon den godes tid. (Namdalen, det fjerde kystfylket, ser derimot ut til å ha utviklet en ordening med halvfylkeskirker tilsvarende utviklingen i Hålogaland.) **Det historiske Trøndelag** oppviste ifølge sagalitteraturen stor motstand mot kirke og kristendom, som først fikk et rettslig grunnlag under Olav Haraldsson i 1017. Kristendommens forløp i **Herjedalen** er lite kjent. **Hålogaland**, altså området fra Bindal til Troms, var på 1100-tallet delt i ni større provinser og synes å ha blitt kristnet tidlig. Blant annet er det påvist kristne graver fra 1000-tallet på kirkegården på Haug på Hadseløya. **Finnmark** ble kristnet i løpet av middelalderen. Kristendommen etablerte seg først punktvis i de norrøne fiskeværene, siden i samiske kyst- og innlandsområder. I 1589 var det ennå ingen kirker i områder som Lyngen eller Kautokeino.

Dateringer av kirketufter og kirkebygninger antyder en langvarig kristningsprosess fra sør mot nord. På Veøya i Romsdalen er to tufter datert til midten eller andre halvdel av 900-tallet (Solli 1999: 67). En kirketuft i Trondheim kan tidfestes til tidlig 1000-tallet (Sæhle m.fl. 2021, Brattli 2022), og nyere kirkehistoriske analyser tilsier at kong Knut den mektige etablerte Mariaklosteret på Munkholmen rundt 1030 (Andersen 2022). Graver på kirkestedsgården Hernes i Frosta i Trøndelag har blitt tidfestet til 1000-tallet (Farbregd 1986). Den eldste trekirken på Mære er nydatert til rundt år 1000 eller kanskje noe inn på 1000-tallet (Grønnesby 2021: 37). På Hadseløya i Vesterålen er det altså påvist en kirkegård fra 1000-tallet (Sandmo 1990), mens steinkirkene i Hålogaland nok bør dateres til 1100-tallet.³ I 1307 innviet erkebiskop Jørund en kirke på Vardø (Storm 1888: 74), riktignok uten at vi kan være sikre på hvorvidt denne var den første på stedet. Det tok altså rundt 300 år før det sto kirker fra sør til nord i Nidaros. Hvordan ble dette store, heterogene området knyttet sammen til ett enhetlig bispedømme? Her står hovedkirkesystemet sentralt.

I artikkelen trekker vi veksler på en rekke tidlige forskningsarbeider. Kristningsprosessen i det sentrale Trøndelag har fått mye oppmerksomhet, og er behandlet i flere større arbeider og doktorgradsavhandlinger (Skevik 1997; Røskaft 2003;

³ Det er noe uenighet om dateringen av disse steinkirkene (Bugge 1932; Ekroll 1997; Liepe 2001; Hauglid 2016), men 1100-tallet er likevel mest sannsynlig. Noen, som Tilrem, Alstahaug, Gildeskål og Steigen, kan utfra en tidlig utgave av stiltrekket «sunken stars» (assosiert med kongen som byggherre, jf. Hauglid 2016) i kirkenes portaler eller andre steder tidfestes til første fjerdedel av 1100-tallet.

Brendalsmo 2006). Sentralt står doktorgradsarbeidet til arkeolog Jan Brendalsmo (2006). Kristningen og kirkene i Herjedalen er behandlet av kunsthistorikerne Per Gustaf Hamberg og Ulla Berlin-Hamberg (1961; 1965; 1966) som del av prosjektet *Sveriges kyrkor*.

Det har vært noe mindre forskning på kirke og kristendom i kystområdene. Vi har hatt nytte av undersøkelser som har tatt opp ulike aspekter ved kirkeorganisasjonen (Sandmo 1990; Berglund 1995; Solli 1999; Storli 2006; Brendalsmo 2008, Iversen & Brendalsmo 2022). Sentralt står blant annet doktorgradsarbeidene til arkeologene Brit Solli (1999) og Birgitta Berglund (1995), om henholdsvis kirkene på Veøya og om maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra jernalder til 1700-tallet, og arkeolog Inger Storlis (2006) arbeid om politiske prosesser i Hålogaland, der hun kartlegger maktsentre forut for rikssamlingen.

Det er forsket mindre på kirkene i Hålogaland. Lærer, kunst- og lokallhistoriker Johan Ernst Brodahl gjennomførte i perioden 1914–1932 en rekke nyttige punktstudier av kirkebygninger i Hålogaland. Hoved- og masteroppgavene til historikeren Ståle Hagen (2010) og arkeologene Toril Gabrielsen (1998) og Marius Opdahl Larsen (2009) dekker mindre områder og går ikke nærmere inn på kirkeorganiseringen, men utgjør likefullt viktige bidrag til forskningen på landsdelens kirkehistorie. Hagen finner at kirker som Gildeskål, Skjerstad, Kjerringøy, Steigen og Hol med større eller mindre grad av sannsynlighet var høgendeskirker, mens Ofoten (og kanskje Bodin, Rørstad, Leines, Hamarøy og Lødingen) antagelig var reist av kongen. Gabrielsen undersøker 26 middelalderkirker mellom Bodø og Tromsø. Hun deler dem i tre grupper, der kirkene i den tredje utmerker seg ved å være reist utenfor kontekst med eldre sentralgårder (Ofoten, Vågan, Røst, Ibestad, Lenvik, Tromsø). Flere av disse kirkene ligger i grenseområder mot øst eller nord, og hun antar at kongen kan ha stått bak byggingen. Kirkene i gruppe 1 har indikasjoner på at de ble reist på gamle sentralgårder, som tidlige gårdskirker (Steigen, Gimsøy, Borg, Hol, Flakstad, Hadsel, Bjarkøy, Trondenes, Tranøy). I gruppe 2 befinner kirkene seg ikke på eller ved sentralgårder, men de kan være bygd som gårdskirker, noen i løpet av 1200- og 1300-tallet (Bodin, Kvalvåg, Skjerstad, Lødingen, Buksnes, Haug i Hadsel, Sortland, Bø, Øksnes, Kvæfjord, Sandsøy). Larsen ser på hvordan kirkene i Trondenes prestegjeld plasserer seg i det topografiske og arkeologiske landskapet. Han finner at kirkene i Trondenes jordebøker (DN VI 198, 274, 302 og 356) ligger fremtredende plassert på gårder tilknyttet en norrøn elite. De øvrige, som i hovedsak ligger i fiskeværerne og kun omtales i Trondhjems Reformats 1589, har ikke den samme framtredende plassering, og er dessuten langt yngre. Det er også publisert en artikkelsamling der forskjellige sider ved Gildeskål kirke og dens landskapsmessige kontekst belyses (Stige & Ekroll 2014).

Kirkene i Troms og Finnmark er systematisk og best behandlet av kunsthistoriker Vidar Trædal (2008) i hans doktorgradsarbeid om kirkeorganisasjonen nordpå før 1800. Historiker Håvard Dahl Bratrein har gjennomført et stort registreringsarbeid av kirker i Finnmark (1968; 1969), samt en nyttig analyse av kirkebyggingen nord for Malangen (1970). Nevnes skal også antikvar og arkeolog Olaus Martens Nicolaisens (1907; 1917–21) studier av kirker i Nord-Norge. Kunsthistoriker Lena Liepe har analysert utviklingen av kirkebyggingen i Nord-Norge basert på et bredt kildemateriale. Utgangspunktet er steinkirkene, men hun trekker også inn trekirkene i sin oppsummering. Hun finner at det ble bygd kirker så langt nord som til Malangen innen slutten av 1100-tallet. De fleste var trebygninger, men også seks av de 11 steinkirkene sto da ferdige (Liepe 2001). Det finnes også en lang rekke kirkemonografier og artikler i bygdebøker. Disse vil bli referert der det er relevant for vår diskusjon.

Bakgrunn og forskningsstatus: Fylke, sogn og prestegjeld

Endringene som lar seg spore i dette arbeidet finnes primært på fylkes-, sogn- og prestegjeldsnivå. Vi gir her en kontekst for de organisatoriske endringene som fant sted.

Fylke: Forskningen på fylkene i Norge har vært omfattende (Nicolaysen 1862–66; Dietrichson 1888: 137; Bull 1930; Indrebø 1931; Sveas Andersen 1995: 320; Røskaft 2003). Fylkene er relevante i vår sammenheng fordi den tidlige kirkeorganisasjonen (fylkeskirkene) ble utviklet innen denne rammen.

Fylkene ble tidligere beskrevet som eldgamle «urgermanske» territorier for innvandrende grupper av væpnede folk og krigerstammer (Taranger 1904: 11). Som én av få forskere har historiker Merete Røskaft stilt spørsmål ved fylkene som «naturgitte» gamle enheter, og kritiserer eldre germanistiskinspirert forskning. Hun knytter fylkene i Trøndelag til jarleätten på 900-tallet, men utelukker ikke eldre opphav (Røskaft 2003: 167, 185). Det er på det rene at fylker er omtalt på slutten av 900-tallet i skaldekvadet Vellekla om Håkon Jarls (935–995) bedrifter.

Arkeolog Frode Iversen (2017) finner at de såkalte ringtunene i Trøndelag var i bruk i yngre jernalder og til noen tiår inn på 1000-tallet. Han peker på en nær sammenheng mellom ringtun og fylker, og mener at ringtunene var stedet for fylkestinget i jernalderen. Da ringtunene forsvant i Trøndelag overtok åttefylkerstinget, Øyrating, noen av funksjonene ringtunene hadde hatt – særlig de militære funksjonene, kongehylling og forhandlinger med kongemakten. Lignende trekk finner han for ringtunene i Hålogaland (Iversen 2015). Andre funksjoner ble lagt til de nye fylkestingene ved fylkeskirkene. Ifølge Frostatingsloven ble det årlige åttefylkers-

tinget på Øyrating avholdt en halv måned før Jónsmesse (24. juni), dvs. rundt 10. juni, omtrent en uke før Frostatinget (16. juni) (F I 4; NgL I: 122, 128). Iversen peker på at ringtunene lå praktisk til for videre reise til Frostatinget, noe han mener kan passe med at også de eldre, individuelle fylkestingsmøtene ble avholdt like i forkant av Frostatinget.

Som nevnt fant Nils Hallan (1956: 248) åtte fylkeskirker i Trøndelag: Mære (Sparbu), Sakshaug (Øyna), Haug (Verdal), og Alstadhaug (Skogn) i Inn-Trøndelag, og Værnes (Stjørdal), Melhus (Gauldal), Lade (Strinda) og Gryting (Orkdal) i Ut-Trøndelag. Fylkeskirkene i Trøndelag og Namdalen er også diskutert av historiker Jørn Sandnes (1965, 1969). Ingen arbeider har forsøkt å identifisere fylkeskirker i Hålogaland. Den administrative geografien her er vanskelig, og det kan være grunnen til at ingen har våget seg. Vi har fulgt Frode Iversens (2015) inndelingsforslag. Det betyr at vi har lagt vekt på *Historia Norwegie* (1150–1175, Ekrem & Mortensen 2003) som kilde, som angir ni mulige provinser i Hålogaland. På 1400-tallet hører vi om halvfylker i Hålogaland (AB, s. 143, 149), som lar seg forene med *Historia Norwegies* ni provinser. Trolig tok man utgangspunkt i de inndelingene som eksisterte i siste halvdel av 1100-tallet, primært syslene.⁴

I doktoravhandlingen og senere arbeid med kirkene i Trøndelag, har Brendalsmo stilt opp følgende kriterier for en fylkeskirke: De skulle være visitaskirker for biskopen i listen fra 1321 (gjengitt i Aslak Bolts jordebok), ha høyest katedratikumstakst i 1530–40-årene, og være kirker på gårder med tilknytning til kongen (Brendalsmo 2006: 166; 2016). I Inn-Trøndelag finner Brendalsmo de samme fylkeskirkene som Hallan (Mære, Sakshaug, Haug og Alstadhaug) men han får noen flere alternativer for Ut-Trøndelag, fordi disse kriteriene også fanger opp senere hovedkirker.

Vi regner med å identifisere fylkeskirker i Sunnmøre, Nordmøre, Romsdalen og Namdalen. Det foreligger mindre forskning på fylkeskirker i Hålogaland, unntatt Trondenes kirke (Lysaker 1987; Hansen 2003; Trædal 2009; Berg 2013), men vi forventer å finne fylkeskirker i alle ni provinser. Det er mer usikkert om det fantes egen fylkeskirke i Herjedalen, eller om dette området var underlagt en av fylkeskirkene i Trøndelag.

Frostatingsloven opererer bare med to typer av kirker: *fylkeskirker* og *høgendeskirker* (dvs. egenkirker). Dette skiller seg fra våre funn i Bergen bispedømme (Iversen & Brendalsmo 2022), der vi konkluderte med at omtrent en tredjedel av kirkene på 1000-tallet var offentlige.⁵ I Trøndelag ser det derimot ut til at lokale kirker var

⁴ Sysler er kjent fra og med Olavsteksten i Gulatingsloven, jf. Moseng m.fl. 2007: 139, 199-201.

⁵ Med offentlig mener vi ganske enkelt at kirkene var tilgjengelige for tinglyden i de ulike

høgendeskirker helt fra begynnelsen av. Det var altså eliten i Trøndelag, ikke tinget, som bandt seg til kongemakten med løfter om lokal kirkebygging.⁶ Kongemakten besørget, i samarbeid med tinget, en utbygging av offentlige fylkeskirker.

Sogn: Sognet var en viktig forutsetning for inndeling i prestegjeld, og er derfor relevant i vår sammenheng. Sogn, i betydningen et geografisk avgrenset område, nevnes sikkert for første gang i Norge i 1225 (DN I 7). Det geografiske sognet nevnes i Frostatingsloven ca. 1260. Likevel fremgår det av loven at *fylket* var det eldste kirkelige administrasjonsområdet (F II 7). En fast sogneinndeling kan ha vært på plass i Norge i andre halvdel av 1200-tallet (Helle 1999: 87). Sognet i Trøndelag trer først fram i diplomene på 1300-tallet (DN III 39, 144).⁷ Erkebiskop Eilivs tredje statutt fra 1320 understreker sognegrensens betydning for presteskapet, og gjaldt alle hovedprester og kapellaner (anneksprester) som hadde egne sogn (Lysaker 1991).

Forut for de geografiske sognene, fantes en form for «sosiale» sogn, knyttet til elitens eget sosiale nettverk. Arkeologen Anders Andrén (1985, 1987) har vist at så vel sognet som de verdslige størrelsene *sysle* og *herred* var funksjoner som først på et senere tidspunkt fikk en klar geografisk avgrensing. Han mener dette henger sammen med framveksten av den middelalderske sentralmakten: «En överregional politisk organisation, som kan ha omformat eller nybildat sociala tillhörighetsförhållanden i avgränsade territorier» (Andrén 1985; 1987, se også Brink 1990: 73, note 22; Lindkvist 1991, jf. også Helle 1974: 207 kursiv). På 1200–1300-tallet begynte danske diplomskrivere å bruke sogn som lokaliseringsgrunnlag ved kjøp og salg av eiendom. Det viser at sognet først på denne tiden begynner å bli en innarbeidet geografisk identifikator.

Etablering av geografiske sogn var uløselig knyttet til innføringen av tiende. Nøyaktig når dette skjedde er uklart, men hovedtiende – en eldre form for tiende som ble betalt én gang i livet (gjerne ved giftermål) – er nevnt i Gulatingsloven ca. 1160–70 (G 129) og Frostatingsloven ca. 1260 (F IX 4) (Hamre 1974: 280–287).

---

områdene. De private kirkene sto derimot til rådighet for elitens nettverk og bøndene som var avhengige av dem.

⁶ Brendalsmo (2006: 282) finner at den verdslige eliten stor bak 87 % av all kirkebygging på landsbygda i Trøndelag i middelalderen. Representanter for den geistlige elite var ansvarlig for 4 %, mens allmuen i de trolig yngre trønderske fiskeværene kan ha stått for 8,5 % av byggingen.

⁷ For tidlige belegg, se 1297: Steine (DN III 39), 1300–1350: Ranem (DN III 144); 1350–1400: Gryting (DN III 4), Steine (DN III 4) og Oppdal (DN V 328). Sannsynlige høgendeskirker med sogn (1350–1400) er Husby (DN II 527) og Venn (DN II 522) i Skaun, samt Ålen (DN IX 176).

Kong Sigurd Magnusson Jorsalfare (1103–1130) kan ha forsøkt å innføre tienden i Norge mellom 1112–1130. Kong Balduin 1 av Jerusalem (1058–1118) møtte Sigurd i kystbyen Jaffa i 1110, og fulgte ham til Jerusalem og Jordan. Da Balduin senere ga Sigurd en spon av det hellige kors, lovet Sigurd å til gjengjeld innføre tiende i riket sitt «... og selv gi tiende» (Hkr, Magnussønnes saga, kap. 11). (Sigurd lovet også å reise en erkebispestol i landet, om han kunne – noe som først ble realisert mer enn to tiår etter hans død.)

Det var upopulært å innføre tiende i et kongedømme. Danmarks kong Knut IV (den hellige) forsøkte noen tiår før Sigurd, og det regnes som én av årsakene til at han ble drept i 1086. Historikeren Peter Sawyer (1988: 40) har beskrevet hvordan biskopene i Italia i 1199 hadde problemer med å få inn tienden fra de store jordeiere. Også i det anglosaksiske England synes årsakene å ha vært de samme: At tiendebøndene så med stor misnøye på at deler av inntektene gikk til verdslige herrer. Slike problemer kan også ha vært aktuelle i Norge, særlig i områder med stort innslag av private kirker – som Nidaros bispedømme. Årstiende ble trolig innført i siste halvdel av 1100-tallet, og ble opprinnelig betalt av korndyrking (*akrtiund*), fehold (*viðreldistiund*), og fiske (*fiskatiund*). I sitt store privilegiebrev til kirken (fra tiden 1163–1177) lovet Magnus Erlingsson at «vi fra nå av skal betale full tiende av våre jorder og gårder etter Guds lov». Hirten skulle svare tiende i det bispedømmet de befant seg i ved juletider (Vandvik 1959: 62–63).

Ifølge historiker Knut Helle (1988; 1995: 337) ble tienden allment godtatt i Norge i andre halvdel av 1100-tallet. Historiker Arne Odd Johnsen mener at tienden først fikk nær «alminnelig utbredelse i landet» på 1200-tallet (Johnsen 1945: 26, note 4). I 1194 presiserer pave Coelestin III i et vernebrev til erkebiskop Eirik at kongen selv skal svare tiende i samsvar med kirkeretten (DN II 3). Det synes uansett klart at tienden ble innført til ulik tid i ulike lovområder i Norge: I det historiske Telemark og Numedal klarte man det ikke i det hele tatt (Brendalsmo & Riisøy 2014).

Prestegjeld: Filolog Thorsten Andersson knytter disse faste, geistlige administrative grensene til begrepet gjald/gjalda, hvilket betyr vederlag, betaling i både konkret og overført betydning (Andersson 1988: 78, 69; Fritzner 1867: 497–498, 205). Ifølge teologen Gösta Mellberg beskriver ordet prestegjeld (latin *beneficium*, tysk *sprengel*, engelsk *subdeanery*) ikke først og fremst en geografisk avgrensning, men henviser til prestens lønn, stilling og tjenester «... och därefter till de förenade socknarna» (Mellberg 1995: 59). Hvert prestegjeld hadde en prestegård, og prestegjeldenes eksistens er indirekte dokumentert om prestegårder er nevnt.

Prestegjeld har sannsynligvis røtter i hundreåret før pestepidemiene i senmiddelalderen. På Sunnmøre nevnes prestegård i 1338 (DN V 124), og på Eidsvoll så tidlig

som 1225 (*presthúsum*, HH, kap. 134). I et statutt fra erkebiskop Jørund i 1290 framgår det at en prest kunne ha to kirker (*eða biskup hafi skipat honum tuær kirkiur*, NgL III, s. 242). Dette bør trolig ses som uttrykk for at det på denne tiden var begynt å bli færre prester ved annekseene – kanskje fordi eierne av høgendes Kirkene ga opp råderetten sin, eller at økende utgifter til biskopen gjorde det vanskelig for små sogn å holde egen prest (Hamre 1983: 26). Rettshistoriker Gudmund Sandvik (1965) finner at prestegårder var vanlige på 1300-tallet. Hovedprestene på 1500–1600-tallet hadde fritak for skatt og tiende for sine prestegårder og tilhørte, i motsetning til vanlige sogneprester, et privilegert aristokrati. Når et nytt prestegjeld ble opprettet, må det ha vært forventet at hovedpresten fikk en prestegård som fulgte hans rang og skattefritak.

I diplomaterialet for Trøndelag dukker begrepet prestegjeld opp først i 1453 (DN IX 320) og prestegårder noen tiår før.⁸ Vi kan likevel anta at de har fantes tidligere i Nidaros bispedømme. Erkebiskop Jørunds statutt fra 1290 viser skillet mellom hovedkirker og bygdekirker (*heraðs kirkiurnar*), og hvordan hovedkirkeprestene (*hæfuðprestar at graftar kirkiu*) hadde ansvar for å undervise prestene ved bygdekirkene (NgL III: 242–243). Statuttet skulle bidra til å heve kirkens allmenne anseelse og etablere god religiøs praksis (Joys 1955: 357). Prestegjeldet kommer til syne ved at hovedprestene ved «gravleggingskirkene» skulle ha vikar til å utføre geistlige forretninger når de hadde ærend i byen (*til kaupstaðar*).⁹ Prestegårdene og prestegjeldene er også indirekte omtalt i 1320.¹⁰ Vår studie viser at etableringen av prestegjeld i Nidaros bispedømme skjøt fart i andre halvdel av 1200-tallet, og langt på vei var på plass før 1320.

Når fylkene i Nidaros bispedømme opprettet sogn, var dette en underinndeling. Sognene avløste ikke fylkets funksjon. Ble fylket derimot delt i prestegjeld, forsvant fylket som operativ enhet i geistlig sammenheng. Inndeling i prestegjeld var altså ingen underinndeling, men en ny deling av funksjoner. Det er fristende å parafrasere Lars Hamre: «*fylket* var det eldste prestegjeldet» – ikke sognet, slik han ser ut til å mene (Hamre 1964: 662).

⁸ Prestegårder er omtalt i Trøndelag på 1430-tallet i forbindelse med gjeninnføringen av den kirkelige avgiften katedratikum (DN V 601; DN V 598; DN V 607, m.fl.), en avgift som gikk «til ære for og oppbygging av den hellige kirke i Nidaros» (AB, s. 190, 191). I 1321 betalte prestene to spann katedratikum årlig for fylkeskirker som tok tiende, og ett spann for alle andre tiendekirker. Det samme gjelder Nord-Norge (DN V 613; DN V 619; DN V 618).

⁹ Byen bør her kunne leses som bispesetet.

¹⁰ Det heter da at hovedprestene var pliktige til å oppnevne prestene som skulle reise på prestemøte i domkirken, og at høgendesprestene skulle sitte sammen med sin hovedprest under møtet (NgL III: 307–310).

Figur 3. Kirken og prestegården på Trondenes malt ca. 1838 av Matthias Stoltenberg. I forgrunnen den lille innsjøen Laugen. Kirkens grunnplan, med det store koret og det samtidige sakristiet, viser at den ble bygd med tanke på å romme et større presteskap. (Nasjonalmuseet.)

I 1589 var det 67 prestegjeld i Nidaros bispedømme. I 1769 var det 103. Det hadde dermed kommet til 36 nye prestegjeld på 180 år, i snitt ett hvert femte år. På Helgelandkysten var det fem prestegjeld i 1432 (AB, s. 2), seks i 1589 og tolv i 1769.¹¹ I 1589 var hvert av de gamle trønderfylkene delt i 1–4 prestegjeld, et resultat av stadig nye inndelinger fra 1200-tallet.

Oppsummert: Innføring av tienden krevde en geografisk stabil inndeling for beskatning av bøndene og avgrensing av prestenes ansvars- og inntektsområde (NgL III: 249–270). I 1190 skulle alle annekskirker i Norge være underordnet en fylkeskirke.¹² Sognene var en forutsetning for videre inndeling i prestegjeld. Det geografiske sognet

¹¹ Gildeskål prestegjeld var nytt mellom 1430 og 1589.

¹² NGL IV: 99: *Eða fylkis kirkia er allar kapellur hníga til j því fylke sem biskups er skipoen til.*

åpnet muligheten for å etablere et nytt geistlig administrasjonslandskap som utviklet seg over tid. I det videre arbeidet med Nidaros bispedømme legger vi følgende kronologi til grunn:

- 1000–1190. Fylkeskirker og høgendeskirker. Høgendeskirkene hadde sosiale sogn, mens fylkeskirkenes sogn fulgte fylkesgrensene.
- 1190–1250. Inndeling i geografiske sogn. Sogn kjent i Norge i 1225, tiende kjent i Trøndelag i 1253.
- 1250→ Fylkene deles i nye prestegjeld (kontinuerlige prosesser), særlig i perioden frem mot 1320 og i senere perioder med befolkningsvekst.

Bispedømmets avgrensning

Undersøkelsesområdet tilsvarer områdene Møre og Romsdal, Trøndelag, Nordland, Troms og Finnmark, samt Herjedalen. I 1769 var det ca. 155 000 innbyggere i bygdene i bispedømmet. I tillegg hadde Trondheim, Kristiansund og Molde en bybefolkning på tilsammen ca. 9 500 (Folketellingen 1769: 32, 351). Herjedalen hadde da kanskje omkring 1000 innbyggere.¹³

Det er uklart når Sunnmøre, Romsdalen og Nordmøre, altså de sørligste kystfylkene, ble en del av bispedømmet. Vi har tidligere argumentert for at det skjedde grensejusteringer mellom bispedømmene i Norge i forbindelse med at erkeprovinser ble opprettet i 1152/53 (Iversen & Brendalsmo 2022). Vi vet med sikkerhet at Sunnmøre lå til Nidaros i 1223 (Helle 1997: 241–242), selv om det fortsatt – verdslig sett – hørte til Gulatingslagen.

Nidaros bispedømme besto i 1152/53 i hovedsak av to eldre lagdømmer, nemlig *Trondemia* (Trondheimen/Trøndelag) og *Halogia* (Hålogaland) (*Historia Norwegie*). Det fremgår av *Historia Norwegie* at det verdslige Trøndelag besto av åtte provinser ved fjorden og tre ved kysten. Fylkene er ikke navngitt, men vi kan ta for gitt at det dreier seg om de åtte historisk belagte fjordfylkene: Orkdal, Gauldal, Strinda og Stjørdal i Ut-Trøndelag, Skogn, Verdal, Øyna og Sparbu i Inn-Trøndelag, og kystfylkene Romsdalen, Nordmøre (med Fosen) og Namdalen.

Hålogaland, det femte lagdømmet i Norge, har hverken bevart kristen eller verdslig rett. Førsteleddet i Hålogaland er genitiv flertall av folkenavnet *háleygir*, som Norsk stadnamnleksikon (s. 234–235) gir betydningen: «de som har bundet seg i lag ved ed», antagelig i form av et lovfellesskap. Hålogaland er omtalt som *patria* i *Historia Norwegie*, der begrepet brukes synonymt med lagdømme på linje med Gulatings-

¹³ Basert på koppeskatten av 1645, altså 100 år tidligere, anslår Bull befolkningen i Herjedalen til omtrent 800 personer (Bull 1927: 216).

lagen, Trøndelagen og Borgartingslagen i Kystlandet (Storm 1880; Ekrem & Mortensen 2003). Det var trolig tilstede en egen lagmann fra Hålogaland på Bjørgvinsmøtet i 1223. Området kalles *Steigarþinglög* i en yngre redaksjon av en retterbot fra 1280 (NgL III: 4; Indrebø 1935: 74). I 1334 fremgår det som sikkert at Hålogaland hadde lagmann (DN II 208), og et domsbrev fra 1404 gir første sikre vitnesbyrd om at lagtinget faktisk lå på Steigen (DN II 580). Lagmannen på Steigen skulle hvert tredje år holde lagting i fiskeværene i Finnmark, og i 1520 var det hele 33 fiskevær fra Andsnes i Loppa til Vadsø, 30 til 90 mil nord for Steigen (Hansen & Olsen 2004: 165).

Lagdømmegrensen gikk ved Namdalen, som sognet sørover til Trøndelag (Falkanger 2007). Vi vet ikke om de tidligere lovene i Trøndelag, Gullfjør (kristenrett) og Grågås (verdslig rett), ble brukt i Hålogaland, men senere ble trolig Frostatingsloven benyttet. Lovsamarbeidet mellom lagsognene fortsatte da Landsloven avløste Frostatingsloven i 1274.

Ifølge *Historia Norwegie* var det 30 (angitt med romertallet XXX) provinser totalt i Kystlandet i Norge. Tjuen av disse er spesifisert, og lå i andre lagdømmer enn Hålogaland (Iversen 2015: 109). Det gir ni mulige provinser igjen til området i nord. Dette korresponderer brukbart med den antatte sysselinnvidningen for Hålogaland i høy- og senmiddelalder. De fleste områdene er dokumentert i Aslak Bolts jordebok fra 1430-tallet. De ni aktuelle provinsene er Herøy halvfylke (Alstahaug syssel), Rødøy halvfylke, Bodin syssel (Salten), Steigar syssel, Lofoten syssel, Ulvøy syssel (Hadsel prosti), Andenes syssel, Trondanes og Troms. Det er usikkert om alle disse provinsene hadde fylkeskirker.

Basert på distribusjonen av de store ringtunanleggene i yngre jernalder (Tjøtta, Steigen og Bjarkøy), har Iversen (2015: 116) foreslått at Hålogaland uten Finnmark opprinnelig besto av tre fylker: Helgeland (Tjøtta), Salten-Lofoten (Steigen) og Trondanes (Bjarkøy). Disse fylkene kan hver ha vært delt i to halvfylker: Helgelandsfylket i Herøy- og Rødøy halvfylker; Salten-Lofotenfylket i Salten og Lofoten halvfylker; og Trondanesfylket i Vesterålen–Andøya og Senja–Troms. Dette gir muligheter for fylkeskirker i enten tre fylker eller seks halvfylker eller alle de ni provinsene indirekte nevnt i *Historia Norwegie*. Ni provinser stemmer likevel best med kildeforholdene og med hvilke kirker som har potensiale som fylkeskirker. Iversen (2015) foreslo følgende inndeling som vi i hovedsak følger:

I 1488 innvilget pave Innocentius III en søknad fra erkebiskop Gaute om at kapellene i Finnmark skulle besørgeres av erkebiskopen selv, og at inntektene skulle ligge til hans bord (DN XVII 746). Der fremkommer det at det ikke fantes faste kirkesogn, bare noen kapeller rundt om i fiskeværene som ble betjent av tilreisende

Gulatingsloven	Fylke	Halvfylke	Provins ca. 1150–75	Skipreide	Fjerdinger / tingsted 1567	Antall 1567	Antall 1647				
Sør	Helgeland	Herøy halvfylke	Alstahaug syssel	Unevnt (Brønnøy) (1)	Sørsømma, Vega og Mindøy (F)	4	5, Velfjord				
				Unevnt (Herøy) (2)	Herøy, Alstahaug, Vefsn og Radenn (= Rana) (F)	4	4				
				Rødøy (syssel)	Rødøy skipreide (3)	Nesna, Lurøy, Rødøy og Meløy (F)	4	4			
				Salten og Lofoten	Salten	Bodø (syssel)	Unevnt (Bodø) (4)	Gildeskål*, Salten, Godøy (Bodø) (F) Folda (F)	4	4	
						Steigar (syssel)	Halve Våge skipreide (5)	Leiranger, Engeløy,	2 av 4	2 av 4	
						Unevnt (Lødingen) (6)	Tjeldsund, Ofoten, Lødingen Hamarøy (F)	4	5,5, Gimsøy (F) og halve Borge (F)		
				Lofoten	Lofoten (syssel)	Halve Våge skipreide (5)	Unevnt (Lofoten) (7)	Våge, Sand** (= Gimsøy?)	2 av 4		
						Lofoten skipreide (7)	Sand***, Buksnes, Ramberg, Røst/Røst-Værøy* (F)	4	5,5, Halve Borge (F), Hol (F) + Røst (F)		
						Ulvøy (syssel) (8)	Ulvøy, Barkestad og Kalsnes (F)	3	3		
				Nord	Trondenes fylke (Omd?)	Vesterålen/ Andenes	Vesterålen	Vesterålen (len) (9)	Langenes, Malnes og Vinje (F)	3	4, Sortland (F)
								Andenes (syssel) (10)	Andenes (T)	1	2, Andenesvær (T)
								Unevnt (Bjarkøy) (11)	Gryllefjord, Kvæfjord, Fauskevåg, Sand (T)	4	6, Berg (T) og Baltestad (T) (tilhørte Gryllefjord (T) 1567)
						Senja/ Troms	Senja	Unevnt (Gisund) (12)	Astafjord (T), Gisund (F), Gibostad (T)	3	3
Unevnt (Troms) (13)	Hillesøy****, Helgøy****, Skjervøy (T)	3	3								
2	3	6	9	13	44	52					

Tabell 1. Forslag til rekonstruksjon av Hålogaland administrative inndeling i middelalderen. * = ikke omtalt som fjerding, men oppført som egen enhet, ** pluss østre del av Sand, *** minus østre del, **** Ikke omtalt som tingsted 1567, men i 1647, F = Fjerdinger, T = Tingsted. Etter Iversen 2015.

kapellaner, og denne ordningen gikk lenger tilbake enn noen kunne erindre (*tempore cuius non est memoria*). Vi antar dermed at det ikke fantes fylkeskirker i Finnmark.

Samlet finner vi altså 12 provinser i Trøndelag og inntil ni i Hålogaland. Vår hypotese er at det har vært minst én fylkeskirke i hver av disse provinsene.

Metode

Det metodiske hovedgrepet i artikkelen er å identifisere fylkeskirkene gjennom et sett med kriterier og i forskningslitteraturen. Disse sammenliknes deretter med prestegjeldene som indirekte fremkommer i visitaslisten fra 1321. I sum viser dette hvordan og når de eldre fylkeskirkeområdene ble delt opp i mindre prestegjeld og dermed når hovedkirkesystemet ble formet.

Det middelalderske brev materialet for Nidaros bispedømme er begrenset og metodisk utfrdrende (Brendalsmo 2006: 173; jf. Rygh 1901, 1903). Det medfører at vi i større grad enn i andre bispedømmer har benyttet oss av jordebøker og skattelister, samt av diplomenes indirekte opplysninger der direkte opplysninger mangler.

Vi har satt opp følgende kriterier som relevante for vår identifisering av fylkeskirker:

- (1) Direkte belegg for fylkeskirke
- (2) Fylkesnavn. Navnet i seg selv peker tilbake på en bestemt kirke
- (3) Fylkesting ved eller nær en kirke
- (4) Fylkestingssegl oppbevart i kirke
- (5) Snorres identifisering av høvdingene som ledet blotene i Trøndelag ca. 950
- (6) Tilstedeværelse av rektor (hovedkirkeprest) i kirke (*rector parochialis ecclesie*)
- (7) Kannikgjeld. I Nord-Norge synes det å være sammenfall mellom kannikgjeld og fylkeskirker
- (8) Mikkelskorn. Avtalene som gjenopprettet situasjonen før svartedauden, framforhandlet ved fylkesting, ved mulige eldre fylkeskirker

Nedenfor følger en nærmere begrunnelse:

(1–3) Bare to diplomer gir direkte kildebelegg for identifisering av fylkeskirker. Det gjelder Veøya i Romsdalen og Mære i Sparbu i Trøndelag. Fylkesnavnene gir oss mer. Ti fylkeskirker har sammenfallende navn med fylket de ligger i. Gjennomgangen av fylkestingene gir også god informasjon, men kildematerialet er gjennomgående ungt, hovedsakelig fra 14- og 1500-tallet. Til sammen identifiserer vi 10 fylkesting,

der de fleste ble holdt nær eller ved antatte eldre fylkeskirker. Det er sparsomt med opplysninger om fylkesting i det meste av Trøndelag, Namdalen og videre nordover.

(4) Det er kjent fire fylkessegl fra Trøndelag og Namdalen: Stjørdal, Gauldal, og øvre og ytre Namdalen. Disse var opprinnelig festet til bymennes og bøndenes hyllingsbrev for Håkon (6.) Magnusson, utstedt på Båhus i 1344. Historiker Audun Dybdahl (1999: 42) skriver at «Mye tyder på at seglene har nær tilknytning til fylkeskirkene ...».

(5) Snorre skrev om høvdingene som ledet blotene i Trøndelag på 900-tallet (Hkr, Håkon den godes saga, kap. 18). Det er ikke usannsynlig at han kjente til fylkeskirkene og maktsentrene i Trøndelag i sin samtid og dermed plasserte de tidligere lederne på de samme stedene. Et annet sted lister Snorre opp Trøndelags «største menn» og gårdene de kom fra (Hkr, Olav Tryggvasons saga, kap. 67). Flere av disse korresponderer med gårder der vi finner aktuelle fylkeskirker eller fylkesting.

(6) Den latinske betegnelsen *rector parochialis ecclesie* kan vise til et mer eller mindre eksklusivt sjikt av fylkes- og fjerdingskirker (Iversen og Brendalsmo 2022). Betegnelsen *ecclesiam* for en kirke synes også i brevene i Nidaros bispedømme å være reservert for biskopens sentrale kirker (f.eks. Logtun DN V 623, m.fl., Trondenes DN XVII 338a–b, m.fl.).

(7) Alt på 1200-tallet ble det delt ut såkalte kannikgjeld, altså prestegjeld til inntekt for brødrene i koret i Nidaros katedral.¹⁴ Domkapitlet regnes for å være en godt utbygd og organisert institusjon på 1200-tallet (Johnsen 1955: 187). Det er dermed sannsynlig at det skjuler seg eldre fylkeskirker blant de tidlige kannikgjeldene (jf. Brendalsmo 2006: 216–217), i og med at de gamle fylkesgjeldene neppe var begynt å løses opp i flere prestegjeld så tidlig (jf. NgL IV: 99). Domkirkens kapitel innehadde i senmiddelalderen 20 av 67 prestegjeld i Nidaros bispedømme (30 prosent) (Dybdahl 1989: 190–191) samt et avgiftsgjeld i Herjedalen i 1619 (Lysaker 1987: 121; Dybdahl 1989: 140, note 597; Rasch 2014: 7).

(8) Mikkelskorn var en avgift til domkirkens alterstiftelser, mens Olavskorn gikk til domkirkens vedlikehold. (DN V 622, Jørgensen 1997: XII). Disse avgiftene falt bort

¹⁴ Ordningen hadde sin kirkerettslige hjemmel i en samling dekretaler (*Liber Extra*) i 1232, med utgangspunkt i et løyve utstedt av pave Honorius 3 i 1225 (Hamre 1977: 228).

etter Svartedauen i 1350 og de påfølgende pestepidemiene, men ble gjeninnført i 1432. Aslak Bolt fant opplysningene om Mikkelskorn og Olavskorn i et nå tapt brev skrevet av erkebiskop Eiliv i 1321. Fornyselsen av disse avtalene ble ofte inngått på fylkesnivå. Siden avgiftene har røtter tilbake til tidlig kristen tid,¹⁵ antar vi at en gjennomgang av de bevarte dokumentene vil omfatte møter på fylkestingene og dermed ved de gamle fylkeskirkene, slik et brev fra 1432 viser: *fleire godhe men j Intrøndeloghum ok j Gauleadalls fylke hafua thet med lofue teki samtycht ok med godhum vilia vtgiort* (DN V 610).

Etter identifisering av eldre fylkeskirker sammenligner vi disse med hovedkirkestrukturen i 1321, slik den framkommer i Aslak Bolts jordeboks visitasliste. Listen er en viktig kilde i vår sammenheng, men dekker bare områdene fra Sunnmøre til og med Namdalen og Trøndelag. Hålogaland og Herjedalen er dermed ikke med. For å skissere en historisk utvikling etablerer vi tre målepunkter:

- (1) Fylket representerer utgangspunktet for kirkeorganisasjonen. Fylkeskirkene synes å korrespondere med hele fylker i Trøndelag, Romsdal, Sunnmøre og antagelig Nordmøre, og trolig med sysler/halvfylker i Namdalen og Hålogaland. Dette gir et bilde representativt for ca. 1250, altså før inndelingen i prestegjeld tar til for alvor.
- (2) Visitaslisten i Aslak Bolts jordebok viser hovedkirkene per 1321. Ved å trekke fra de eldre, identifiserte fylkeskirkene får vi oversikt over prestegjeldene som var kommet til mellom ca. 1250 og 1321.
- (3) Reformatsen av 1589¹⁶ registrerer samtlige prestegjeld da, og viser dermed hvilke prestegjeld som var nye etter 1321.

Listen som viser hovedkirkene per 1321 kan benyttes til å vurdere hvilke prestegjeld som fantes i kystfylkene og Trøndelag på dette tidspunktet. Det fremgår av jordeboken (som bare dekker halve bispedømmet) at det ikke dreier seg om en fast årlig visitasrute, men snarere biskopens rettigheter og plikter: En geografisk rekkefølge

¹⁵ Absalon Taranger (1890: 277–285) mener Olavskorn (*olafs sad ædr toll*) er en type avgift som hører til i den eldste kirkeordningen, og Halvard Bjørkvik knytter den til den *lagagifta* eller *reidegifta* som ble vedtatt på Mostertinget (Hamre 1967: 556; jf. Bang 1912: 64, 68, 79).

¹⁶ Kommissjonen som utarbeidet Trondhjems Reformats besto av lensherren i Trondhjems len, superintendenten (biskopen) i Trondhjems stift og to representanter for domkapitlet. Mandatet var primært å undersøke om allmuen fikk den geistlige betjening den hadde behov for, for sin sjelefrelses skyld, og som den hadde krav på fordi den betalte sine avgifter til kirke og prest. Det ble gitt to muligheter til å utbedre forholdene der det var nødvendig: Deling av prestegjeld i to, eller pålegg til prestene om å holde flere kapellaner dersom det ikke var mulig å dele prestegjeldet (Hamre 1983: 1–37).

av områder som erkebiskopen trolig visiterte over flere år,¹⁷ og der en gjennomgående rett til fem og seks netters opphold skiller de antatte fylkeskirkene fra andre hovedkirker med færre netter. For eksempel:

På Hålogaland og i Herjedalen har erkebiskopen sine overnattingssteder der det passer inn med oppgavene, og der han selv synes, for han kan ikke visitere dem hvert tredje år, som han burde, på grunn av den lange veien og det dårlige været som ofte inntreffer. (AB: 190).

Aslak Bolts jordebok lister opp fem prestegjeld i Hålogaland nord til Steigen i 1432 (AB: 2), men her mangler altså de nordligste områdene. Også denne listen ble laget i forbindelse med reintroduksjon av mikkelskorn, biskopsgave og olavskorn, som de var pålagt å betale hvert år, «men som de lenge hadde forsømt» (AB: 2).

Erkebiskop Eilivs brev fra 1321, som Aslak Bolt tok utgangspunkt i, viser at det skulle betales katedratikum fra Hålogaland. Brevet ble beseglet i Vågan av hovedprester fra Trondenes, Alstahaug, Nærøy, Bodin, Steigen og Hadsel, i alt seks personer. Kanskje var dette prestegjeldene som fantes i Hålogaland i 1321?

Resultatene vil bli vist i tabellform, der det refereres til bestemte fylker som vi har gitt nummer, jfr. nøkkelkartet i illustrasjon 4 på neste side.

Resultat

Nedenfor presenterer vi hovedfunnene i artikkelen. Først identifiserer vi fylkeskirkene omkring 1250 gjennom åtte kriterier. I avsnittet der vi oppsummerer resultatene trekker vi også inn enkelte andre opplysninger som har vært fremhevet i tidligere forskning, deriblant eiendomsforhold. Vi gjør også noen kvalitative vurderinger av noen av kirkestedene. Dernest sammenligner vi med hovedkirkene i 1321 og 1589. Dette gir et bilde av utviklingen av hovedkirkesystemet over tid.

DIREKTE BELEGG: MERØY, BORGUND OG VEØYA

Bare tre diplomer synes å gi direkte kildebelegg for fylkeskirker i undersøkelsesområdet. Det gjelder Borgund på Sunnmøre, Veøya i Romsdalen og Mære i Sparbu i Trøndelag. Borgund var stedet for fylkestinget i 1538 (DN II 1125), og Peterskirken på Borgund var den ene av to kirker i fylket med særlig stort sogn (AB: 130–134). På Veøya er det omtalt fylkeskirke (*fylkis kirkio*) i 1488 (DN III 966). Det er antatt at

¹⁷ Det virker også rimelig med tanke på at listen bare dekker halve bispedømmet. Erkebiskopen kan neppe ha brukt ca. 5 måneder (149 overnattinger) på visitas av bare dette området).

Figur 4 (motstående side). Fylker i Nidaros bispedømme. Til sammen har vi funnet 22 enheter som vi oppfatter som fylker: Fire kystfylker, åtte fylker i Trøndelag, Härjedalen, samt ni provinser/halvfylker i Hålogaland. Kart ved Frode Iversen.

det dreier seg om St. Peterskirken da saken gjaldt en eiendom i *Pæders kirkiosokn*. Også denne kirken hadde et særlig stort sogn (OE: 6).

I 1279 fremgår det at bøndene i øvre halvdel av Sparbu hadde vedlikeholdsplikt for Mære kirke (DN II 18). En slik plikt er ikke nedfelt i F II: 7 som primært omhandler byggeplikt, så overføring av halve fabricaen fra øvre-fylket (*half lyti þat kirknana i æfre halfu, sœm fyrr laa til Mærens kirkiu*) må være en senere innrømmelse fra bøndene. Fraværet av disse inntektene (*fabrica*) fra øvre-fylket viser trolig at denne delen av Sparbu fylke allerede var blitt skilt ut som et eget prestegjeld.

Fylkesnavn

I flere tilfeller viser navnet på fylket til et konkret sted med en kirke, som da sannsynligvis er fylkeskirken. I ti tilfeller er det samsvar mellom kirkested og fylkesnavn: To i Trøndelag og åtte i Hålogaland. I Trøndelag har kirkene andre navn (Værnes og Mære), men det er sammenfall mellom fylkesnavnene og navnene på sognene kirkene betjente.

Fylkesting

Vi finner ti tingmøter som gjelder større områder enn enkeltskipreider. Vi hører om fylkesting i Sunnmøre, Romsdalen, Nordmøre, Orkdal og Gauldal. Fylkestingene er dokumentert sent, i perioden 1439–1557, men det var uvanlig å flytte tingsteder.

Tingmøtet på Borgund i **Sunnmøre** i 1538 omtales som *almyndelig fylckes tyng*. Dermed fremstår Borgund som fylkesting med St. Peters kirke som sannsynlig fylkeskirke for Sunnmøre. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til St. Peterskirken i Borgund *Jn provinciam que dicitur Sunmoera fulke* (DN IV 3).

I **Romsdal** var Veøya stedet for fylkestinget i 1439 og det er omtalt fylkeskirke (*fylkis kirkio*) på Veøya i 1488 (DN III 966). Trolig dreier det seg om St. Peterskirken. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til St. Peterskirken *Jn provinciam que dicitur Raumdela fulke* (DN IV 3).

Frei og Tingvoll ligger begge i Tingvoll prestegjeld i **Nordmøre**. På Frei er det dokumentert følkkiis Thing i 1551, mens manntallet for Nordmøre tas opp på Tingvoll i 1520/21. Det er vanskelig å avgjøre hvilken av kirkene som var fylkeskirke, men navnet *Tingvoll*, kirkebygningens karakter av katedral (Ekroll 1997: 150), samt

Nr	Fylke	Kirkested	Forklaring	Kildetekst	Kilde
4	Stjørdal	Værnes	Værnes ligger i Stjørdal sogn	1433: <i>j Stioradalls ffylki, skrevet apud ecclesiam Warnes</i>	DN V 622
7	Sparbu	Mære	Mære ligger i Sparbu sogn	1490: <i>Sparabo sokn sev Mærene</i>	OE: 119
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug		1432: <i>Alstahaug sysle i Herøy halvfylke i Haleygafylke</i>	AB: 143
2	Rødøy halvfylke	Rødøy		1499: <i>parrochialis ecclesia et beneficium Rodocum suis annexis</i>	DN XVI 773
3	Bodin syssel (Salten)	Bodin		1432: <i>Bodinar syslo</i>	AB: 150
4	Steigar syssel	Steigen		1432: <i>Steigar syslo</i>	AB: 155
6	Ulvøy syssel / Hadsel prosti	Hadsel	Kirken har gitt navn til prostiet	1355: <i>parochialem ecclesiam de Hophuudsegli</i> 1432: <i>Ylfue syslo oc hofdasegls profastdome</i>	DN VI 227 AB: 164
7	Andenes syssel	Andenes		1432: <i>J Andanes syslo</i> 1495: <i>Andenes parrochialium ecclesiarum</i>	AB: 163 DN XVII 766
8	Trondanes fylke	Trondenes	Kong Øystein Magnusson (1103–1130) skal ha latt bygge kirke på stedet.	Ca. 1220: <i>A Prandarnesi let ec oc kirkio göra oc lagôad fe til</i> 1432: <i>J Thronaness fylke</i>	Morkinskinna: 384 AB: 165
9	Troms	Tromsø		1260-t.: <i>Hakon kongr [...] let giora kirkiu nordur i trums ok kristnadi alla þa kirkiu-sokn</i> 1486: <i>parrochiali ecclesia uille seu opidi Trumps</i>	HH, kap. 333 DN XVII 738

Tabell 2. Kirker/sogn som har sammenfallende navn med fylkesnavnet.

dens omtale i kildene, taler for Tingvoll. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til Tingvoll *Jn provinciam que dicitur Normoera fulke* (DN IV 3).

Vi finner to fylkesting i **Trøndelag**, ett for Gauldal i 1547 og ett for Orkdal i 1557. For øvrig er det sparsomt med opplysninger om konkrete fylkesting i Trøndelag.

Sveg synes å ha vært stedet for fylkesting i **Herjedalen**. På et allting her (mellom 1268–1282) ble det ført vitner om hvor grensen mellom Sverige og Norge gikk (RN II 304; NgL II: 489–490).

Fylketingssegl

Audun Dybdahl (1999; 2011) har gjort nærmere analyser av fylkesseglene og konkluderer med at de kan knyttes til følgende kirker: Værnes og Melhus i Trøndelag, og Nærøy og Ranem i Namdalen. Delingen av Namdalen i en ytre og øvre del er dokumentert sikkert i 1277 (DN IV: 3). Seglene har tidligere på usikkert grunnlag

Nr	Fylke	Kirkested	År	Diplomtekst	Tingkrets	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund	1538	12 swornæ laurettis mendt po Sundmør... almyndelig fylkes tyng i Borgenn	Sunnmøre	DN II 1125
2	Romsdal	Veøya	1439	j Wyæy a fylkis thinghe	Romsdal	DN XXI 915
3	Nordmøre	Tingvoll	1520/21	Manntall tas opp for Nordmøre	Nordmøre	NRJ II: 59, 60
1	Orkdal	Frei / Aspa Gryting	1551 1557	Fry fólkiis Thing Orkedals ffolkesthingh / Orkedals presthe gordh som er rette ffolkis tingh stedth	Nordmøre Orkdal	DN XXI 958 DN XXIII 533
2	Gauldal	Skjerdingsstad (ved Melhus)	1547	Guldalens ffólkis tingh / Skerdingsthedh som er rette ffólkis tingh stadh	Gauldal	DN XXIII 533
1	Herjedalen	Sveg	1268-1282	j Sueigi j Heriardale a alþingi	Herjedalen	RN II 304; NgL II: 489–490

Tabell 3. Identifisering av fylkesting i diplomaterialet og regnskaper.

blitt knyttet til bestemte kirker (Berg 1985: 75; Berg & Sinding-Larsen 1968: 41, 64). Dybdahl diskuterer seglet for ytre Namdalen i en egen artikkel, særlig helgendedikasjonen, og konkluderer med at det dreier seg om den mannlige St. Maurus, og ikke den kvinnelige St. Maura, slik man antok tidligere. (Dybdahl 2011: 123). Identifiseringen til bestemte kirker er likevel usikker da helgendedikasjonene står alene og ikke kan bekreftes i andre kilder, til tross for flere forsøk (jf. Brendalmo 2016: 82–83).

Seglet for Stjørdal har en kvinnelig helgenavbildning. Det er fremsatt flere teorier om hvem dette kan være. Kunsthistoriker Fredrik B. Wallem (1928, bd. 1: 66) identifiserte i 1928 en helgenfigur fra Værnes kirke som St. Margareta. Han mente at seglet derfor måtte stamme fra Værnes kirke. Senere har imidlertid kunsthistoriker Elisabeth Andersen (2005: 43–46) vist at figuren trolig fremstiller Katarina av Alexandria (se også Stang 2006). Det utelukker likevel ikke at seglet kan være fra Værnes kirke, som tross alt var den største og flotteste kirken i Stjørdal fylke og dessuten sognekirke for Stjørdal sogn.

I sum har vi dermed fire segl som til tross for usikkerhet trolig stammer fra fire fylkeskirker.

Snorres fylkeshøvdinger

Halvparten av Snorres fylkeshøvdinger er knyttet til gårder som tidligere har vært diskutert som fylkeskirker, nemlig Gryting, Melhus, Værnes og Alstadhaug. De fire andre har ikke vært diskutert som mulige fylkeskirker tidligere. Det gjelder Leksvika (trolig Røstad kirke),¹⁸ Stav, Egge og Hustad.

¹⁸ Omtalt i 1548 som *Lexuick kirke wthij Lexuicken* (NLR VI: 164).

Nr	Fylke	Mulig kirketilknytning	Omskrift	Oversettelse	Motiv
4	Namdal	Nærøy	S UNIVERSITATIS ECLESE S MAURE DE NUMDAL	Seglet til allmuen (som sogner) til St. Maurus kirke i Namdal	En mannlig helgen, trolig St. Maurus
		Ranem	S RVSTICORV DE VALLE NAVMV SVPIORI	Seglet til bøndene i Øvre Namdal	En romansk kirke med skip og kor
2	Gauldal	Melhus	SIGILLVM COMMUNITATIS DE GAVLADAL	Seglet til Gauldals allmue	Apostelen Andreas
4	Stjørdal	Værnes	SIGILLVM TATIS DE STIORADAL	Seglet til Stjørdal allmue	En kvinnelig helgen, trolig St. Katarina av Alexandria

Tabell 4. Kjente fylkestingssegl i Nidaros.

Figur 5. Melhus kirke i Gauldalen, Trøndelag. Kirken ble revet i 1890. Den var en av de siste norske middelalderkirkene som ble revet. Illustrasjon er hentet fra boken *Voyages de la Commission scientifique du Nord, en Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Feröe*, ukjent forfatter, utgitt av Arthus Bertrand i Paris i 1852. (Nasjonalbiblioteket.)

Nr	Fylke	Kirkested	Blotledere nevnt av Snorre
1	Orkdal	Gryting	Kår på Gryting
2	Gauldal	Melhus	Asbjørn og Orm Lygra på Melhus (jf. også Soga om Olav Tryggvason kap 67)
3	Strinda	Leksvik	Orm på <i>Ljoxa</i> (i Leksvika)
4	Stjørdal	Værnes	Torberg på Værnes
5	Verdal	Stav?	Narve på Stav (tapt gård)
6	Skogn	Alstadhaug	Blotolv på Alstadhaug
7	Sparbu	Egge	Trond Haka på Egge
8	Øyna	Hustad	Tore Skjegg på Hustad

Tabell 5. *Personer som ifølge Snorre ledet blotene i Trøndelag.**Rector parochialis ecclesie*

Resultatet viser at ni kirker i dette bispedømmet hadde en prest som i middelalderen ble titulert *rector*. Belegg eldre enn andre halvdel av 1300-tallet (Borgund St. Peter, Lade) viser trolig til gamle fylkeskirker, mens de yngre er noe mer usikre. Spesielt Roan kirke i Bjørnør prestegjeld er med sin sene datering tvilsom som fylkeskirke.

Nr	Fylke	Kirkested	Årstall, rector nevnt	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	1309: <i>Lodowico, rectore ecclesie beati Perti de Borgund</i>	DN VI 71
		Herøy	Før 1474: <i>Andreas Henricij olim Rector parochialis ecclesie beate Marie de Heroij</i>	DN XVII 681
2	Romsdal	Veøy St. Peter	1419: <i>de parochiali ecclesia Widhey [...] Omundi vltimi rectoris</i>	DN XVII 383
3	Nordmøre	Bjørnør (Roan)	1499: <i>Andrea Beniscok presbitero rectore parochialis ecclesie Biorne</i>	DN XVII 771
4	Namdal	Nærøy	1417: <i>parochialem ecclesiam Nierdhey [...] Eskilli Thoraldi eiusdem ecclesie rectorem</i>	DN XVII 373
3	Strinda	Lade	Ca. 1294: <i>S' Erici Rectorris Ecclesie De Ladum</i> (fra seglets omskrift)	DN III: 35
4	Stjørdal	Værnes	1430: <i>rector parochialis ecclesie in Warnes</i>	DN XVII 475
6	Ulvøy syssel/ Hadsel prosti	Hadsel	1401: <i>Wenero Hermanni rectori parochialis ecclesie in Hofdusegel</i>	DN XVII 212a
7	Andenes syssel	Andenes	1495: <i>medietatem decimarum de Andenes parochialium ecclesiarum dicte diocesis, dictarum ecclesiarum tunc rectoribus ad hoc expresse consentientibus</i>	DN XVII 766
8	Trondanes fylke	Trondenes	Før 1427: <i>Johannem Borsow rectorem parochialis ecclesie Throndanes</i>	DN XVII 462

Tabell 6. *Henvisninger til kirker med rektorer.**Kannikgjeld*

Tabellen nedenfor viser 22 kannikgjeld i Nidaros. Særlig de tidlige kan ha sammenheng med fylkeskirker, før inndelingen av prestegjeld tok til for alvor. Det

gjelder Værnes (1200), Stiklestad (1284) og Troms (opprettet i Håkon Håkonssons tid).

En del av kannikgjeldene omfattet sentrale kirker. Sammenfall mellom kannikkirken/-gjeldet og fylkesnavnet er illustrativt, som for Nærøy, Brønnøy, Alstahaug, Rødøy, Bodin, Hadsel, Andenes, Trondenes og Tromsø samt Sveg i Herjedalen. Disse mener vi kan peke tilbake på eldre kannikgjeld og fylkeskirker.

For de øvrige kirkene er koblingen til fylkeskirker usikker. I Lofoten er bare Buksnes, som også var kannikkirke, kandidat til fylkeskirke. For flere av kannikkirkene gjelder det at gårder omtales å ligge i kannikkirkens sogn, mens de de facto lå i et annet sogn, altså er det tale om et storsogn (Stjørdal, Verdal, Skogn, Øyna og Brønnøy). Dette kan forsiktig tolkes i retning av status som fylkeskirke (se tabell 7 på neste side).¹⁹

Mikkelskorn

Forhandlingene mellom erkebiskopen og allmuen om reintroduksjonen av avgiften mikkelskorn foregikk vanligvis på prestegjelds nivå, men vi har også funnet forhandlinger med hele fylker og halvfylker. Historiker Anne-Marit Hamre (2003) mener erkebiskopen forhandlet enten med tinglyden eller med menn som opptrådte på vegne av tinglyden.²⁰ Det er de som er av interesse her, og som er gjengitt i tabellen nedenfor. Det gjelder for fem trønderfylker (Strinda, Stjørdal, Verdal, Sparbu og Øyna) og fire sysler/halvfylker i Hålogaland (Alstahaug, Rødøy, Steigar og Bodin). I Hålogaland var prestegjeldsinndelingen kommet kort. Det kan forklare det geografiske sammenfallet mellom store prestegjeld og flere av de ni syslene/halvfylkene. Derfor er også disse tatt med i tabell 8 (s. 102).

¹⁹ For eksempel nevnes gården Bartnes (*Bærknes*) i 1345 å ligge i Inderøy, mens den faktisk lå i Hustad sogn (Rygh 1903: 198). Teksten må derfor leses som Bartnes i Inderøy (Øyna) prestegjeld. I tillegg til Sakshaug og Hustad fantes det på denne tiden også følgende kirker på selve Inderøya: Kjerkes, Ulvin og Kvistad. Flere av de andre gårdene nevnt i dette makeskiftet kan derfor også ligge i andre sogn enn Sakshaug

²⁰ Anne-Marit Hamre beskriver erkebiskopens «samtal» med bøndene: «'Samtal' er en direkte oversettelse av det middelalderlatinske *parlamentarum*, og av de bevarte forpliktelsesbrev ser vi at den visiterte menighet opptrer som tingforsamling, som med 'Lóftak' vedtar og samtykker i å betale de avgifter som erkebiskopen gjør krav på.» (Hamre 2003: 227–228).

Nr	Fylke	Kirkested	Kannikgjeld (Dybdahl 1989)	Kildetekst	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	Borgund	1432: <i>Borgund St. Peter</i> 1495: <i>Borghwnd i nordræ lwttē i Swnmøør</i>	AB: 130–131 DN I 983
		Herøy	Herøy	1533: <i>j Søderlutenn ffirst j Herøy prestegeld j Sunmør</i>	OE: 1
3	Nordmøre	Tingvoll	Tingvoll	1443: <i>Tingvallo Prestdøme a Normør</i>	DN XXI 415
		Kvernes	Kvernes	1473: <i>i Normørs folkæ i Kuennes præstægield</i>	DN II 888
		Aure	Aure	1506: <i>Aure Prestegield aa Normøyra</i>	DN XX 697
		Dolm (Undås)	Hitra	Ca. 1432: <i>Nordmøra fylki: I Hitra skipreidho</i>	AB: 100
		Veklem	Ørland	1453: <i>vppa Yrian j Viklene prestageld</i> 1533: <i>Nerdøy prestegeld i Nommedal</i>	DN IX 320 OE: 101
4	Namdal	Nærøy	Nærøy	1533: <i>Nerdøy prestegeld i Nommedal</i>	OE: 101
4	Stjørdal	Værnes	Stjørdal	Ca. 1200: <i>J Stiora dale a Læirfallum</i>	DN XIII 1
5	Verdal	Stiklestad	Verdal	1284: <i>Wallinstadum j Uera dale</i>	DN XVII 878
6	Skogn	Alstahaug	Skogn	1336: <i>Værmodale er liggr j Orkadale</i>	DN III 184
8	Øyna	Sakshaug		1345: <i>Bærknesē i Jnræøy</i>	DN II 272
1	Herjedalen	Sveg	Herjedalen	1372: <i>Gudbrander Anbiørner (son) prester j Heireiadale</i>	DN XVI 33
1	Alstahaug sysel (Herøy halvfylke)	Alstahaug	Alstahaug	ca. 1432: <i>J Herøyia halffylke oc Alastarhaugx syslo</i>	AB: 143
		Brønnøy	Brønnøy	ca. 1432: <i>Sundz, Vika, Weigo sokn</i>	AB: 146–148
2	Rødøy halvfylke	Rødøy	Rødøy	1400-t: <i>Raudhøy fylke</i> Ca. 1432: <i>Raudøyiar halffylke</i>	NgL IV: 773 AB: 149
3	Bodin sysel (Salten)	Bodin	Bodin	Ca. 1432: <i>J Bodinar syslo</i> 1589: <i>Saltens prestegieldt</i>	AB: 150 Thr.R.: 82
5	Lofoten sysel	Buksnes	Buksnes	Ca. 1432: <i>Stoolsens jordher j Lofothē</i>	AB: 162
6	Ulsvøy sysel / Hadsel prosti	Hadsel	Vesterålen	Ca. 1432: <i>Ylfue syslo oc Hofdasegls profæstdome</i> 1589: <i>Westeraalens prestegield</i>	AB: 164 Thr.R.: 88
7	Andenes sysel	Andenes	Andenes	Ca. 1432: <i>J Andanes syslo</i> 1589: <i>Andenes prestegieldt</i>	AB: 163 Thr.R.: 87
8	Trondanes fylke	Trondenes	Trondenes	Ca. 1432: <i>J Thronaness fylke</i>	AB: 165
9	Troms	Tromsø	Tromsø	1217–63: <i>Hann let giora kirkiu nordur i trums ok kristnadi alla þa kirkiu-sokr*</i>	HH, kap. 333

* ...*alla þa kirkiu-sokn* bør nok leses som «hele dette prestegjeldet», altså at det er tale om ikke bare Tromsø kirke med denne lokale sogn, men et større område tilsvarende de gamle storsogn eller fylkeskirkesogn. Det hadde vært fast bosetning i Tromsø området fra 1000-tallet (Bertelsen 1994: 331), og flertallet av denne befolkningen var neppe hedninger rundt midten av 1200-tallet. Trolig henspeiler formuleringen på kristning av den samiske befolkningen i nærområdet.

Tabell 7. *Kannikgjeld.*

Nr	Fylke	Kirkested	Dato	Kildeutsagn	Kilde
1	Sunnmøre	Herøy	26. juni	<i>allan almoghan ifuer allt Herøyiar</i>	DN V 631
		Borgund St. Peter	8. juli	<i>prestdøme</i> <i>flæstæ alla godha men i Borgund</i> <i>prestdøme</i>	DN V 633
2	Gauldal	Unevnt	Ukjent	<i>fleire godhe men j Gauleddalls fylke</i>	DN V 610
3	Strinda	Lade	29. des.	<i>bondome badhe af Vtstrind ok Jnstrind</i>	DN V 601
4	Stjørdal	Værnes	28. jan.	<i>alz almogans samthykt her j Stioradalls</i> <i>ffylki</i>	DN V 622
5	Verdal	Stiklestad	4. mars	<i>aller almoghen her j Weradal</i>	DN V 627
7	Sparbu	Mære	29. april	<i>a almoghans wegna her j Sparbo</i>	DN V 607
8	Øyna	Sakshaug	11. febr.	<i>aller almoghen her j Jndreøy</i>	DN V 626
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug	6. juli	<i>sokna mennene ok hæltz the bezta</i> <i>ifuer allt Alestæhaugh prestdøme</i>	DN V 619
2	Rødøy halvfylke	Rødøy	10. juni	<i>almoghen her i Raudhøy prestdøme</i>	DN V 616
3	Bodin syssel (Saltén)	Bodo	Ukjent	<i>aller almoghan (...) j Alæstahaugx</i> <i>prestdøme</i>	AB: 2
4	Steigar syssel	Steigen	19. juni	<i>flæsta godha men ok almoghen ifuer</i> <i>allt Steigha prestdøme</i>	DN V 618

Tabell 8. Steder der erkebiskopen forhandlet med allmuen om å svare avgiften Mikkelskorn.

Oppsummering av fylkeskirkene

Tabellen nedenfor (tabell 9) indikerer 36 mulige fylkeskirker. Vi skal nå se nærmere på disse for å skille ut de vi regner som mest sannsynlige kandidater (jf. Figur 6). Det vil si de som har treff på flest kriterier.

Vi regner Borgund St. Peter som fylkeskirke for Sunnmøre (med tilslag på 5 av 8 kriterier). Under gjennomgangen av kannikgjeld (tabell 7) framkommer det en oppdeling av Sunnmøre i en nordre og søndre del, der Herøy kirke er den sentrale kirken i sør. Delingen finnes der både ca. 1432 (AB: 130–137) og på 1520-tallet (OE: 1–4). I tillegg foreligger det i 1529 omtale av prost ved Herøy kirke (DN V 1056), noe som kan støtte opp under en mulig todeling av Sunnmøre fylke. Videre var allmuen på Herøy blant dem som gjorde avtale med erkebiskopen om mikkelskorn (tabell 8), og Herøy – som Borgund St. Peter – hadde særlig stort sogn ca. 1432 (AB: 134–137). Det veier tungt at fylkestinget ble holdt på Borgund (tabell 3), men det avgjørende er likevel at det finnes direkte belegg for at fylkeskirken sto her. Tvilen har vært noe større for sørlige del av Nordmøre, i valget mellom Tingvoll og Frei.

Vi lander på Tingvoll av flere årsaker, i tillegg til steds-/ gårdsnavnet. En innskrift på skipets østvegg omtaler kirken som *staðr* (NIyR IV: 274–275, jf. DN II 503), en betegnelse som vanligvis reserveres for domkirker og klostre (Stefánsson 2000: 183–185). Dette viser trolig at kirken hadde et flertallig presteskap. I tillegg har kirkebygningen karakter av å være en katedral. Øystein Ekroll sammenligner den med kong

Olav Kyrres Kristkirke i Nidaros og påpeker flere likheter mellom de to (Ekroll 1997: 150). Skulle vi sett etter en mer sentralt beliggende fylkeskirke, dukker Undås opp som kandidat for Nordmøre.

For trønderfylkene varierer antallet kriterier som slår inn for kirkene, fra Værnes med mange treff (6 av 8) til Sakshaug med få (2 av 8).

Det er uvisst hvilken status Herjedalen hadde innenfor kirkeorganisasjonen. I et brev i 1532 ba erkedeggen og kapitlet i Nidaros allmuen i Stjørdal, Selbu og Herjedalen å sende kapitlet alle kongens avgifter fra de tre områdene, da erkebiskop Olav hadde skjenket kapitlet disse til len (DN VIII 672). Kanskje Herjedalen, som Selbu, var del av Stjørdal fylke. I begynnelsen av 1500-tallet nevnes en *Joan Pederson biscups lenssman* på et tingmøte ved Hede kirke (DN XIV 239), som kan ha vært biskopens økonomiansvarlig med prostefunksjoner. Svev var hovedkirken i Herjedalen (DN XVI 16, jf. DN XXI 300), og i 1480 omtales en kapellan (*vicarius?*) ved kirken (*Iuuan Ioonson capellan*, DN XVIII 106). Det finnes ikke direkte belegg for at Herjedalen var kannikgjeld i middelalderen, men i 1619 var området blant de 17 avgiftsgjeldene kapitlet hadde *jus patronatus* til etter reformasjonen.²¹ Kannikene hevdet at Svev var et av deres gamle kannikgjeld (Lysaker 1987: 121). Innbetaling av katedratikum i 1548–49 bekrefter Svev kirkes status, idet anneksene svarte en langt lavere sats: Svev 24 penninger, Hogdal 4, Lillherdal 1 og Elvros ingen (NLR VI: 165).

I Hålogaland slår stort sett 2–3 kriterier inn. Trondenes' mulige fylkeskirkestatus styrkes ved at den betegnes som *ecclesia loci* (DN XVII 777) eller *benefici loci* (DN XVII 763), hvilket nærmest stiller den i klasse med en domkirke (Stefánsson 2000: 183–185). Også bygningsmessig er den spesiell, idet koret er større enn hva en finner ved de øvrige fylkeskirkene i bispedømmet (Trædal 2009: 115). Sokkelprofilen kan innpasses til tiden mellom 1120 og 1160–80 (Heiseldal Bergesen, manus), og viser at bygningen var planlagt med et stort kor med plass til et flertallig presteskap.²²

Vi har tidligere vist at proster i middelalderen befant seg ved fylkeskirkene (Iversen og Brendalsmo 2020: 154; 2021: 157). Foruten Herøy, finner vi svært få ek-

²¹ Dybdahl 1989: 188–192. Avgiftsgjeld vil si at sogneprestene her betalte en årlig avgift til de residerende kannikene ved Nidaros domkirke.

²² Det er uvisst når steinkirken på Trondenes ble påbegynt og evt. sto «ferdig» (jf. Trædal 2009: 113–116). Kirkens takstoler er dendrokronologisk datert til hhv. 1399–1400, etter 1434, og til 1504–05 (Storsletten 1998). En murverksanalyse konkluderer med en hypotese om at grunnplanen ble lagt ut rett før eller omkring 1200. Deretter fulgte flere, separate byggeprosjekter fram til bygningen var under tak på 1430-tallet (Eide 2005). Dette er en diskusjon vi ikke har behov for å gå inn i her. Det viktige for oss er når byggingen av kirken ble påbegynt, samt hvilken funksjon den var planlagt å ha.

Tabell 9 (motstående side). Av de 36 kirkene som oppfyller ett eller flere av kriteriene vi har satt, mener vi å identifisere 23 mer sikre fylkeskirker ca. 1250 (se kolonnen til høyre). 20 av disse oppfyller mer enn ett kriterium, ni oppfyller tre kriterier eller flere. Værnes kirke i Stjørdal utmerker seg ved å oppfylle hele seks av åtte kriterier.

sempler i middelalderkildene på proster i Nidaros bispedømme.²³ Hadsel er nevnt som prosti (AB: 164). Vi finner også en prost i Tromsø kirke rundt 1432 (*herra Sween j Trumps war prowest oc conan*, AB: 169). I et brev fra pave Innocentius 8 i 1486 omtales dessuten Troms kirke som *parrochiali ecclesia uille seu opidi Trumps* (DN XVII 738), altså: Sognekirken (hovedkirken/fylkeskirken) i landsbyen eller byen Troms.²⁴

Hallans (1956) undersøkelser viste at samtlige av de åtte identifiserte fylkeskirkene i de trønderske fylkene ble reist på gårder som lå til kronen.²⁵ Vi har gjort en tilsvarende undersøkelse for resten av bispedømmet. Verken på Sunnmøre, i Romsdalen, på Nordmøre eller i Namdalen finner vi bevis for at våre foreslåtte fylkeskirker ble reist på krongods. Av de ni mulige fylkeskirkene i Hålogaland og Troms er det kun belegg for at fire av dem (Bodin, Steigen, Trondenes og Troms) ble reist på krongods.²⁶ Vidar Trædal påpeker at byggingen av fylkeskirker i Trøndelag gjennomgående skjedde på 1000-tallet, og kongen beholdt gårdene, mens byggingen av Trondenes fant sted tidlig på 1100-tallet og kongen la kirkestedsgården til kirkens mensa. Han knytter denne endrede praksisen i Nord-Norge til kong Eystein Magnusson og kongedømmets nye styringssystemer på 1100- og 1200-tallet, der store eiendomssystemer i rurale strøk mistet sin betydning i forhold til de nye maktsentrene i byene (Trædal 2009: 139; Iversen 2004: 388).

Identifisering av prestegjeld og hovedkirker i visitaslisten

Visitaslisten fra 1321 viser 37 steder der biskopen hadde rett til i alt 149 overnattinger, hvorav fire var enkeltovernattinger ved klostre. De lengste oppholdene varte seks netter. Visitaslisten omfatter ikke områdene nord for Namdalen (AB: 190), men flere

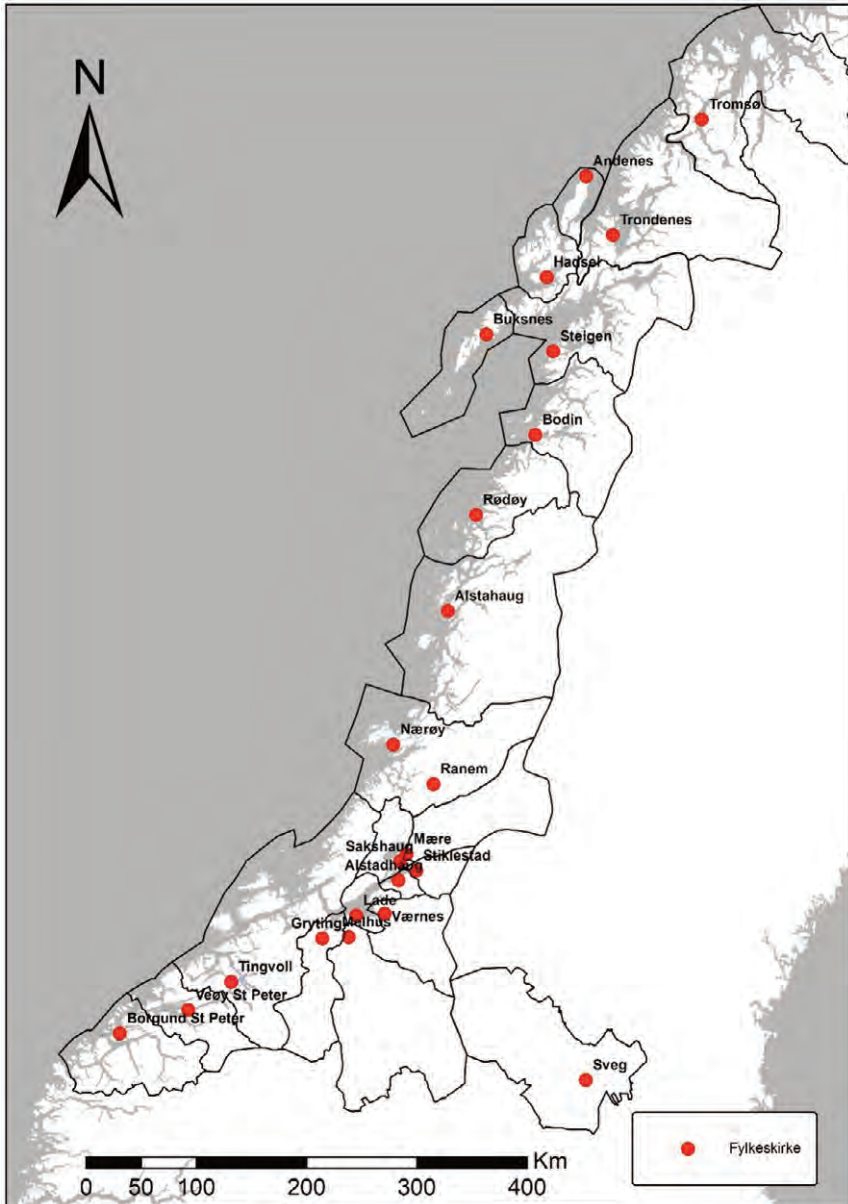
²³ Jf. Hamre 1983: 9. Fra erkebiskop Eilifs tid er det bevart et standardformular til forskjellige typer brev til beskyttelse for geistlige personer og institusjoner, med pålegg til deres undergivne om å adlyde sine foresatte, derunder om prostier: ... *ver hafum fengit N profastdæme vart ber æfter loghom...* (DN XVIII 8, RN IV 918).

²⁴ Takk til Espen Karlsen for oversettelsen.

²⁵ Gryting i Orkdal, Melhus i Gauldal, Lade i Strinda, Værnes i Stjørdal, Alstadhaug i Skogn, Haug i Verdalen, Sakshaug i Øyna, Mære i Sparbu.

²⁶ Kildegrunnlag for Bodin (Bodøgård var trolig sete for sysselmannen, AB: 150), for Steigen (lagmannsgård, DN VI 356), for Trondenes (*Morkinskinna*: 384), for Troms (HH, kap. 333).

Nr	Fylke	Kirkested	Direkte belegg	Fylkesnavn	Fylkesting	Fylkessegl	Fylkesbøvdinger	Rector	Kannikgæld	Mikkelskorn	Sum	Tolkring
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	X		X			X	X	X	5	FK
2	Romsdal	Herøy						X	X	X	3	
3	Nordmøre	Veøy St. Peter	X		X			X			3	FK
		Tingvoll			X						1	FK
		Frei / Aspa			X						1	
		Bjørnør (Roan)						X			1	
		Kvernes							X		1	
		Aure							X		1	
		Dolm (Undås)							X		1	
		Veklem							X		1	
4	Namdalen	Nærøy				X		X	X		3	FK
		Ranem				X					1	FK
1	Orkdal	Gryting			X		X				2	FK
2	Gauldal	Melhus				X	X				2	FK
		Skjerdingsstad (ved Melhus)			X						1	
3	Strinda	Lade						X		X	2	FK
		Leksvik					X				1	
4	Stjørdal	Værnes		X		X	X	X	X	X	6	FK
5	Verdal	Stiklestad							X	X	2	FK
		Haug										
		Stav?					X				1	
6	Skogn	Alstahaug					X		X		2	FK
7	Sparbu	Mære	X	X						X	3	FK
		Egge					X					
8	Øyna	Sakshaug							X	X	2	FK
		Hustad					X					
1	Herjedalen	Sveg			X				X		2	FK
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug		X					X	X	3	FK
2	Rødøy halvfylke	Rødøy		X					X	X	3	FK
3	Bodin syssel (Salten)	Bodin		X					X	X	3	FK
4	Steigar syssel	Steigen		X						X	2	FK
5	Lofoten syssel	Buksnes							X		1	FK
6	Ulvøy syssel / Hadsel prosti	Hadsel		X				X	X		3	FK
7	Andenes syssel	Andenes		X				X	X		3	FK
8	Trondanes fylke	Trondenes		X				X	X		3	FK
9	Troms	Tromsø		X					X		2	FK

Figur 6 (motstående side). Kart over det vi tolker som fylkeskirker i Nidaros bispedømme ca. 1250, jf. tabell 9. Kart ved Frode Iversen.

av stedene Reformatsens kommisjon besøkte i Hålogaland i 1589 var nok visitassteder i 1432 og 1321 (og trolig også tidligere). I følge Hamre (1983: 9) er det grunn til å tro at denne reiseruten hadde lange tradisjoner: «Dette er i grunnen svært naturlig fordi kommisjonens arbeide, særlig på det økonomisk-administrative området, langt på veg falt sammen med de oppgaver som møtte en katolsk biskop under visitasen». Se Figur 7 på neste oppslag.

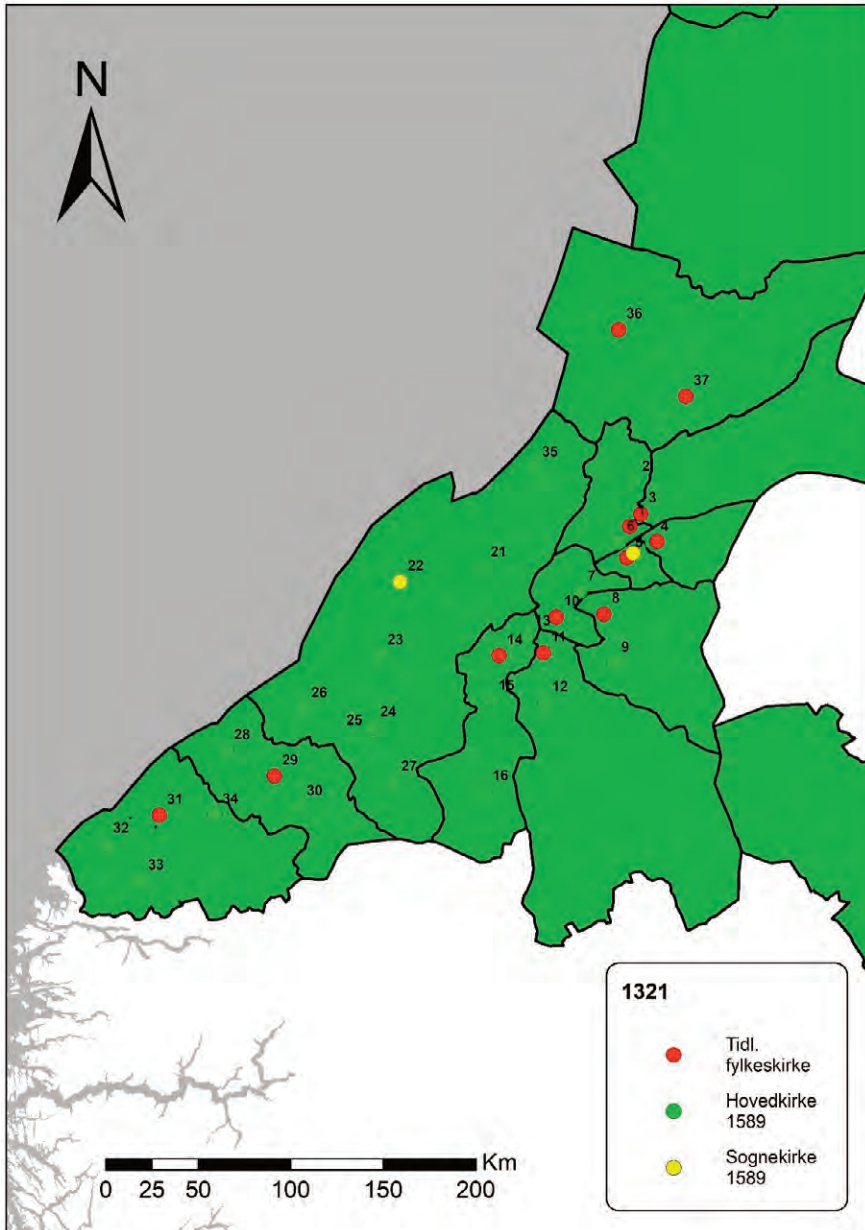
Vi finner at 34 av 41 hovedkirker per 1589 var opprettet allerede i 1321 (83 prosent). 13 av 34 hovedkirker var trolig opprinnelig fylkeskirker. Det er naturligvis usikkerhet rundt disse tallene, men hovedtendensen er tydelig. Vi tolker dette slik at det var blitt skilt ut omkring 20 nye hovedkirker per 1321, sammenliknet med 1250 da fylkeskirkene enda var enerådende. I minst ett tilfelle har visitasstedet skiftet kirke i løpet av senmiddelalderen. I Verdal var Haug trolig den gamle fylkeskirken, mens Stiklestad overtok rollen i første fjerdedel av 1400-tallet etter at Haug ble ødelagt i elvebrudd.²⁷

Vi kan konkludere med at 13 fylkeskirker omkring 1250 i søndre del av bispedømmet var blitt til 34 hovedkirker i 1321. Fram mot 1589 ble ytterligere sju nye hovedkirker etablert: Fosnes, Snåsa, Stod, Haltdalen, Tynset, Åfjord og Stadsbygden der Reins Kloster lå. Veksten i antall prestegjeld i senmiddelalderen synes dermed ikke å ha vært særskilt stor, og kom i typiske utkantområder.

De fleste sentrale prestegjeld og hovedkirker per 1589 synes å ha vært skilt ut allerede før krisen i senmiddelalderen, fortrinnsvis i perioden 1250 til 1321.

Vi kan anta at de seks prestene som beseglet det refererte brevet fra 1321 (AB: 190) representerte de seks prestegjeldene som da fantes i Hålogaland (Trondenes, Alstahaug, Nærøy, Bodin, Steigen og Hadsel). I så fall ble de seks 1589-prestegjeldene Brønnøy, Gildeskål, Lødingen, Værøy, Lofoten og Andenes skilt ut etter 1321. Vi merker oss for øvrig at Nærøy sognet nordover til Hålogaland i 1321. Av de 13 prestegjeldene i Hålogaland i 1589 (figur 1) var dermed seks etablert før 1321, altså nær halvparten (46 prosent). Det er en betydelig lavere andel enn i søndre del av bispedømmet (85 prosent).

²⁷ Raset må ha skjedd etter 1422, for da nevnes prest ved kirken (DN III 661). 1432 er det første tidspunktet Stiklestad kirke framstår med fylkeskirkelige funksjoner i Verdal (tabell 8 Mikkelsskorn).

Figur 7 (motstående side). Biskopen i Nidaros hadde rett og plikt til å visitere hovedkirkene i sitt bispedømme. Dette kartet viser hvilke kirker det gjaldt i 1321, hele 83% av dem vi kjenner fra 1589. Prestegjeld uten hovedkirker på kartet ble sannsynligvis utskilt som egne prestegjeld etter 1321. På kartet er Undås kirke markert som sognekirke (gul) i 1589, men var da lagt øde. Dolm hadde tatt over som hovedkirke noe tidligere. Det er uklart om Undås kan ha vært fylkeskirke på Nordmøre i en tidlig fase. Tallene viser til kirkene i Tabell 10. Kart ved Frode Iversen.

Nr.	Visitat	Antall netter	Status ca. 1250-1400	Annet
1	Sakshaug	6	FK	På grunn av tilskudd av kirketienden
2	Beitstad	3	HK	
3	Mære	5	FK	
4	Verdalen [Haug]	5	HK	
5	Alstadhaug og Levanger	5	FK + SK	
6	Ytterøy	2	HK	
7	Frosta (Logtun)	4	HK	
8	Stjørdal (Værnes)	5	FK	
9	Selbu (Nesta)	5	HK	
10	Lade	5	FK	
11	Melhus	5	FK	
12	Støren	4	HK	På grunn av kirketienden som han (presten) har
13	Byneset (Steine)	3	HK	
14	Gryting (Orkdal)	5	FK	
15	Meldal	4	HK	
16	Oppdal (Vang)	3	HK	
17	Bakke kloster	1	Kloster	Visiteres St. Hans (24. juni)
18	Elgeseter kloster	1	Kloster	Visiteres Tomasmesse (7. juli)
19	Nidarholm kloster	1	Kloster	Visiteres på translation Benedicti (11. juli)
20	Rein kloster	1+3	Kloster	3 netter for soknekirken i Stadsbygd på Rein
21	Ørlandet (Veklem)	4	HK	
22	Amundås (Undås – før Dolm ble hovedkirke)	5	SK	
23	Aure	4	HK	
24	Stangvik (hovedkirke i Surnadal)	4	HK	
25	Tingvoll	4	FK	
26	Kvernes	4	HK	
27	Sunddal (Løykja)	4	HK	
28	Aukra (Aukra)	4	HK	
29	Veøy (St. Peter)	6	FK	
30	Grytten i Romsdalen	3	HK	
31	Borgund (St. Peter)	5	FK	
32	Herøy (Herøy)	4	HK	
33	Hallkjellsvik (Volda)	3	HK	
34	Ørskog (Ørskog)	3	HK	
35	Bjørnør (Roan)	4	HK	
36	Nærøy	6	FK	
37	Ranem	5	FK	
	Sum	149		

Tabell 10. Tabellen viser situasjonen i 1321 for søndre del av erkebispedømmet mht. tidligere fylkeskirke, hovedkirker identifisert 1589 og sognekirkene Undås og Levanger i 1589. Kirken på Dolm, tvers ove Dolmsundet for Undås, tok over funksjonene fra Undås kirke, trolig helt mot slutten av 1500-tallet. Tallene venstre kolonne viser til kartet Figur 7.

Diskusjon

I denne artikkelen har vi gjort to hovedfunn: For første gang er fylkeskirkene i hele Nidaros bispedømme kartlagt, og vi mener å ha identifisert 23 slike. Videre har vi vist at utviklingen av prestegjeldene satte fart midt på 1200-tallet, før svartedauden og langt tidligere enn hittil antatt. Prestegjeldene var altså ikke et senmiddelaldersk fenomen, slik man tidligere har trodd. Vi skal se nærmere på betydningen av disse to funnene, i lys av tidligere forskning.

Vi har fokusert på endringene fra det tidlige fylkeskirkesystemet til hovedkirkesystemet som vokste fram på 1200-tallet. Tidligere har det vært stort fokus på å identifisere fylkeskirkene i Trøndelag, på Sunnmøre, Romsdalen, Nordmøre med Fosen samt i Namdalen. Det har vært et premiss i forskningen at det bare var én fylkeskirke per fylke. Få kirker er eksplisitt omtalt som fylkeskirker, og det nevnes heller ikke fylkeskirkeprester tilknyttet navngitte kirker. Derfor har vi etablert åtte kriterier for å komme nærmere en identifikasjon av fylkeskirkene. Vår undersøkelse støtter opp under tidligere undersøkelser av Trøndelag, mens fylkene i Hålogaland korresponderte med halvfylker, sysler og prostier.

I 1189 eller 1190 understreket erkebiskop Eirik i sitt statutt at alle kirker var underordnet sine respektive fylkeskirker: *eða fylkis kirkia er allar kapellur hníga til j því fylke sem biskups er skipoen til* (NGL IV: 99). Erkebiskopen fastslo dermed at alle øvrige kirker, også høgendeskirkene med sine prester, var kapeller (annekser) underlagt prestene ved fylkeskirkene.²⁸

Sunnmøre deles tilsynelatende i en nordre (Borgund) og en søndre (Herøy) del i senmiddelalderen, men det er usikkert om dette opprinnelig relaterer seg til kirkeorganisasjonen eller til verdslige organisatoriske enheter. Vi finner at St. Peters kirke på Borgund var fylkeskirke. I Romsdalen har vi pekt på St. Peters kirke på Veøya som fylkeskirke.

Topograf og historiker Gerhard Schøning påpekte at Tingvoll kirke var «den eeneste muurede Kirke paa hele Nordmør. Den har da været en af de saa kaldte Fylkis–Kirker, hvilke man overalt i Norge finder at have været opførte af Steen, da de øvrige gemeenlig have været af Træe» (Schøning 1910, I: 104). Vi støtter konklusjonen om at dette var den opprinnelige fylkeskirken på Nordmøre. Tingvolls plassering langt sør i fylket kan skyldes at Nordmøre, som Sunnmøre og Romsdalen, tidligere hørte

²⁸ Ved etableringen av hovedkirker falt fylkeskirkenes sentrale rolle bort, men så sent som i 1320-årene blir både fylkesprester og hovedprester omtalt, og de førstnevnte hadde da kun oppgaven med å ta med seg romaskatten (peterspengene) til prestemøtet fra hele fylket sitt (NGL III: 307–310). Kanskje var dette siste gang disse prestene fortsatt hadde en overordnet rolle i kirkeorganisasjonen, før tittelen forsvant og erkebiskopens styringsverk i bispedømmet kun besto av hovedkirkeprester.

Figur 8. Tingvoll kirke på Nordmøre. Det nærmeste man kommer en katedral utenfor Nidaros. Akvarell av Einar Oscar Schou, 1900. (Riksarkivet.)

inn under det gamle Selja bispedømme (Iversen & Brendalsmo 2022). Vi merker oss at Tingvoll ikke er visitassted ca. 1321 – det er derimot Undås kirke på Hitra (jf. figur 1). Undås kan ha overtatt som fylkeskirke etter at kystfylkene ble del av Nidaros bispedømme, men herom er kildene tause.

Sagaene beskriver hvordan kongene slår i stykker gamle helligdommer for å få eliten i Trøndelag til å skifte tro. Noe av autonomien som politisk provins gikk tapt da jarledømmet kom under press tidlig på 1000-tallet, og den siste ladejarlen ble landsforvist i 1015 (Johnsen 1981: 8–15). Med Olav Haraldssons maktovertakelse ble Trøndelag gradvis politisk integrert i rikskongedømmet. Slaget ved Stiklestad i 1030

markerte en politisk konflikt der eliten i Trøndelag søkte seg til andre, mer geografisk fjerne overkonger. Det er i denne perioden fylkeskirkesystemet etableres i Trøndelag.

I Trøndelag peker følgende kirker seg ut som fylkeskirker: Gryting i Orkdal, Melhus i Gauldalen, Lade i Strinda, Værnes i Stjørdal, Alstadhaug i Skogn, Haug i Verdal, Sakshaug i Øyna og Mære i Sparbu. Herjedalen var i middelalderen både verdslig og kirkelig del av det norske kongedømmet, og Nidarosbispem visiterte der, men det er uklart hvorvidt området utgjorde et eget fylke. Uansett mener vi Svev kirke fremstår som den mest sentrale kirken i Herjedalen, med kvaliteter tilsvarende en fylkeskirke.

I Hålogaland er det Rødøy, Bodin, Steigen, Buksnes, Hadsel, Andenes, Trondenes og Troms som stemmer best med de kriterier vi har satt for fylkeskirker. For de to sistnevnte kjenner vi byggetidspunktet: Trondenes tidlig på 1100-tallet og Troms i første halvdel av 1200-tallet.

Senterutviklingen i Nord-Norge ser ut til å ha fulgt en annen kurs enn i Trøndelag. De nye fiskeriene var viktige, og det synes å ha vært et større brudd, særlig i de økonomiske sentrene fra jernalderen til middelalderen. Birgitta Berglund (1995: 323) legger et maktperspektiv på dette, og foreslår at flytting av sentre i søndre del av Hålogaland handlet om å bryte ned gamle slekters makt. Berglund (1995: 316, figur 115) finner 11 middelaldersentre i Rødøy og Herøy halvfylker (Meløy, Rødøy, Sanna, Nesna, Dønnes, Herøy, Alstahaug, Tjøtta, Tilrem, Indre Torget, Sund). Bare på Tjøtta er det bygd en steinkirke på et senter fra jernalderen. De nye kristne sentrene har dessuten få spor etter militære funksjoner, slik flere av jernaldersentrene hadde (Berglund 1995: 326). Rødøy er muligens et unntak, da det trolig huset ett av de tre leidangnaustene i denne delen av Helgeland (Brønnøy, Rødøy, Herøy) (Bratrein 1984).

Om et økonomisk perspektiv legges til grunn, kan flytting av sentre handle om fiskeriene og den gryende eksporten av fisk til Europa. Inger Storli har foretatt en bredere studie enn Berglund, der noen av de samme tendensene trer fram. Storlis studier i Hålogaland omfatter et område med omtrent 5000 gårder ifølge *Norske Gaardnavne* (Nordland og Tromsø). Hun finner 52 såkalte storhaugsentre, gårder med gravhauger som er større enn 20 meter i diameter eller lengre enn 30 meter (Storli 2006: 212–216). Dette var de viktigste kulturhistoriske sentrene i eldre og yngre jernalder. I det samme området finner vi 57 hovedkirkesteder i middelalderen. Det er påfallende lite overlapp mellom de eldre sentrene og de nye hovedkirkesentrene. Bare tre av Storlis storhaugsentre var hovedkirkesteder i middelalderen, Alstahaug, Bodin og Steigen, og samtlige synes å ha vært fylkeskirker tidligere. Lars Ivar Hansen mener også at mange av de middelalderske kirkestedene

i Nord-Norge ser ut til å ha blitt anlagt på steder som ikke kan regnes som førkristne maktsentre, og har tolket dette som tegn på at motstanden mot kristendommen har stått sterkere her enn ellers i landet (Hansen 1999: 93). En hypotese er at de tidlige fylkeskirkene ble anlagt på gamle elitegårder, mens de senere hovedkirkene ble anlagt andre steder som i mellomtiden hadde utviklet seg til viktige økonomiske sentre.

Også i Finnmark synes hovedkirkene å ha blitt lagt til viktige økonomiske sentre, nemlig fiskeværerne (Loppa, Sørvær, Mefjord, Ingøy, Hjelmsøya, Honningsvåg, Skjøtningsberg, Omgang, Makkaur og Vardø). Denne tendensen er i overensstemmelse med hva historiker Håvard Dahl Bratrein observerer i Finnmark. Han mener kirkebyggingen i Vest-Finnmark følger overgangen fra det tradisjonelle sesongfiskeriet med røtter tilbake i jernalderen, til salgsfiskeriet og nordmenns faste bosetting i fiskeværerne på 1200- og 1300-tallet (Bratrein 2001: 66–67).

Det kan synes som om de nye fiskeriene har hatt mye å si for struktureringen av hovedkirkene langs kysten av hele Nidaros bispedømme. Det er i disse områdene vi må forvente befolkningsvekst på grunn av økt aktivitet i eksportfisket. Erkebiskopen og hans presteskap hadde store økonomiske interesser i dette, ikke minst på grunn av den viktige fisketienden. I senmiddelalderen hadde erkebiskopen plassert ut nærmere 70 setesveiner, de fleste nordpå.²⁹ Disse hadde ansvaret for den verdslige forvaltningen av kirkens økonomiske interesser, og som erkebiskopens vasaller må de regnes som del av 'lavadelen' (Moseng m.fl. 2007: 304).

Også i søndre del av bispedømmet ble de nye hovedkirkene gjerne etablert langs kysten i fiskeridistriktene, og flere av dem ble kannikkirker (Veklem, Dolm, Aure, Kvernes, Herøy). På 1450-tallet fikk også domkapitlet rett til å ha sine godsbestyrere ute i distriktene – en slags setesveiner på lavere nivå – for å ivareta kannikenes økonomiske interesser i de perioder de måtte residere ved domkirken (Authén Blom 1997: 285). Erkebiskopen var forpliktet til å etablere hovedkirker, da allmuen svarte sin tiende og andre kirkelige avgifter og hadde krav på kirkelige tjenester (jf. Reformatsen). De nye hovedkirkene ga allmuen kortere kirkevei og prestene nådde bredere ut med sin lære. Prestetienden fra sognene i prestegjeldet, all landskyld til prestens bordhold (mensa) og prestegjeldskirkenes vedlikehold (fabrica), samt gaver for visse kirkelige tjenester (sportler) ble bragt til hovedkirken. Det meste av dette kom i form av naturalier. Det presten ikke selv konsumerte måtte konverteres i varer presten hadde behov for. Det kunne gjøres i Nidaros eller på mindre markeds plasser.³⁰

²⁹ Daae 1890. En erkebiskopens ombudsmann i Vågan er kjent allerede i 1321 (Authén Blom 1997:137).

³⁰ Slike markeds plasser med håndverkere var det flere av i Trøndelag på 1600-tallet (Brendalmo 2009), og de har trolig eksistert også i middelalderen i og med stedenes sentrale plassering kommunikasjonsmessig (Steinkjer, Voll på Verdalsøra, Levanger, Værnes på

Figur 9. Nidarosdomen på 1700-tallet. Illustrasjon fra Gerhard Schønings bok *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken*, 1762. Ukjent kunstner. (Nasjonalbiblioteket.)

Samtidig dannet det seg trolig en form for marked ved hovedkirkene ved visitas og på de store kirkelige festdager, da hele allmuen samlet seg for fest og prat i tillegg til messe.

I det hele tatt må de nye hovedkirkene ha utgjort nye sentre, spesielt de som ble knyttet til samtidens viktigste økonomi – tørrfisk og klippfisk – men trolig ga kirkene også et lite økonomisk oppsving i indre strøk, fjernt fra sentrene langs de store handelsveiene til sjøs og til lands.

Stjørdalsøra, Øy på Gauldalsøra, Orkdalsøra). Det er mye de samme stedene som identifiseres som sannsynlige sesongvise markedsplasser i vikingtid av Frans-Arne Stylegar, da spesielt munningene av Stjørdalen og Verdalen og rundt Steinkjer (Stylegar 2009: 89).

I det gamle Selja bispedømme på Vest- og Sør-Vestlandet var kristendommen vel-etablert gjennom handel og annen reisevirksomhet, i tillegg til misjon, før det kom på plass en kirkeorganisasjon. I Trøndelag hadde motstanden mot kristningskongene vært stor, og det var først med kong Olav Haraldsson at dette endret seg.

Som den eneste av kristenrettene har Frostatingsloven fra ca. 1260 en egen paragraf om bøndenes plikt til å delta i *byggingen* av fylkeskirkene i lagdømmet, antagelig som følge av tidligere tingvedtak: «Bøndene skal lata alle menn i fylket bygga fylkeskyrkje og ha det gjort på tolv månader, eller bøta femten merker til biskopen ... Men om ein fjordungsmann eller ein tridjungsmann dreg seg unna kyrkjebygging, då skal han bøta slikt av femten merker som det fell seg av utrekninga ... og sidan skal bøndene bre kyrkja si vél tredje kvar vinter» (F II 7; overs. Hagland & Sandnes 1994). Dette indikerer at kirkebyggingen hadde kommet kortere i Nidaros enn i de sørligere bispedømmene da kristenretten ble vedtatt.

De nye fylkeskirkene i Trøndelag fungerte som kongelige støttepunkter i et konservativt samfunn i transformasjon. Innflytelse over kultutøvelse ble svekket lokalt og styrket sentralt. Med biskop Grimkjells helgenforklaring av kong Olav skiftet stemningen blant eliten. Det kan være at flere lot bygge kirker for å demonstrere at de var på helgenkongens side – og med dette viste de at de ville ha en sentral plass i det nye regimet. Et fast bispesete i Nidaros ble ikke etablert før rundt 1070, men arkeolog Øystein Ekroll mener at kong Harald Hardråde (1046–1066) plana den eldre Mariakirken som kongelig gravkirke, og at den skulle fungere som bispekirke for Trøndelag.³¹ Bispekirken tilegnet Den hellige treenighet (Kristkirke) og St. Olav ble likevel ikke påbegynt før under kong Olav Kyrre (1066–1093).

Oppkomsten av prestegjeldene i Nidaros bispedømme har vært lite diskutert og i hovedsak blitt forklart med befolkningsreduksjon og færre prester etter de gjentatte pestangrepene (Skevik 1997: 365-367; Brendalsmo 2006: 204; Berg 2017: 5). I et brev fra 1371 fremgår det at det før svartedauden (*propter mortalitatum pestes*) var omtrent 300 prester i stiftet, men at det nå fantes kun 40 gamle og avfældige prester (*antiqui et decrepiti existunt*) (DN V 268). Dette har vært lest slik at færre prester i 1371 betjente flere kirker, og at det var slik prestegjeldene utviklet seg. At det skulle være 300

³¹ Ekroll 1997: 149. Arkeolog Øivind Lunde (1977: 212) peker på den eldre Mariakirken i Nidaros som mulig fylkeskirke. Brendalsmo slutter seg til denne tanken med argumentet at den sammen med domkirken tok høyeste bot for brudd på kirkefreden, og høyere bot enn fylkeskirkene (F II 10). I 1661 hadde Vår frue kirke i Nidaros om lag like stor geografisk spredning av sitt fabricagods innenfor Trøndelag som domkirken (Brendalsmo 2016: 74, 78), noe som best kan forklares med at denne hadde overtatt den eldre Mariakirkens landskyld etter at erkebiskop Øystein i 1184–1187 hadde latt denne rive og benyttet steinmaterialet til å reise Elgeseter kloster.

prester før svartedauden passer for øvrig godt med at det var 341 kirker i bispedømmet ved utgangen av middelalderen. Av disse var da 20 prosent nedlagt, så antallet kirker på landsbygda som fortsatt var i drift før Svartedauden var rundt 270.

Resultatene våre viser derimot at prestegjeldsinndelingen begynte før Svartedauden. Visitaslisten for 1321 for Trøndelag og kystfylkene opp til Namdalen viser at 34 av 41 hovedkirker (per 1589) allerede var opprettet (83 prosent). Senere kom det til noen prestegjeld i typiske utkantstrøk. Situasjonen for Hålogaland var noe annerledes: Av 13 prestegjeld her (per 1589) synes kun seks å ha vært etablert før 1321 (altså 46 prosent).

Ved etableringen av erkesetet i Nidaros i 1152/53 var kirken kommet i en posisjon der den kunne begynne å legge premisser for hvordan kirkeorganisasjonen skulle være, og hvem som skulle råde kirker og prester. Kort tid i forveien hadde den pavelige legat Nikolas Breakspear hatt møter med de tre samkongene Øystein, Sigurd og Inge Haraldssønner. I tiden 1152–1153 utstedte disse et privilegiebrev (fribrev) for erkebispstolen i Nidaros, der de blant annet ga avkall på patronatsretten til sine kirker (RN I [90]; I 145; I 226).

Overgangen fra det gamle fylkeskirkesystemet innebar en overgang fra privateide høgendeskirker til annekskirker underlagt først fylkeskirker og deretter hovedkirker, og biskopens kontroll med så vel teologi som kirkebygning og kirkeinntekter. Et viktig mål for biskopen var å sikre at de nye annekskirkene ble drevet forsvarlig etter kirkens bestemmelser,³² samt å sikre at presten «kunne sin rette tjeneste», slik det formuleres i Eidsivatinglovens kristenrett.³³ Eiere av høgendeskirker måtte avgjøre hvorvidt de fant det ønskelig å fortsette sin praksis som kirkepatroner og la biskopen være kontrollinstans, eller om de skulle overlate hele ansvaret for sin kirke til biskopen. En del valgte trolig å fortsette sitt private forhold til sin kirke, men måtte over tid innse at det å råde kirke og prest ikke lenger ga samme status og inntekter av kirken som før. I løpet av 1200-tallet ble det biskopen som la premissene.

³² I RN I 226 nevnes at det i privilegiebrevet fra samkongene er fastslått at vigslede kirker ikke får rives eller flyttes uten biskopens tillatelse. Dette gjentas bl.a. i et privilegiebrev fra pave Coelestin 3, for den norske kirke i 1194 (Bagge m.fl. 1973: 70). Dette var lovfestet allerede i kristenretten: «Om ein man ikkje vil sette opp att høgendeskyrkje» (F II 13), men var tydeligvis et vedvarende problem.

³³ Biskopen ...*skal oss kærmi mem fa. Pa er hann uæit at kunnasto hafa til. born at skira oc scrifta malom uarom at lyða. oc kirkiur uarar mæð sømdom uarðuæita. oc oss æmbætti þat allt uæita er cristni uare boger* (E 31.4).

Oppsummering

I artikkelen har vi undersøkt oppkomsten av en offentlig kirkeorganisasjon i Nidaros bispedømme i tidsrommet ca. 1000–1250. De to nivåene i den tidligste kirkeordningen – kongens og biskopenes fylkeskirker og den verdslige elitens høgendeskirker – skiller seg fra andre bispedømmer, som i Bergen, der vi har funnet at tre organisatoriske nivåer av fylkeskirker, fjerdingskirker og åttingskirker var på plass allerede tidlig på 1000-tallet. Vi mener dette skyldes at mesteparten av Nidaros bispedømme ble kristnet noe senere. I motsetning til i de øvrige bispedømmene ble allmuen i Nidaros bispedømme kun pålagt en tidsavgrenset vedlikeholdsplikt av høgendeskirkene, men derimot byggeplikt og en viss vedlikeholdsplikt for fylkeskirkene. Dette arrangementet kom trolig i stand etter vedtak på tinget. Vi har identifisert 23 sannsynlige fylkeskirker i bispedømmet.

Vi påpeker at fylkene var de første prestegjeldene, og at disse allerede fra 1200-tallet og ut gjennom middelalderen ble underinndelt i stadig flere og mindre prestegjeld med nye hovedkirker. Kun helt i nord ble den gamle ordningen med svært store sogn, slik fylkesprestene hadde hatt, opprettholdt i form av prestegjeldene Trondenes og Tromsø, trolig av økonomiske årsaker da de var kannikgjeld for prester innen domkirkens øverste elite.

Som vi tidligere har vist hørte Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre til det eldste Selja bispedømme før de ble overført til Nidaros. Kjerneområdet for bispedømmet var det gamle Trøndelagen, Hålogaland ble senest i løpet av 1000-tallet inkludert i bispedømmet, og ekspansjonen inn i Finnmark fant trolig sted fra 1200-tallet av.

Ulikt resten av bispedømmet, ble fylkeskirkene i Hålogaland stort sett bygget på andre gårder enn de gamle maktsentrene, muligens for å markere det nye kongedømmet. De fleste nye prestegjeldene etableres i fiskeridistriktene og knyttet dermed kirkene til samtidens desidert viktigste økonomi. Samtidig oppfylte kirken sin forpliktelse til å gi allmuen best mulig kirkelige tjenester gjennom kortere kirkevei. Dette gjaldt ikke minst hovedkirkene i de indre bygdene, der det også kan ha bidratt til en viss økonomisk utvikling.

*

Manuset for Nidaros bispedømme ble i all hovedsak ferdigstilt før Frode Iversens bortgang i oktober 2022. En stor takk rettes til historiker Anna Kolberg Boverud som bidro til at Frode fikk formidlet sine formuleringer og tanker til papiret de siste månedene.

Litteratur

Kilder

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- CE = *Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/> (besøkt august 2022).
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.
- E = *Eidsivatingens eldre kristenrett*. I *De eldste østlandske kristenrettene*, utg. Eivind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Norrøne tekster 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.
- ERKEBISKOP EILIFS TREDJE STATUTT, overs. Trygve Lysaker. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag, 1991.
- FOLKETELLINGEN 1769. *Norges første folketelling 1769*. Oslo: Statistisk sentralbyrå 1980.
- F = *Frostatingslova*. Utg. Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. 1994. Oslo: Samlaget.
- HISTORIA NORWEGIE, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HH = *Håkon Håkonssons saga / Soga om Håkon Håkonsson*, overs. Finn Hødnebo / Kr. Audne. I *Norges kongesagaer / Noregs kongesoger*, b. 4. Oslo: Gyldendal / Det Norske Samlaget, 1979.
- HKR = *Heimskringla*, overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, b. 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- MORKINSKINNA, utg. Finnur Jónsson. København: J. Jørgensen & Co., 1932.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bind I–V, utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn.
- NIYR II = *Norges innskrifter med de yngre runer*, bind II, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1951.
- NLR = *Norske lensrekneskapsbøker 1548–1567*, b. 1–6. Oslo: Riksarkivet, 1937–1943.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, b. 1–4, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det norske historiske Kildeskriftfond, 1887–1906.
- OE = *Olav Engelbrektssøns jordebog*, utg. Chr. Brinchmann & Johan Agerholt. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1926.
- RN = *Regesta Norvegica*, b. I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet, 1978–2015.
- STORM, Gustav (utg.). 1880. *Monumenta historica Norvegie: latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*. Kristiania: A. W. Brøgger.

- . (utg.). 1888. *Islandske annaler indtil 1578*. Kristiania: Det norske historiske Kildeskriftfond.
- THR.R. = *Trondhjems Reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. Anne-Marit Hamre. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen, b. II. Oslo: Kildeskriftfondet, 1983.
- VANDVIK, Eirik (utg. & overs.). 1959. *Latinske dokument til norsk historie*. Oslo: Samlaget.

Annen litteratur

- ANDERSEN, Elisabeth. 2005. *Treskulpturer i Trøndelag ca. 1250–1350*. Upubl. hovedfagsoppgave. Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk, Universitetet i Oslo.
- ANDERSEN, Eystein M. 2022. Grunnleggelsen av Nidarholm Mariakloster. I *Transactions of The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters* 2022.2: 5–72.
- ANDERSSON, Thorsten. 1988. Den medeltida sockenbildningen från språklig synpunkt. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok*, 65–82.
- ANDRÉN, Anders. 1985. *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica Lundensia 13. Malmö: R. Habelt.
- . 1987. Avgränsning eller tillhörighet? – olika principer för social organisation. I Kristian Kristiansen (red.), *Nordisk TAG: Rapport fra den første nordiske TAG-konferens i Helsingör, 15–17 november 1985*, 23–32. København: Københavns Universitet.
- AUTHÉN BLOM, Grethe. 1997. *Trondheims historie 997-1997, bind 1: Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- BANG, Anton Christian. 1912. *Den norske kirkes historie*. Kristiania og Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- BERG, Kaare. 1985. Kirkebygget. I *Værnes kirke 900 år: Kirkebygg og Menighetsliv i Stjørdal*, 23–146. 2. opplag. Stjørdal: Menighetsrådet.
- BERG, Sigrun Høgetveit. 2013. *Trondenes kannikgjeld - makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. Ph.d.-avhandling. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærarutdanning. Universitetet i Tromsø.
- . 2017. Dei nordnorske kannikgjelda. *Ottar* 317–2017.4: 4–10.
- BERG, Arne & Egil SINDING-LARSEN. 1968. *Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning i forbindelse med hans reiser i 1770-årene og hans arbeider med norsk historie og topografi. Til Erling Gjone på 70-årsdagen 8. mai 1968*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

- BERGLUND, Birgitta. 1995. *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e.Kr.* Dr.philos.-avhandling. UNIT, Vitenskapsmuseet, Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Arkeologisk avdeling. Trondheim.
- BERTELSEN, Reidar. 1994. Tusenårskiftet, et nytt samfunn? I Anne-Karine Sandmo, Reidar Bertelsen & Ragnhild Høgsæt (red.), *Tromsø gjennom 10000 år. Fra boplass – til by – opp til 1794*. Tromsø: Tromsø kommune.
- BRATREIN, Håvard Dahl. 1969. *Kirketuftregistreringa 1966–68*. Arkivrapport i Tromsø Museum.
- . 1969a. *Tillegg til kirketufttrapportene 1966/67. Skriftlige kilder og tradisjon, april 1969*. Arkivrapport i Tromsø Museum.
- . 1970. Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder, I–II. *Hålføygminne*, 1970.2–3: 33–51, 69–87
- . 2001. Adelsgods og krongods i Finnmark. *Hålføygminne*, 2001.3: 57–84.
- BRATTLI, Terje. 2022. Kirken i Søndre gate 7–11 og nasjonalmonumentet Klemenskirken. *Primitive tider* 24: 33–50.
- BRENDALSMO, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–ca. 1600*. Oslo: Unipub.
- . 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. *Romsdalsmuseets Årbok*, 30–67.
- . 2009. I gråsonen mellom gården og byen. Et kildeproblem eller et definisjons-spørsmål? I Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (red.), *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, 147–184. Oslo: Novus.
- . 2016. Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. I Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke: En kulturskatt i stein og tre*, 66–99. Steinkjer: Stjørdal historielag.
- BRENDALSMO, Jan & Anne-Irene RIISØY. 2014. Reida: En diskusjon av dens karakter og opphav. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdige historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*, 21–59. Riksarkivaren, Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivaren.
- BRODAHL, Joh. E. 1914. Rørstad kirke i Folden. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1916a. Sandnes – Stamnes kirke. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1916b. Lurø kirke. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1917. Fra det gamle Brønnøy gjeld. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1918. Dolstad kirke i Vefsn. Mosjøen, *Helgelands Tidende*.
- . 1932. Fra Vågan til Værøy. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning* 88: 95–98.

- BRINK, Stefan. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academicae Regiae Gustavi Adolphi LVII, 14. Uppsala.
- BUGGE, Anders. 1932. Kunsten langs leden i nord. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning* 88: 1–52.
- BULL, Edvard. 1927. *Jemtland og Norge*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- . 1930. Fylke. *Scania: Tidskrift för historisk forskning*, 3.1: 78–105.
- DAAE, Ludvig. 1890. Den Thronhjemske Erkestols Sædesvende og Frimænd. *Historisk Tidsskrift*. 3de Rk., b. 1: 1–27.
- DIETRICHSON, Lorenz. 1888. *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden*. Kristiania: P. T. Mallings.
- DYBDAHL, Audun. 1989. *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag: Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. Steinkjer: Steinkjer Museum.
- . 1999. Noen fylkes- og lagtingssegl fra høymiddelalderen. *Collegium Medievale* 12: 37–56.
- . 2011. Var Maurus eller Maura Nærøy kirkes dedikasjonshelgen? Og litt om Maurus-legendens utvikling. *Collegium Medievale* 24: 113–126.
- EIDE, Ole Egil. 2005. *Trondenes kirke: Fra 1200-tallet eller fra senmiddelalderen?* Trondarnes distriktsmuseums skriftserie, 7. Harstad: Trondarnes Distriktsmuseum.
- EKREM, Inger & Lars Boje MORTENSEN (utg.). 2003, se *Historia Norwegie* under Kilder.
- EKROLL, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk: Norsk steinbygging i middelalderen*. Oslo: Samlaget.
- FALKANGER, Aage Thor. 2007. *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- FARBREGD, Oddmund. 1986. Kongsmakt, kristning og Frostatinget – gravfunn på Hernes, Frosta. *SPOR* 1.2: 38–41, 51.
- FRITZNER, Johan. 1886–1896 [1867]. *Ordbog over det gamle norske Sprog*, b. I–III. Om arbeidet, forøget og forbedret Udgave. Kristiania: Feilberg & Landmarks Forlag.
- GABRIELSEN, Toril. 1998. *Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker i området mellom Bodø og Tromsø*. Unpubl. hovedfagsoppgave. Institutt for arkeologi, Samfunnsvitenskapelig fakultet, Universitetet i Tromsø.
- GRØNNESBY, Geir. 2021. Hall, hov og kirke. De arkeologiske utgravningene i Mære kirke 1966–67. I Bodil Østerås (red.), *Mære 1021–2021*, 32–56. Steinkjer: Embla Akademisk.

- HAGEN, Ståle. 2010. *Eiendomsforhold og kirkebygging i Salten fogderi i middelalderen: En retrospektiv analyse*. Mastergradsoppgave i historie. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning. Institutt for historie og religionsvitenskap. Universitetet i Tromsø.
- HALLAN, Nils. 1956. Det eldste krongodset i Trøndelag. *Historisk Tidsskrift* 37: 241–265.
- HAMBERG, Per Gustaf & Ulla BERLIN-HAMBERG. 1961. *Kyrkor i Svegs tingslag*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 1. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- . 1965. *Kyrkor i Svegs tingslag. Södra delen*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 2. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- . 1966. *Kyrkor i Svegs tingslag. Östra delen*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 3. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- HAMRE, Anne-Marit. 1983. Innledning. I *Trondhjems Reformats 1589: Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. Anne-Marit Hamre. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen II. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- . 2003. Visitasen. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 215–229.
- HAMRE, Lars. 1964. Kyrkans finanser. I *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middealder* [KLNLM], b. IX. Oslo: Gyldendal.
- . 1967. Olafsskatt. KLNLM XII.
- . 1974. Tiende. KLNLM XVIII.
- . 1977. Kannikgjeld. KLNLM XXI.
- HANSEN, Lars Ivar. 1999. Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge: Sentrumsfunksjoner i en flerkulturell kontekst. I Ulf Drobin (red.), *Religion och samhälle i det förkristna Norden: Ett symposium*. 71–108. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- . 2003. Trondenes kannikgjeld. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 255–277.
- HANSEN, Lars Ivar & Bjørnar OLSEN. 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- HAUGLID, Kjartan. 2016. A Deliberate Style: The Patronage of Early Romanesque Architecture in Norway, c. 1100–1350. I Stefka Georgieva Eriksen (red.), *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia*, 103–135. Turnhout: Brepols.
- HEISEDAL BERGESEN, Rognald. *Sokkelpofil og slektsforhold på 1100-tallets Trondenes*. Upubl. manus.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1988. The Organization of the Twelfth-Century Norwegian Church. I Barbara E. Crawford (red.), *St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*, 46–55. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- . 1995. *Under kirke og kongemakt: 1130–1350*. Norges historie, 3. Oslo: Aschehoug.
- . 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 240–251. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1999. Olavskirken 1250–1350 – sognekirke og kongelig kapell. I Langhelle & Lindanger *Kongskyrkje ved Nordvegen*, 54–103.
- IMSEN, Steinar (red.). 2003. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- INDREBØ, Gustav. 1931. Fylke og fylkesnamn. *Bergen Museums Årbok, Historisk-antikvarisk rekke* 1931.1, 3–54.
- . 1935. Fjordung: Granskingar i eldre norsk organisasjonssoge. *Bergens Museums Aarbok* 1935.1, 1–287.
- IVERSEN, Frode. 2004. *Eiendom, makt og statsdannelse: Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Avhandling (dr. art.). Universitetet i Bergen.
- . 2015. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* 52: 101–120.
- IVERSEN, Frode & Jan BRENDALSMO. 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33: 113–162.
- . 2021. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme. *Collegium Medievale* 34: 115–166.
- . 2022. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme. *Collegium Medievale* 35: 5–58.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Oslo: Fabritius & Sønner.
- . 1955. *Bispesetet og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252*. Særtrykk av *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153–1953*. Oslo: Forlaget land og kirke.
- . 1981. *Håkon jarl Eiriksson: Nytt materiale og nye synspunkter*. Det Norske Videnskaps-Akademi II. Hist.-Filos. Klasse. Avhandlinger. Ny serie, 17. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.
- JØRGENSEN 1997, se *Aslak Bolts jordebok* under Kilder.
- KOLSRUD, Oluf. 1913. *Tillæg til syttende samling*. DN XVII B. Christiania: Det Malingske Bogtrykkeri.
- . 1929, se *Oslo og Hamar bispedømmes jordebok 1574–1577* under Kilder.
- LANGHELLE, Svein Ivar & Birger LINDANGER (red.). 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Aksdal: Lokalhistorisk Stiftelse.

- LARSEN, Marius Opdahl. 2009. *Kirke og Lokalitet. En studie på kirkenes forhold til det arkeologiske og topografiske landskapet i Trondenes prestegjeld i middelalderen*. Mastergrad i arkeologi. Det Samfunnsvitenskapelige Fakultet, Universitetet i Tromsø.
- LIEPE, Lena. 2001. *Medieval Stone Churches of Northern Norway: The Interpretation of Architecture as a Historical Process*. Ravnetrykk, 25. Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsø.
- LINDKVIST, Thomas. 1991. Kollektiv eller territoriell inndeling: Socknen som profan gemenskapsform i Sveriges medeltida lagar. I Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, 505–519. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- LUNDE, Øivind. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen*. Riksantikvarens Skrifter, 2. Trondheim: Adresseavisens Forlag.
- LYSAKER, Trygve. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953, 1: Reformasjon og enevælde 1537–1804*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.
- . 1991, se *Erkebiskop Eilifs tredje statutt under Kilder*.
- MELLBERG, Gösta. 1995. *Församlings- och gällindelning: En kyrkorättslig undersökning av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527–1680*. Bibliotheca Theologiae Practicae, 55. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 2007. *Norsk historie, I: 750–1537*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- NICOLAISSEN, Olaus. 1907. *Undersøkelser i Nordlands Amt 1907*. Særtrykk av Foreningen til norsk fortidsminnesmerkers bevaring, Aarsberetning 1907.
- . 1917–21. *Kirker i Nord-Norge*. *Tromsø Museums Årshefter* 38–44.
- NICOLAISEN, Nicolay. 1862–66. *Norske Fornlevninger*. Kristiania: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.
- NORSK STADNAMNSLEKSIKON, red. Ola Stemshaug & Jørn Sandnes. Oslo: Samlaget, 1997
- RASCH, Per-Olav Broback. 2014. «*En levning af Pavedømmet*»: *En undersøkelse av karnikgjeld som avlønning i domkapitlet i Trondheim 1537–1740*. Masteroppgave i historie. Institutt for historiske studier, NTNU, Trondheim.
- RYGH, Oluf. 1901. *Norske gaardnavne: Søndre Trondhjems Amt*. Kristiania: Cammermeyer.
- . 1903. *Norske gaardnavne: Nordre Trondhjems Amt*. Kristiania: Cammermeyer.
- RØSKAFT, Merete. 2003. *Maktens landskap: Sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca. 800–1200*. Historisk institutt, NTNU.
- SANDNES, Jørn. 1965. *Namdalens historie til år 1600..* Namsos: Namdal Historielag.

- . 1969. Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. *Årbok for Trøndelag* 3: 116–136.
- SANDMO, Anne-Karine, 1990: Haug i Hadsel – gårdshaug med graver og mulige kirkerester. I Ericka Engelstad & Inger Marie Holm-Olsen (red.), *Arkeologisk feltarbeid i Nord-Norge og på Svalbard 1987*, 51–78. Tromsø: Kulturhistorie, 17. Tromsø: Universitetet i Tromsø, Institutt for Museumsvirksomhet.
- SANDVIK, Gudmund. 1965. *Prestegard og prestelønn: Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SAWYER, Peter. 1988. Dioceses and Parishes in Twelfth-Century Scandinavia. I Barbara E. Crawford (red.), *St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*, 36–45. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- SCHØNING, Gerhard. 1910. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestæt Kongens Bekostning er giort og beskreven*, bind I–II [Schønning I / II], utg. Karl Rygh. Trondhjem: Udgivet af Det Kgl. Videnskabers Selskab i Trondhjem i Anledning af dets 150-Aars Jubilæum.
- SKEVIK, Olav. 1997. *Folk og fylker i fjerne tider: Inntrøndelags historie før 1600*. Steinkjer: Nord-Trøndelag fylkeskommune.
- SOLLI, Brit. 1999. Veøyas arkeologi. I Jarle Sanden (red.), *Veøyboka*, 8–100. Molde: Romsdalsmuseet.
- STANG, Margrethe. 2006. Farger i middelalderen. *Fortidsminneforeningen, Årbok*, 37–44.
- STÉFANSSON, Magnus. 2000. *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og benefisialrettslige forhold i middelalderen 1*. Skrifter, 4. Bergen: Universitetet i Bergen.
- STIGE, Morten & Øystein EKROLL (red.). 2014. *Gildeskål gamle kyrkje: Marmorkirka ved Nordvegen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- STORLI, Inger. 2006. *Hålogaland før rikssamlingen: Politiske prosesser i perioden 200–900 e.Kr.* Oslo: Novus.
- STORSLETEN, Ola. 1998. *Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie*. Fagrapport 008. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- STYLEGAR, Frans-Arne. 2009. Kaupangs omland og urbaniseringstendenser i norsk vikingtid. I Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (red.), *Den urbane underskog: Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, 67–92. Oslo: Novus.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1995. [1977]. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen-Oslo-Tromsø: Universitetsforlaget.
- SÆHLE, I., A. PETERSÉN, P. N. WOOD, K. BRINK, N. E. VALSTRAND, K. LORVIK. 2021. *Arkeologiske undersøkelser i Søndre gate 7–11, Peter Egges plass, Krambugata*

- 2–4 m.fl., Trondheim Trøndelag (TA 2016/21, TA 2017/03). *Landskapsutvikling, tidlig urban aktivitet og middelaldersk kirkested*. NIKU rapport 97. Trondheim: NIKU.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*. Christiania: Grøndahl & Søn.
- . 1904. *Udsigt over den norske rets historie: Forelæsninger II, 1*. Christiania: Cammermeyer.
- TRÆDAL, Vidar. 2009. *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*. Ph.D.-avhandling. Universitetet i Tromsø.
- WALLEM, Fredrik B. 1928. Sigiller og skytspatroner. Meddelt i Fællesmøtet 6te februar 1928. *DKNVS Forhandlinger* 1928.1: 65-66.

Frode Iversen †, Professor ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Jan Brendalsmo, tidligere seniorforsker NIKU. Email: jan.brendalsmo@gmail.com

Vestre strete: Medieval Oslo's most important and least understood thoroughfare

MICHAEL DERRICK

The year 2022 marked the centenary of the first attempt by Gerhard Fischer at mapping medieval Oslo based on archaeological and written sources. Included in the map is a reconstruction of Vestre strete (Western Street), Oslo's main street in the medieval period linking the king's manor (Kongsgården) in the south with the bishop's manor (Bispegården) and St Hallvard's Church (Hallvardskirken) in the north. For over a hundred years there has been some debate around the northern section of Vestre strete which was assumed to have run from the medieval stone cellar of Belgen in the south towards St Hallvard's Church in the north. New archaeological evidence has emerged from the Follo Line and Bispegata tram line projects that challenges the accepted route of Vestre strete first proposed by Fischer and later by Hans Emil Lidén and Erik Schia in 1987. In this article I intend to show that the evidence used to support Lidén and Schia's route is weak. I will use the new archaeological evidence to propose an alternative route which not only incorporates Belgen and other stone buildings, but which also presents Vestre strete in a new light, as an important thoroughfare comparable to those found in other European medieval towns.

The birth of Vestre strete – of sagas and stone

Vestre strete was probably the most important thoroughfare in medieval Oslo. It provided a direct link between the king's manor which later became the royal canon's residence, and the bishop's manor towards the northern end of the town. The street provided a visible diplomatic link between the king and the church, a link which cannot be underestimated at a time when the bishop and the crown were often at loggerheads. Diplomacy, however, was not the street's only function. Its main function was to provide a link between the main roads of Clemensallmenningen and Bispeallmenningen, and other unnamed thoroughfares that connected the town to the harbour. This link-up ensured the steady flow of goods throughout the town, something that was vital to a town that was reliant on trade for a large part of its income.

Originally the streets were narrow and poorly constructed, however as the city grew and trade developed, a need for wider and better constructed street network became clear. The wide streets and *allmenninger* (common roads) were constructed to specifications laid out in Magnus Lagabøtes town laws (Byloven) of 1276.¹ These routes provided ample room for the free flow of traffic whilst also forming useful firebreaks in a town almost entirely made of wood (Derrick & Sunde, in prep.).

The earliest theories concerning the location of Vestre strete were based mainly on descriptions contained within Byloven, and the sagas of King Håkon Håkonsson and King Sverre.² Byloven for example describes the route of the nightwatchmen who met outside St Hallvard's Church and walked in pairs down Bispeallmenningen, Vestre strete and Østre strete, meeting at St Mary's Church (Bl. VI 3). The vague descriptions presented in the Håkon Håkonssons saga describes Vestre strete as a direct route connecting the king's manor with St Hallvard's Church (*Håkon Håkonssons saga*, chs. 230–235). This theory was readily accepted by earlier scholars and was strengthened further by Johan Meyer's discovery of a short section of stone road found close to the king's manor in 1892 (Fig. 1). The road ran in a north-easterly direction parallel to the western façade of the king's manor, before splitting close to its western corner and continuing eastwards towards the Alna River. The other section, assumed to be Vestre strete, continued in a north-easterly direction and was flanked by a series of stone buildings along its route.

A new archaeological approach: Fischer's map

In 1922 Gerhard Fischer took up the challenge of creating a map of the medieval town based upon the knowledge available to him at the time. This map contained all the archaeological discoveries in the town up to that point, together with an interpretation of these remains (Fig. 2). It represents the first comprehensive attempt at reconstructing the medieval town of Oslo, and includes a basic street plan showing Bispeallmenningen, Østre strete, Clemensallmenningen and Vestre strete together with the possible locations of the town market and main bridge (Geitebru).

¹ Magnus Lagabøtes Bylov of 1276 (VI 4) regulated the width of all common roads and streets to a width of 8 alen, c. 4.40 meters wide. There are two different types of alen the long alen (47,4 cm) and the short alen (55,33 cm). Recent excavations of Bispeallmenningen indicate that the long alen was preferred in Oslo (Berge, Ødeby & Holmen (in prep.)).

² *Sverre's saga* mentions 'Langstrete' [the Long Street] (Ch.135). This has been interpreted as an early reference to Vestre strete and accepted by many (Schia 1991: 35). There is however nothing that links it directly to Vestre strete.

Figure 1. A cobbled road which Meyer interpreted as a section of Vestre strete (foreground), excavated by Meyer in 1892. Another section of the street turns in an easterly direction following the northern façade of the king's manor towards Saxegården, an eighteenth-century building built on a medieval stone cellar can be seen top right. Photographer: Johan Meyer 1892 (The archive of the Directorate of Cultural Heritage – Riksantikvaren).

Fischer was the first to link Meyer's stone street and associated stone buildings with Vestre strete. He also quickly realised that a large rectangular stone cellar, uncovered by Peter Andreas Blix (1879) belonged with this row of buildings (Fig. 2, marked '2'). The inclusion of Belgen, extended the street further towards the north. The remaining 170-meter northern stretch, however, was less well defined and its placement was largely influenced by the saga passages which promoted a direct route to St Hallvard's Church. In order to complete the route, Fischer incorporated a cobblestone surface uncovered by Blix in 1879 into his plan which he claimed was the continuation of

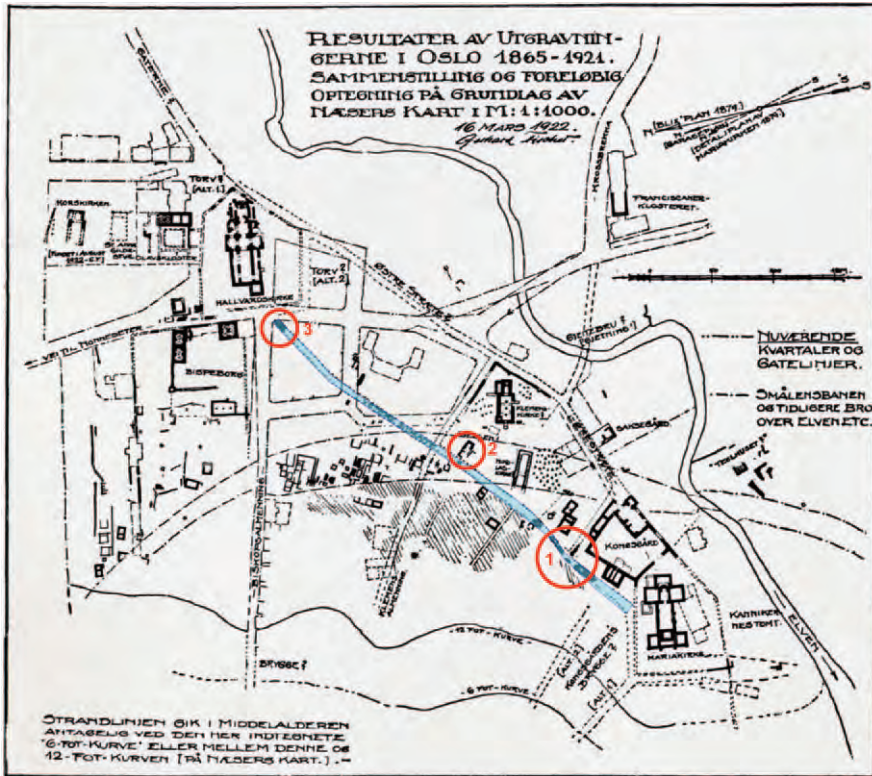

Figure 2. Fischer's plan of the medieval town shows his suggestion for the location of Vestre strete (blue) which stretched from the king's manor (Kongsgården) to St Hallvard's Church. The map also shows the archaeological evidence used to place the street: Meyer's stone street (1), the stone cellar of Belgen (2) and a stone surface uncovered by Blix close to St Hallvard's Church (3). The disputed northern section lies between Belgen and St Hallvard's Church. Map: Fischer 1950.

Vestre strete (Fig. 2, marked '3'). This resulted in a street which stretched from the entrance of the king's manor in the south, to St Hallvard's Church in the north. This route lay unchallenged until the 1970's and 80's when largescale excavations south of the bishop's manor, provided archaeologists with the first chance to test Fischer's theory (Bogen et al. 1990; Høeg et al. 1977; Molaug et al. unpublished; Schia 1987).

Time moves on and so does Vestre strete: Lidén and Schia

Hans Emil Lidén was the first to refute Fischer's route (Høeg et al. 1977: 67). He suggested instead that the northern half of Vestre strete lay further to the east, following the line of a field boundary shown on a map of the old town from 1700 and later 1742 (Fig. 3).³ Furthermore, he claimed that a stone surface, which lay at the very edge of his excavation area at Mindets tomt, could represent a later phase of Vestre strete (Høeg et al. 1977: 71, note 9).

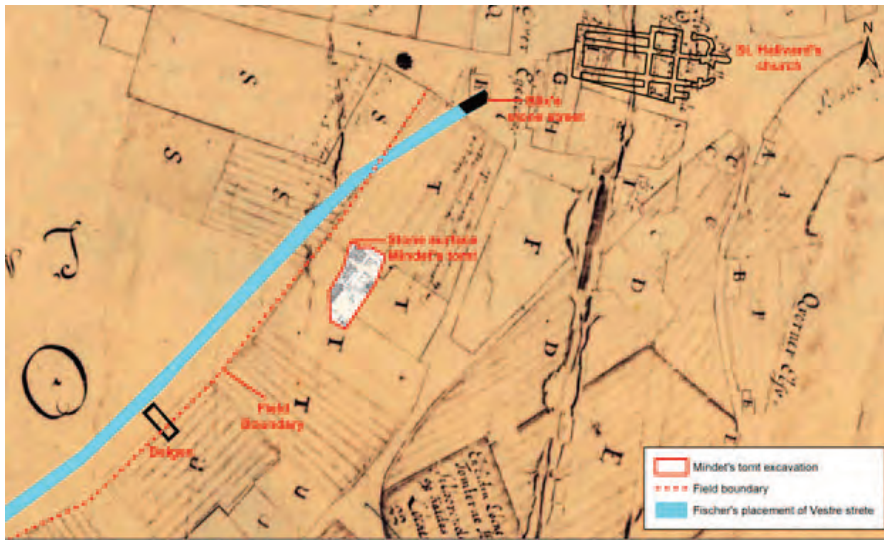

Figure 3. A map of Oslo's old town from 1742 shows a long field boundary (dashed line) stretching from NE to SW. Lidén suggested that this boundary reflected the original route of Vestre strete, which would have run along the western edge of his excavation area at Mindets tomt (red polygon). The route of Fischer's Vestre strete is represented by a blue stripe. Annotations: Michael Derrick, NIKU.

³ Kristiania amt nr 13: Situations Cart ofver Opsloe Ladegaard og der tilliggende Morsing Løck. Both these maps show the state of the town after the fire of 1624. The majority of the original buildings have gone, including all the churches. Recent excavations have shown that some of the field boundaries shown on this map correspond to actual medieval boundaries. It is therefore entirely feasible that the boundaries on these maps could relate to older roads, streets, and passages (Berge et al. in prep.).

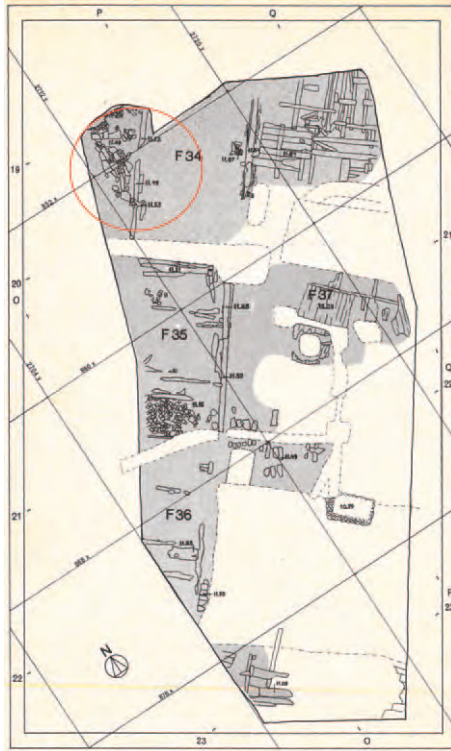

Figure 4. The stone surface lying immediately west of a wooden building (F34) lay in the north-western corner of Mindets tomte excavation area and was interpreted by Lidén as a good candidate for a late phase of Vestre strete (Høeg et al. 1977: 26.).

The small fragment of stone surface (Fig. 4), which was contextually dated to the 1300's, was preceded by several wooden phases suggesting continuity. However, the surface lay on the very edge of the excavation area, making it very difficult to interpret and connect definitively to a street. In addition, the field boundary shown on the eighteenth-century maps, lay 10 metres further to the west of these archaeological remains, weakening Lidén's claim that the boundary reflected the route of the street.

During the 1970's and 80's further excavations took place at Nordre and Søndre felt. Mindets tomte was extended southward into Søndre felt revealing several phases of settlement activity dating to between 1100 and 1600 (Fig. 5). This activity comprised several small urban farm plots (*bygårder*), containing wooden dwelling and farm buildings, which were separated by passages. Periodically, the settlement was destroyed by fire and new buildings were built within the plots over many genera-

tions. In this way the street plan between the plots evolved, expanded, and became established.

It was the excavations at Nordre felt however, that were responsible for changing the path of Vestre strete (Molaug et al. unpublished). These excavations uncovered a series of medieval building plots in the area where Fischer had suggested Vestre strete should lie (Fig. 5). This proved definitively that Fischer's placement was wrong and that the street must lie elsewhere. After much deliberation, Schia suggested that the northern half of Vestre strete must lie further to the east in an area between two building plots unearthed during the excavation of Mindets tomt and Nordre felt (Fig. 5).

This solution was convenient as only did it give meaning to the space between the newly excavated building plots, but it also preserved the direction of Vestre strete towards its traditional endpoint of St Hallvard's Church. The new placement fitted very neatly with both Lidén and Schia's excavation results and provided a good solu-

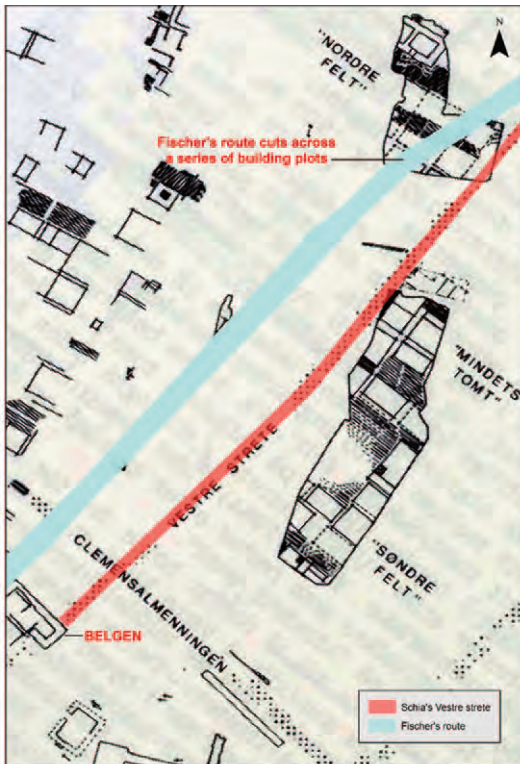

Figure 5. Fischer's Vestre strete (blue) cutting across a series of building plots in Nordre felt. To the east of this lies Schia and Lidén's new route which conveniently slots in between building plots discovered in Nordre felt and Mindets tomt. Underlying map: Molaug et al. unpublished. Annotations: Michael Derrick, NIKU.

tion at the time. However, a closer look at the archaeological evidence used to support this theory suggests that this placement was built on shaky ground.

Lidén and Schia's Vestre strete deconstructed

The archaeological evidence used to place Lidén and Schia's Vestre strete is found in five separate excavation areas (A, C, D, E, and F) shown in Fig. 6. A series of timber surfaces and possible building remains found in Trench B in 2016 was later used to support this theory (Furan & Birkelund 2016). Schia suggested that the archaeological remains found in areas A, C, D, E and F, when joined together, formed the northern end of Vestre strete. It is therefore important to test the strengths and weaknesses of this evidence, in order to assess the validity of his route.

Excavations south of the bishop's manor

The archaeological evidence from Mindets tomt and Nordre felt provided the foundation for Schia's repositioning of Vestre strete. As mentioned earlier, the route makes sense, as it fits neatly between two opposing building plots. However, closer inspection of the evidence used to support the theory reveals some weaknesses in the material and interpretation.

The strongest evidence for the existence of a street along Schia's route was uncovered at the north end of Mindets tomt where remains of building plots faced westwards onto an area of planking (Fig. 7, A). In 2016, a trench was opened immediately adjacent to these remains revealing possible evidence for buildings on the opposite side of the 'street' (Fig. 7 (B) and Fig. 8).⁴ When taken at face value, both pieces of evidence do appear to indicate the existence of a passage or open area (*gårdsplass*) between building plots. This evidence, however, does not prove definitively that the planking represents a street, let alone Vestre strete. For the remains to be part of a street, there must be further archaeological evidence which shows that the street continues in a north and south direction.

Schia attempted to show that the street continued further northwards by using evidence from the excavations at Nordre felt.⁵ Unfortunately, this evidence was very fragmentary, and his interpretation at that time was heavily based on speculation.

⁴ The excavation area was very cramped, measuring 1.80 m x 2.40 m, making interpretation difficult. The building remains comprised several posts and a possible sill-beam. There was however nothing definitive to say that they were part of a building. More excavation in this area could perhaps resolve this issue.

⁵ Nordre felt was excavated in three sections, in 1972, 1976–77 and 1982–83. None of the excavation results were published but a draft of from the first excavation period exists. This makes interpretation even more difficult in this area.

Figure 6. The location of the six excavation areas used to support Schia's theory for the placement of Vestre strete's northern extent. The archaeological evidence for the presence of Vestre strete lies on the periphery of the larger excavation areas of Mindets tomt (A) and Nordre felt (C) and in small trenches B, D, E and F. The stone cellar known as Belgen (circled) lay in the path of Schia's suggested route for Vestre strete. Map: Michael Derrick, NIKU.

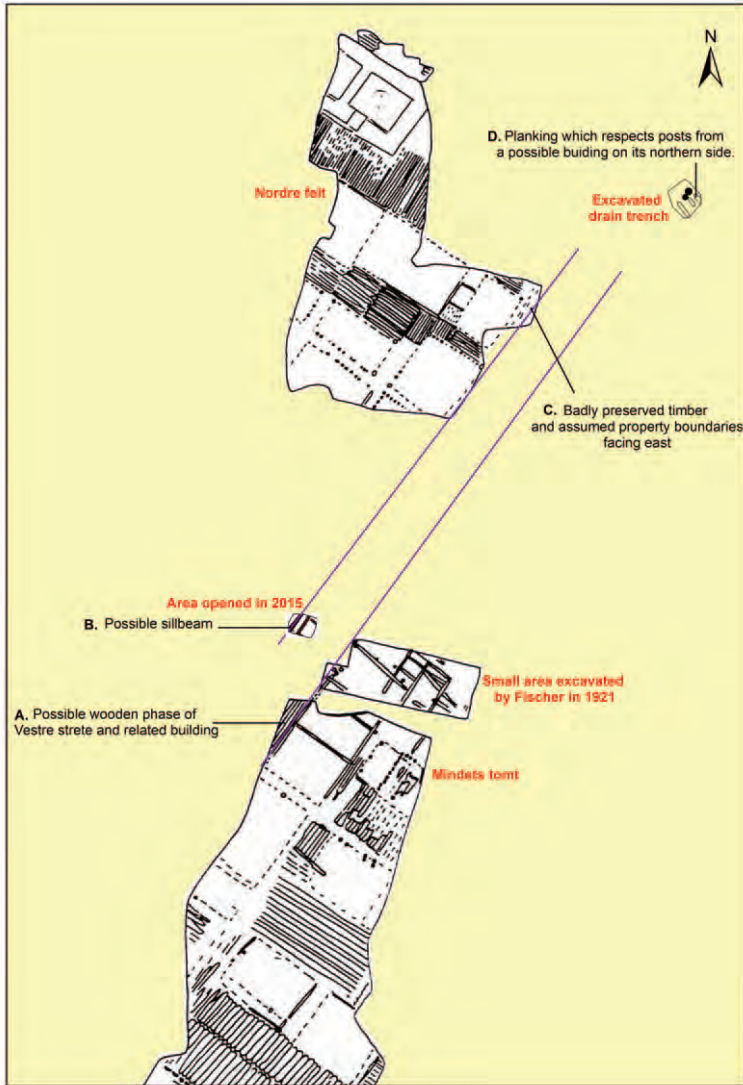
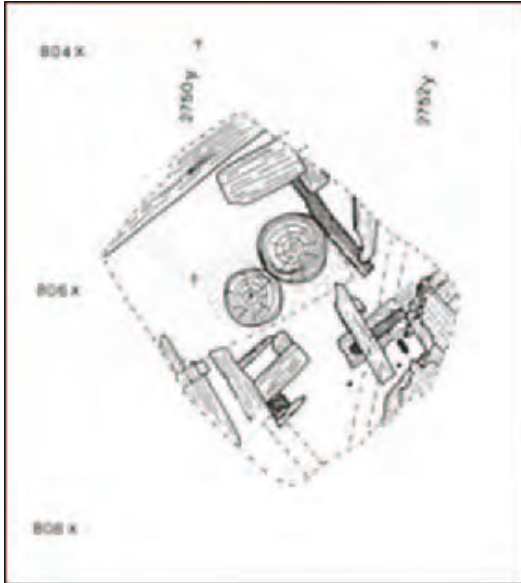

Figure 7. Detailed drawing showing Areas A, B, C and D and Schia's suggestion for the placement of Vestre strete between the two areas. Drawing: Molaug (unpublished) with annotations by Michael Derrick, NIKU.

Figure 8. Left: A plank surface dating to the thirteenth century, found in a small trench. Right: wooden supports for the same surface together with a plank (far right) which was interpreted as a burnt sill-beam. There is nothing in the description that differentiates this sill-beam timber from the other planks. The interpretation seems to be driven by an assumption that Vestre strete should have continued in this area (pers comm. Nora Fronth Furan, NIKU). Photos taken facing SW by Kristina V. Birkelund, NIKU.

Figure 9. A possible plank surface and building remains, found in 1973 during drainage work. (Molaug, unpublished). The alignment of the planks suggests that Schia's Vestre strete would have turned sharply towards the north-east.

Molaug, for example, mentions that the timber found in the area where Vestre strete was assumed to have lain was so badly preserved that it was impossible to identify it as a street (Molaug unpublished manuscript: Ch. C, lines 18–20).

The main reason for placing the street in the area between Mindets tomt and Nordre felt appears to be based upon the arrangement of the building plots in the area. The buildings found at Mindets tomt were built with their long sides facing onto what was assumed to be the street. The buildings in Nordre felt were less well preserved and therefore harder to discern but these were also interpreted as having their long side following a street. Unfortunately, the lack of excavation immediately to the east of Nordre felt meant that there was no way to prove if there was an opposing row of buildings in this area. It appears that Schia's reason for placing Vestre strete in this area was the assumption that the section found in Mindets tomt must have continued in this direction, between plot boundaries, on its way towards St Halvard's Church.⁶

⁶ A series of unpublished hand drawn plans, not included in the unpublished volume Bind 4, have recently come to light. These show the remains of earlier field boundaries and what appears to be a possible planked street, boundary ditches and fences immediately south of the badly preserved remains. Molaug says this shows that there was indeed a route between two property boundaries possibly relating to a street, dating to 1000–1100. This passage likely

In order to support this theory Molaug points to evidence from a small trench directly north-east of Nordre felt where the posts from a house foundation and plank-ing were found (Fig. 7 (D) and Fig. 9).⁷ While it is possible these remains could represent the continuation of a street and an associated building; it is also equally feasible that this area is part of a planked courtyard. Nonetheless, these remains were important in Schia's interpretation, as they turned the street towards the endpoint of St Hallvard's Church and particularly towards a stone surface found by Blix in 1879, which was also included in his placement (Fig. 6).

Blix's stone 'street' and the marketplace theory

Perhaps the most influential piece of evidence relating to Vestre strete's northern extent was Blix's discovery of a stone surface found close to St Hallvard's Church in 1878. The surface became an important cornerstone in the reconstruction of Vestre strete and was used by Fischer and eventually by Schia to prove that there was evidence for a street continuing towards the church. The 'street' was described as 4-5 feet (1.20–1.50 meters) wide, comprising flat angular stones which lay on a 30 cm thick layer of smaller stones and mortar (Blix, 1879: 50). The most obvious problem with this description is that the surface Blix describes is too narrow to be a street, particularly when we compare it with the stone street unearthed by Meyer close to the king's manor which was almost 5 meters wide.⁸ In 2020, archaeological excavation (Derrick in prep.) revealed that the surface found by Blix was more likely to relate to a period of post-medieval regeneration connected to the development of a stone-paved open area, possibly a marketplace.⁹

It is perhaps telling that Schia (1987: 173) originally omitted Blix' surface from an earlier interpretation of Vestre strete, perhaps indicating that he too doubted its sig-nificance. It relates to an earlier phase of the town's development prior to the establishment of Vestre Strete, Bispeallmenningen and Bispegården (pers. comm. Petter Molaug).

⁷ Molaug mentions that archaeologists were not present for most of the digging, which was carried out by machine. This is likely to have affected the interpretation of the remains.

⁸ Fischer (1921: 148) questioned whether this was a typological error and suggested that it referred to feet. He points to Blix's map which shows a much broader area of stone. It is impos-sible to know however, whether this is simply a schematic drawing or a real representation of the surface.

⁹ Excavations for a new tram line took place in an area known as Oslo torg, an open area at the junction of Bispeallmenningen and Nordre strete where the town's medieval marketplace is believed to have existed. This revealed traces of two phases of cobbling which appear to have covered the whole marketplace area. Both phases of cobbling were dated to the late 1500's (Derrick in prep.). The surface found by Blix is believed to part of the earliest phase of cob-bling, which suggests that Blix's surface must be of a similar date.

nificance. The surface, does however, reappear in Schia's later reconstruction of the street which he suggested could have terminated at the town's marketplace.¹⁰

Connecting the stone surface to a medieval marketplace is an interesting idea. A market lying at the end of Vestre strete provides a reason for the street's existence - as one of the town's main trade routes. This in turn legitimises Schia's route. Evidence for a marketplace in this area however is flimsy. It is based on evidence from a map of the town dating to 1700 which shows a funnel-shaped ending to Bispeallmenningen (Fig. 10). Schia suggested that this open area could be the location of the town's marketplace during the medieval period. The idea was quickly adopted, giving credence to his Vestre strete route.

Recent archaeological excavation (Derrick et al. in prep.) has however, cast doubt on the existence of a medieval marketplace in this area. In 2020, a two-phase stone building dating to the fourteenth century was uncovered in the middle of the funnel-

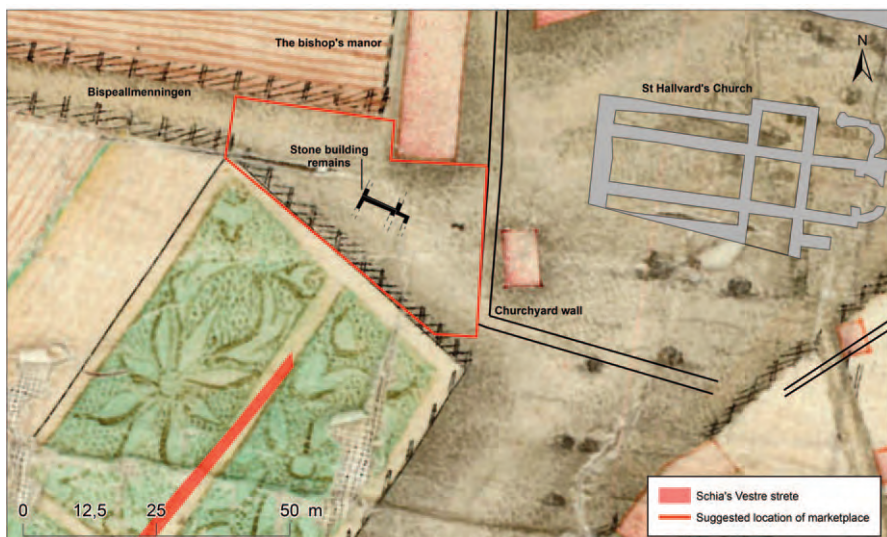

Figure 10. The presence of a stone building in an area previously thought to be a good candidate for the location of Oslo's medieval marketplace suggests that the town's marketplace must have lain elsewhere. Drawing: Michael Derrick, NIKU. Background map: *Carte von Agershuus und der Stadt Christiania (øst)*, from 1700 (*Statens kartverk*).

¹⁰ Schia 1991: 35. Debate over the location of the town's marketplace(s) begun when Fischer suggested two locations immediately south and east of St Hallvard Cathedral.

Figure 11. The southern room of the stone building occupying the area previously thought to be Oslo marketplace. The building has been truncated by modern activity on all sides which makes it appear much smaller than it originally was. Facing NE. Photo: Regin Meyer, NIKU.

shaped area, suggesting that there was no open space where a market could take place (Fig. 11). Take away the possibility of a market in this area and Schia's street simply takes you to the crossroads where the bishop has his church. The absence of a marketplace in this area therefore could weaken Schia's interpretation.

The missing link?

The final piece of supporting evidence for the continuation of Vestre strete in a southerly direction was a small section of planking discovered close to St Clement's Church. This is a vital piece of evidence which is used to join the northern end of Schia's Vestre strete with the established southern section (Fig. 12).

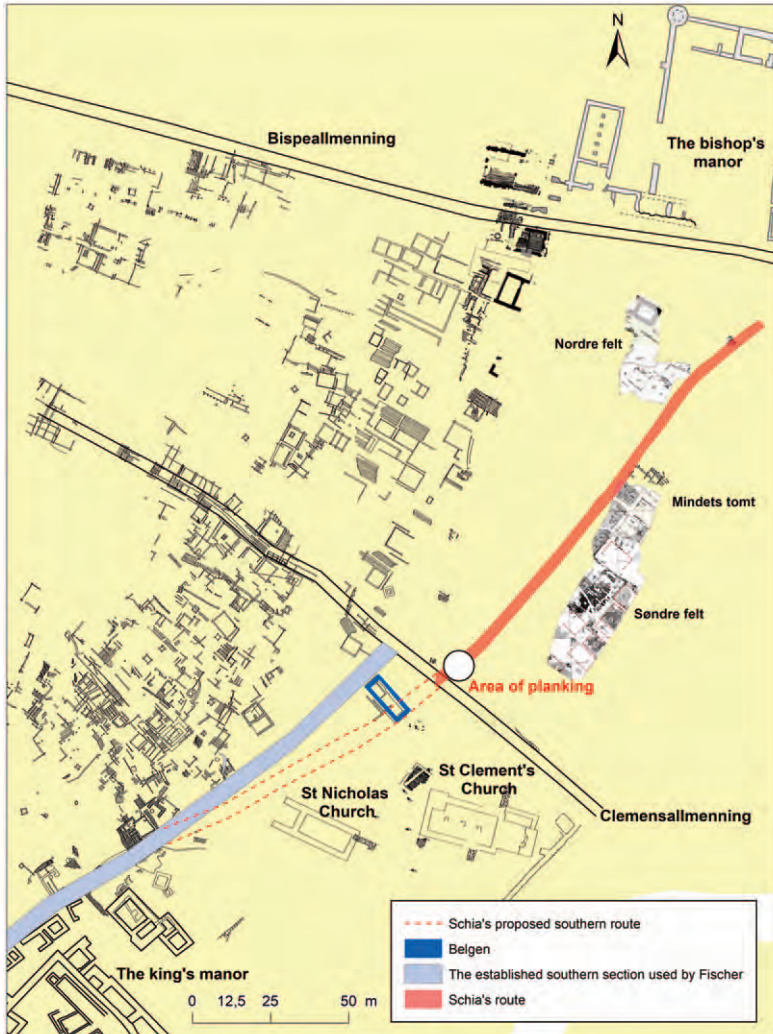

Figure 12. The location of a planked area (white circle) which Wihl and Karlberg suggested was part of *Vestre strete*. This section of planking lies 75 meters from the remains found at *Mindets tomt* towards the north and places *Vestre strete* in direct conflict with the medieval stone cellar of *Belgen*. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

The interpretation of these planks seems to have been greatly influenced by the possible find of Vestre strete at Mindets tomte and Nordre felt. Wihl and Karlberg (1991: 141) initially describe the planks as belonging to a possible street or open area but quickly become convinced that they are in fact connected to the fragments of Vestre strete, which were found at Mindets tomte and Nordre felt. This rapid re-interpretation, which occurs in the space of just two paragraphs, fails to consider the 75-meter distance between the two areas of planking which makes it difficult to meaningfully join up the areas.

A re-examination of the documentation also brings into doubt Wihl and Karlberg's interpretation. The drawings show a small area of planking which crosses a 1-meter-wide trench (Fig. 13). The direction of these planks is unclear, and it is not definite

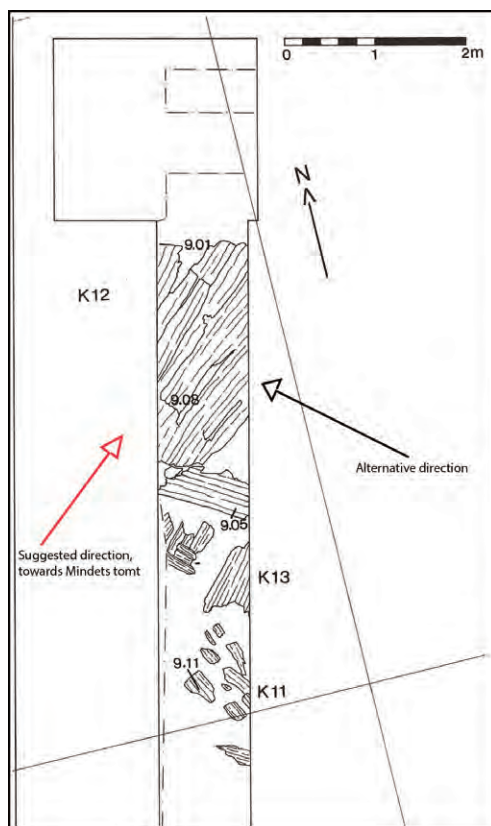

Figure 13. An area of planking found in the trench close to St Clement's Church. These planks were interpreted as being part of a street running NE-SW, but the planks most likely represent a street running in the opposite direction towards the NW. Drawing: (Wihl and Karlberg, p.123, fig.8). Annotated by Michael Derrick, NIKU.

that they run in a north-easterly direction towards Mindets tomt. In fact, archaeological remains from the town's main thoroughfares suggests that the planks are more likely to run perpendicular to the route suggested by Schia.¹¹ Nevertheless, Schia tentatively agreed that these fragmented remains could be part of the same street found at Mindets tomt (Schia 1991: 35).

The Belgen problem

The biggest problem with placing Vestre strete in this area, however, is that it puts it on a collision course with the stone cellar of Belgen, first mentioned in the written sources in 1322.¹² In order to connect the northern and southern sections, the street would have to either turn towards the east, cutting through the graveyard of St Clement's Church or sharply towards the west. Since written sources mention Vestre strete as existing in the mid-thirteenth century, we must assume that it pre-dates the stone cellar of Belgen. This means that Belgen is more likely to have been constructed alongside the already existing street, making Schia's route untenable.

To overcome this problem, Schia suggested that Belgen could in fact have been built later than Vestre strete and that it could post-date the medieval period, thus removing the problem altogether.¹³ This solution, however, seems too convenient, and it is obvious that it was created with the intention of finally joining together the northern and southern sections of Vestre strete. In addition, there is no building which has been discovered which could offer an alternative placement for Belgen and very few places where this building is likely to be unearthed.¹⁴

¹¹ There have been many streets, passages and allmenninger uncovered in Oslo's medieval town. Some of these are constructed using planks which are laid lengthwise, following the direction of the street. However, most of the main thoroughfares (Bispeallmenningen, Clemensallmenningen and Nordre strete) comprise planks or posts which lie perpendicular to the direction of the street, which could be the case with the planks in this trench.

¹² The stone building of Belgen is first mentioned in 1322 when it is sold together with amongst other things a 'street' and allmenningen (common street) (DN III 131). This could suggest that it was located on the corner of Vestre strete and Clemensallmenningen. A later document locates Belgen to the west of St Clement's Church and north of St Nicholas' Church (DN II 481) which ties in well with the location of the stone building found by Blix and commonly recognised as Belgen.

¹³ There have been instances in the medieval town where such activity has occurred. Excavations close to the Church of the Holy Cross (Korskirken) revealed a later post-medieval stone cellar lying over an earlier medieval path (Fischer 1931).

¹⁴ See footnote 16 which describes Belgen's location, limiting its placement to a very specific area.

The removal of this southern part of the route together with Blix's northern section effectively cuts the head and tail off Schia's northern section of Vestre strete making it untenable. What we are left with is a route between two property boundaries in the north of the town, with no beginning or end, which cannot be linked directly to the remains of Vestre strete found by Meyer.

Evidence for a new placement

When Erik Schia moved Fischer's Vestre strete eastwards, he was understandably influenced by the new archaeological evidence from Mindets tomt and Nordre felt, which created room for the street between two adjacent rows of building plots. However, another alternative could have been to move the street further west. Schia did not dismiss this option outright, however he didn't think it plausible, partly due to a lack of archaeological excavation in the area which could support this theory (Schia, 1987: 174). It is easy to see why Schia came to that conclusion. Fig. 14 shows Mindets tomt, Søndre felt and Nordre felt together with all the excavated areas known prior to the 1980's. It is apparent that Mindets tomt, Nordre felt and Søndre felt lay in an area which was almost entirely unexcavated at this time. Moving the street westwards, into an unexplored area of the town, was therefore not an option. Recent results from the Follo Line project, however, has provided this missing evidence which suggests that Vestre strete did indeed lie further westwards.

The stone buildings – a key to finding Vestre street

The importance of Vestre strete as a main artery within the town is indisputable. The sagas describe it as both a processional route for a royal coronation and as the quickest route across town. It is, however, the archaeological remains found close to the king's manor, which reveal the street's importance. Here, the street is paved in stone and flanked by a series of high-status stone buildings.¹⁵ These buildings would have belonged to the wealthy and powerful elite within the town and could have been used for dwelling and for storage of goods. Stone buildings were an important part of the medieval town's economy, protecting goods from fire, theft, and decay.

¹⁵ The stone paved street is likely to represent the last phase of use. It is unclear when it was paved in stone, but the width of the street suggests a post-1276 date in accordance with Magnus Lagabøte's regulations. Recent archaeological evidence has given rise to the theory that the southern end of Vestre strete was constructed over an earlier moat. This possible moat appears to have fallen into disrepair and was backfilled around 1300 which means the stone laid phase of Vestre strete is likely to post-date that period (Derrick 2021).

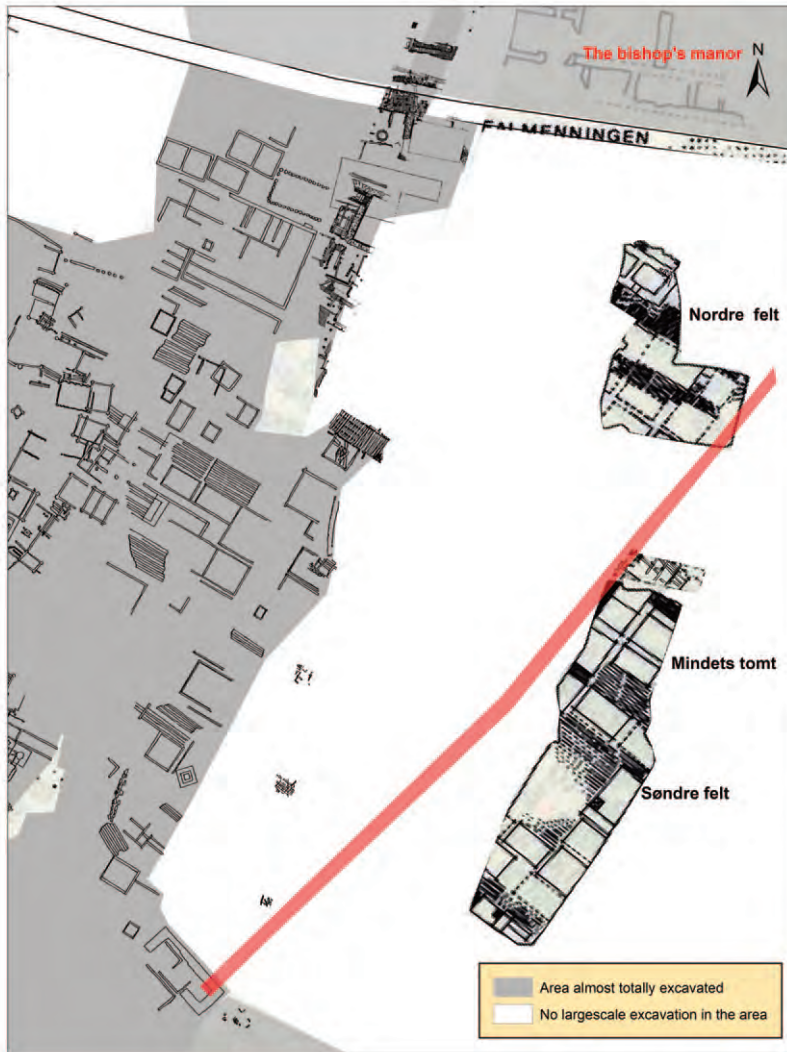

Figure 14. This map illustrates the problem Schia had when trying to place Vestre strete. The excavations at Mindets tomt, Søndre felt and Nordre felt lay on their own, in an area which was largely unexcavated. This made it difficult to justify placing it elsewhere and confined Schia's placement to within his excavation areas. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

Storage buildings require easy access to the town's main trading routes which is why they were built alongside or close to the paths of the town's main thoroughfares. This is illustrated in Fig. 15 (next page) which shows the distribution of the excavated stone buildings throughout the medieval town.¹⁶ Most of the buildings lie along or close to the main routes of Clemensallmenningen, Bispeallmenningen, Nordre strete, Østre strete, and of course the southern end of Vestre strete. Those buildings which lie in apparently isolated areas are likely to have lain close to other main arteries which have not yet been discovered. It may therefore be possible to discern the original route of Vestre Strete by examining the distribution of the stone buildings previously unearthed within the medieval town. The challenge, however, is to find which of these buildings relate to Vestre strete.

In order to identify these buildings, we must focus our attention on what we already know about the street. We know for example that the southern section was located around a power centre, namely the king's manor. It is not unreasonable to suggest therefore that the northern end of Vestre strete will resemble the southern plan, and that the endpoint is likely to be the bishop's manor. It is therefore important to examine areas in the northern part of the town, for clusters of stone buildings, close to the bishop's manor which could indicate the presence of a street.

Stone buildings around the bishop's manor

One such cluster of buildings was recently uncovered on the southern side of Bispeallmenningen opposite the enclosure wall which surrounded the bishop's manor (Fig. 15).¹⁷ The buildings date to the beginning of the fourteenth century, coinciding with a period of redevelopment spearheaded by King Håkon V (Schia 1987: 27). They represent some of the largest secular stone buildings uncovered in the town and it is evident that they have been constructed by people of wealth and power (Figs. 16 and 17). The close proximity of these buildings to the bishop's manor could suggest that they have strong connection to the bishop.

¹⁶ Prior to the Follo line excavations, it was assumed that most of the stone buildings found in the town were erected after the reformation due to there being a surplus of stone from abandoned religious establishments. This, however, appears not to be the case. Most of the stone buildings unearthed during the Follo Line project for example, have been dated to the medieval period.

¹⁷ Two of the buildings were in fact partially discovered by Cato Enger during excavations in 1954. The true extent of the buildings, however, were only realised when the remaining foundations were discovered during the Follo Line project.

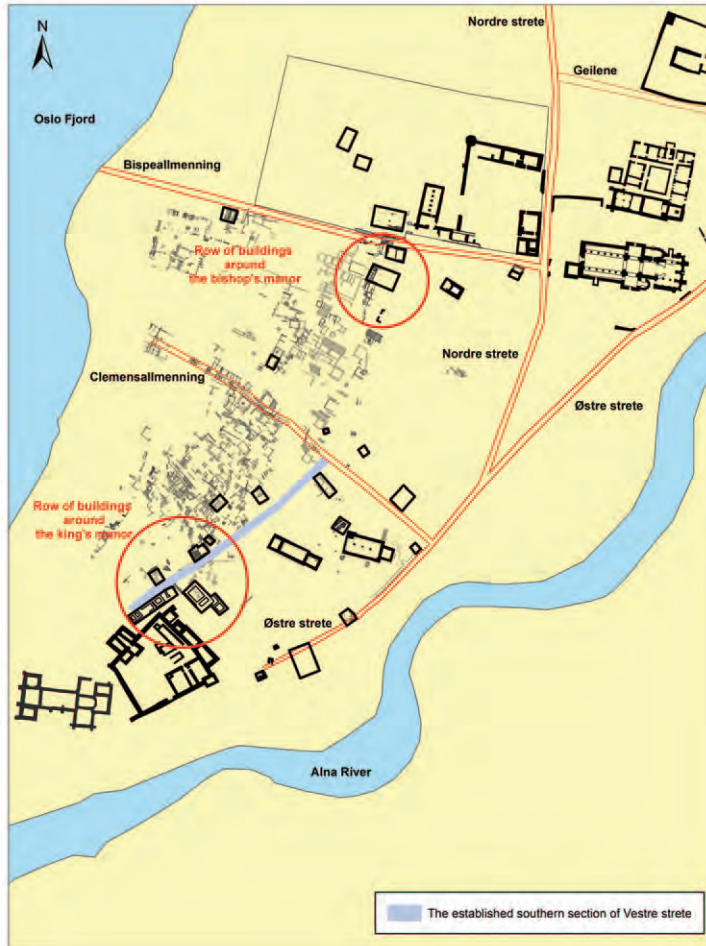

Figure 15. The black rectangles represent the town's stone buildings which are concentrated around the main streets. The concentration of stone buildings close to the King's manor is focused on the southern end of Vestre strete. There is also a cluster of buildings further north, close to the bishop's manor, which are distributed in a line from south to north. Many of the town's stone buildings are undated and some are likely to relate to the post-reformation period, however, excavation has shown that a large number of them are medieval in date. Drawing: Mick Derrick, NIKU.

Figure 16 (top). The remains of a two-room stone building complete with a planked floor (Building A in figure 18). The building lay along the south side of Bispeallmenningen, directly across from the bishop's manor. Facing north. Photo: Aksel Haavik, NIKU.

Figure 17 (bottom). The walls of a large stone building excavated during the Follo line project (marked B on Figure 18). The remains are part of a much larger 3-room building, which was previously unearthed by Cato Enger in 1954. Facing south. Photo: Gorm Seljeseth,

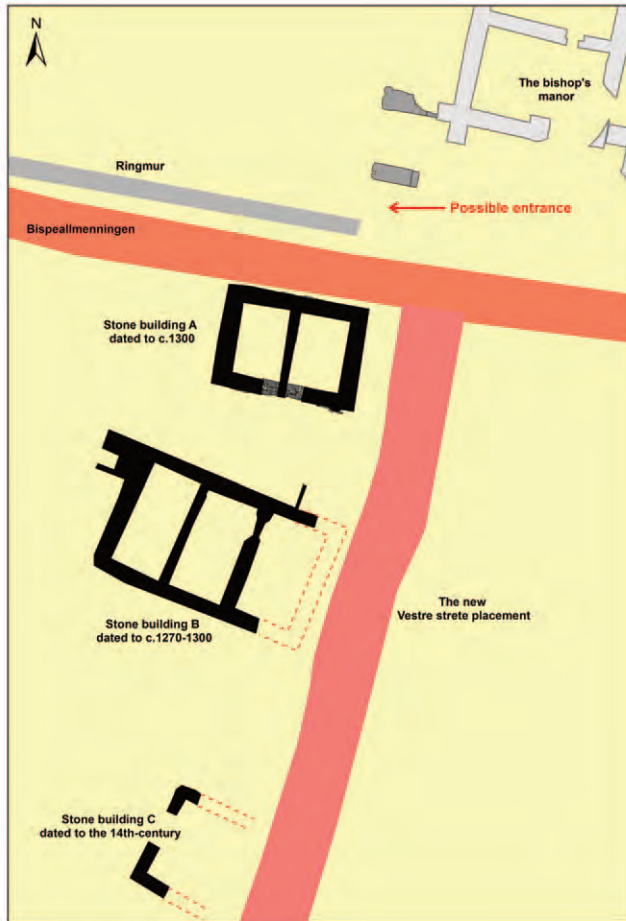

Figure 18. A row of buildings which lies immediately outside the wall which enclosed the Bishop's Manor. Building A and B were partially unearthed by Cato Enger in 1954 and most recently during excavations carried out at the Follo Line project. Building C was also unearthed during the Follo Line project. Buildings A and B are likely to date to the early fourteenth century while building C is more difficult date precisely but likely dates to the fourteenth century. The enclosure wall stops abruptly close to an opposing wall which lies a few meters further north. This has been interpreted as an entrance to the bishop's manor. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

As mentioned earlier, the stone buildings within the medieval town were built alongside or close to the town's main streets. It is therefore highly likely that these high-status buildings were also connected to one of the town's main arteries. The plan of the buildings appears to confirm this. They lie in a row, aligned north / south suggesting that they follow a thoroughfare running in the same direction (Fig. 18). Evidence from earlier excavations and more recently from the Follo Line project have shown that there was no street on the west side of this row of buildings, suggesting that any street is likely to lie along the east side.

A connection is made

While the row of buildings does seem to suggest the existence of a street in the area, there still remains the question of whether that street is Vestre strete. For it to be Vestre strete it must connect with the southern part of the street and, if the sagas are to be believed, have some connection with the bishop or at least have a viable end-point. It is not enough to say for example that the street lies close to the bishop's manor, as the same could be said for other streets or buildings.

The discovery of a possible side entrance to the bishop's manor, at the northern end of the row of stone-buildings in 2018, provided this possible connection (see Fig. 18). The entrance (Fig. 19) appears to have been incorporated into the enclosure wall which was built around the bishop's manor sometime during the fourteenth century.¹⁸ However, the discovery of an earlier fence line which curved towards the entrance and was dated to the mid-thirteenth century, suggests that this area was already an established focal point prior to the construction of the enclosure wall.¹⁹

¹⁸ The enclosure wall was built on top of hundreds of upright wooden posts which created a solid platform for the stonework. Radiocarbon dates from these piles were used to date the wall. Unfortunately, the dates spanned a long time period, and it was only possible to conclude that the wall was constructed sometime in the fourteenth century (Berge et al. in prep).

¹⁹ Excavation under the stone buildings show that the area was a focal point for high status buildings already in the thirteenth century. Under building B (Fig. 18), lay an earlier wooden building built on a strong foundation of massive posts and dated to just after 1200. The building was 15 meters long and 9,5 meters wide. For comparison, the largest wooden building found in Norway in the medieval period was uncovered within the king's manor and measured 17 x 11 meters. An ordinary two rooms dwelling was less than a third of the size (Bauer & Engen in prep).

Figure 19. The fourteenth-century enclosure wall and the finely constructed wall form two sides of a possible entrance which would have taken you inside the enclosure wall. In order to enter the bishop's residence, you had to pass through an additional entrance between the northern wall and the finely constructed enclosure wall. Orthophoto: Jani Causevic, NIKU.

Figure 20. Part of the possible entrance leading into the bishop's manor. The fine ashlar blocks built into the end of the wall hint at the very well-constructed entrance. Facing SE. Photo: Sara Langvik Berge, NIKU.

The initial entrance leads to a grander portal inside the enclosure wall, which incorporates the finely built wall shown in Figs. 19 & 20 and an opposing internal entrance wall further to the north (Fig. 19). This entrance would have led into the bishop's southern wing and associated stone buildings. The walls which make up the entrance are different in character. The northern wall is partly built in bricks while fine wall is built in only stone. Both walls, however, are built on a similarly constructed stone platform, something which could support the idea that they are connected to each other.

As suggested earlier, the situation around the bishop and king's manors are very similar. A row of buildings led out from the entrance of both the manors. We know that Vestre strete was an important linking between these institutions. It is not unthinkable then, that the two rows of buildings reflect a route which led from one door to the other.

The sagas and the town laws - a spanner in the works?

Throughout the nineteenth and twentieth centuries various authors have used the sagas as a way of interpreting the route of Vestre strete. There are problems around this, not only with the reliability of the saga writers but also around the vague descriptions of the street. In some saga passages the street is referred to as simply 'strete' or 'stræte' while in the *Sverre's saga* the name 'Langstrete' has been attributed to Vestre strete. It is only in *Håkon Håkonsson's saga* that the street is mentioned by name. This entry also gives a full description of the route of the street which places the start point at Kongsgården and the endpoint at St. Hallvards churchyard.²⁰ This description is quite vague, and the street is mentioned only in passing as a route to get from A to B. The saga passage which mentions Vestre strete in length concerns Duke Skule in 1240, fleeing up Vestre strete towards the churchyard of St Hallvard and the ensuing battle between his forces and those of King Håkon Håkonsson in 1240. The endpoint of Vestre strete in this passage appears to be St Hallvard's Churchyard. The important question, however, is how Håkon reached his destination? It is unlikely for example, that the sagas would have described the whole route verbatim. The most important point of the description would surely be the journey's endpoint. It could also be argued that when Duke Skule flees up Vestre strete to find sanctuary behind the walls of the churchyard, that it would be much safer to access the churchyard via the side entrance of the bishop's manor and over the bridge connecting St Hallvard's Church with the manor.²¹

Another tantalising possibility is that the saga descriptions are actually describing two different streets. If we look at the timeline of these entries, we see that Langstrete is mentioned in *Sverre's saga* in 1199. It is not until 1240 that Vestre strete is mentioned by name (*Håkon Håkonssons saga*, Ch. 230). However, the sentence preceding this, which describes Duke Skule's route mentions only *street*. Is it possible that Vestre strete and Langstrete / strete are two different entities? The newly proposed route for Vestre strete does leave room for another street in the town and Schia's old route could be the remnants of that street. Is it possible that the fragmented passage or street found in the 1970's and 80's is in fact Langstrete, a street which preceded the newer Vestre strete? (Fig. 21).

²⁰ I do not include the description from *Sverres saga* (Ch. 135) which mentions *Langstrete*, as Sverre's forces abort their journey before they reach the end of the street. *Håkon Håkonssons saga*, Chs. 230–235. Described as both *stratet* (the street) and later *Vestre stræte*.

²¹ At this point the stone enclosure wall had not been built but it is possible that the remaining two walls formed the initial entrance. Only the northern wall was dated. The earliest phase of the wall was dated to 1220 while the latest phase is believed to have been constructed sometime between 1250 and 1260 (Berge et al. in prep.).

Figure 21. Schia and Lidén's original Vestre strete placement could offer an alternative placement for Langstrete. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

Archaeological remains relating to the new possible route

In order to place Vestre strete, I have chosen to base my theory on archaeological evidence which I believe can stand up to scrutiny. I have tried to avoid using evidence from small-scale excavations as the basis for this argument. I have, for example, ex-

Figure 22: The remains of wooden planking possibly Vestre strete, together with house foundations on its eastern side. A stone building lay on the opposite (western) side of the possible street but is not visible in this picture. Facing SE. Photo: Mark Oldham NIKU.

cluded two areas of wooden planking which could relate to Vestre strete due to the documentation being very poor (Lidén & Øgar 1961). There is, however, one area which came to light recently, which is difficult to ignore.

In 2020, the remains of a possible planked street (Fig. 22) were unearthed along the east side of stone building B (see Fig. 18). The foundations of a wooden building were found along the opposite side of the planking suggesting that there was indeed a thoroughfare between the buildings. (Figs. 22 and 24). The possible street and building dated to the middle of the 13th-century (Derrick et al. in prep.). The space between the two buildings measures 5,75 meters but could be less depending on how far the stone building continued eastwards, leaving ample room for a street the width of Vestre strete which should be approximately 3,75 meters according to the town laws of Magnus Lagabøte. This find alone is not definitive proof for the existence of Vestre strete, however it does support the other pieces of evidence which place the street in this area.

Vestre strete comes of age

Fig. 23 shows the new proposed route of Vestre strete in relation to the stone buildings and the possible side entrance to the bishop's manor. The southern part of Vestre strete remains unchanged, however the street now passes on the western side of Belgen, avoiding conflict with the building. From here the street continues north/north-east until it encounters the stone buildings near the bishop's manor, completing the route from the king's manor to the bishop's manor, and mirroring the curve of Østre and Nordre street.

The area between Belgen and the buildings near the bishop's manor is almost completely unexcavated, explaining the lack of any associated stone buildings along the route of the street in this area. This lack of archaeological evidence makes it more difficult to accurately place Vestre strete. To overcome this problem, it was necessary to examine other clues for the street's existence in this area.

Building alignments

Fig. 24 shows building remains uncovered during previous excavations on the east and west sides of the proposed route of Vestre strete. The buildings on the eastern side differ in alignment to those further to the west. The probable reason for this difference is that the buildings are aligning against two different features within the town. The buildings on the east side lie almost perpendicular to the new placement of Vestre strete which could suggest they radiate out from the street while the buildings on the west side approach the Vestre strete at a more oblique angle and could be oriented against a road or boundary lying further to the east.²²

The alignment of the buildings towards on the west side of Vestre strete appear to be aligned against a different boundary. It is not unreasonable to suggest that this boundary could be Vestre strete. With this in mind, I have placed Vestre strete in an area where the eastern and western plots boundaries are likely to converge, thus continuing the street's route beyond Belgen.

²² The effect a boundary can have on the orientation of features in the landscape was revealed during excavations close to St Nicholas Church in 2018 (Derrick 2018). A series of graves were unearthed close to the south side of the church which followed the church's NW-SE orientation. Further to the south, on the graveyard's southern extent the graves had shifted orientation until they lay almost N-S. The southern extent of the graveyard is assumed to have been bounded on its southern side by Østre strete which curved around Clemenskirkegården before continuing northwards. It is possible that the graves lying to the west were cut perpendicular to Østre strete.

Figure 23. The proposed route of Vestre strete (red). The southern section follows Fischer's route from the king's manor to Clemensallmenningen while the northern section heads towards the cluster of buildings outside the possible side entrance to the bishop's manor. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

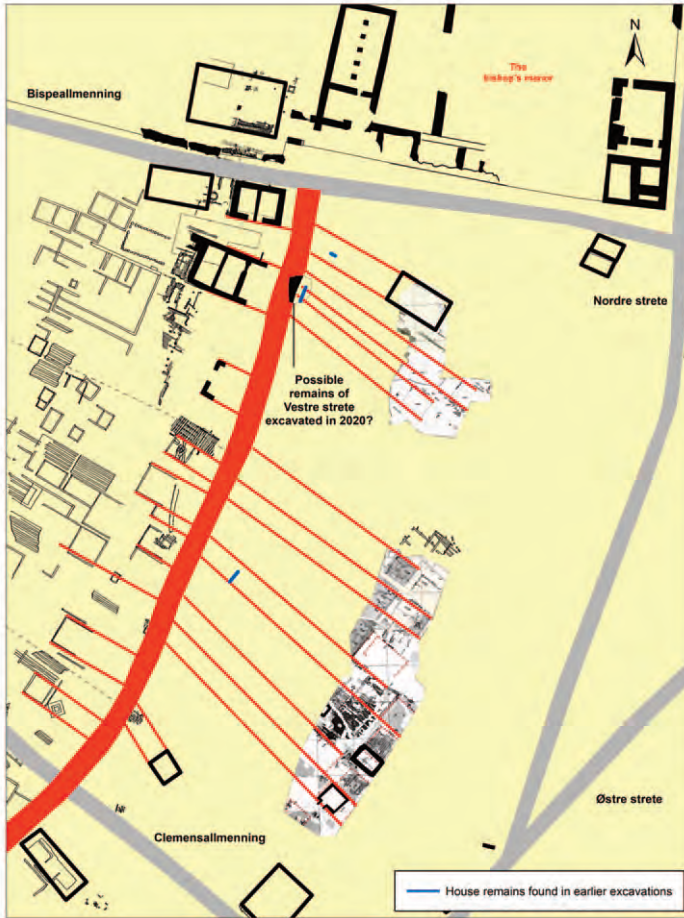

Figure 24. The buildings to the west of the new Vestre strete placement have a different alignment to those on its east side. This suggests that the buildings to the east and west are aligned against two different features in the landscape. I have suggested that the buildings on the west side are built perpendicular to the route of Vestre strete. The small blue lines represent building remains from a series of small-scale excavations west of Mindets tomt, Søndre felt and Nordre felt (Elliott 1991; Wiberg 1991) which confirm that the boundary alignments from the 1970's and 80's excavations continue westwards towards the area where I have placed Vestre strete. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

Which Vestre strete works best?

For Vestre strete to function it is vital that it takes the shortest and most gentle path possible. Fig. 25 shows the new Vestre strete route superimposed on a map of the medieval terrain.²³ The incline from King's manor is relatively gentle, rising gradually towards Belgen. From Belgen it continues a short distance before following a relatively flat ridge which continues all the way to the entrance of the bishop's manor.

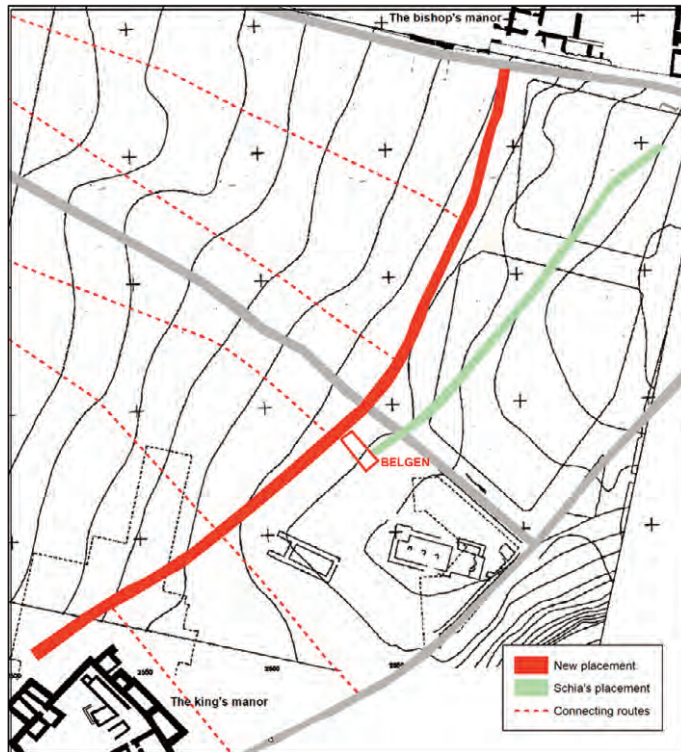

Figure 25. New versus old Vestre strete. The new placement lies between two contour lines providing a relatively gentle journey along a shallow ridge while the earlier suggested route is much steeper. The newer route is also served by a series of passages and allmenninger which meet it at almost right angles. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

²³ This terrain map has been reconstructed using heights from earlier archaeological excavations.

This gentle journey is in sharp contrast to Lidén and Schia's suggested path which would have been much steeper, cutting across the upward slope towards St Hallvard's Church.

The new route would have been an excellent street for the transport of goods, not too steep and relatively wide enough to allow the movement of horses, carts, and people. In addition, there are also a series of routes which cross Vestre strete allowing access from all parts of town (Fig. 25). The most important of these routes were Bispeallmenningen and Clemensallmenningen which were used to transport goods to and from the harbour. In addition, there are also several other passages which would have been equally important in connecting the town's main streets. These small passages, allmenninger, and streets formed a network which crossed the whole town, making access easy and ensuring the flow of goods and information throughout the town.

Trading places?

The new route places Vestre strete at the centre of the town's commercial activity with all the town's main routes connecting along its path. It is not therefore impossible that the town's marketplace could also have lain nearby. Fig. 26 shows an area where I have suggested as good candidate for the placement of the marketplace. The area lies immediately outside the possible entrance to the bishop's manor at the junction of Bispeallmenningen and the suggested route of Vestre strete. This area would have been perfectly placed for the sale of goods arriving from within and outside the city.

Evidence for a marketplace in this area is purely speculative, however there are a few clues which may support the theory. The possible street found in 2020, occupied an area between two buildings which was 5.75 meters wide. This is slightly wider than the stone-laid part of Vestre strete found close to the King's manor which was 5 meters at its widest point. It is possible that the increased width could reflect a widening of the street towards the north perhaps in relation to an open area where a market was located? In 2018, the remains of a set of scales (Fig. 27) of a type commonly used in trade transactions was recovered from an area outside the possible entrance to the bishop's manor. A few meters to the south of this find, lay an area of mud which had been compacted over time. This layer contained a weight, gold thread, a bead, ceramics from England and the Low Countries and stoneware from Germany. It is tempting to suggest that the trampled deposit and associated finds could reflect the area's use as a marketplace.

Figure 26. The green marker shows the suggested location of medieval Oslo's marketplace. Drawing: Michael Derrick, NIKU.

The death of Vestre strete

Excavations along Bispeallmenningen and Clemensallmenningen have shown that the main arteries of the medieval town began life as simple tracks before being decked in planking, widened, and later paved in stone. Vestre strete probably followed the same pattern. It is curious then that there are no traces of Vestre strete surviving in the landscape today. Bispeallmenningen, for example, has survived into the present day as Bispegata. Clemensallmenning's eastern stretch is today's Kanslergate, which follows the churchyard wall connected to St Clement's Church.

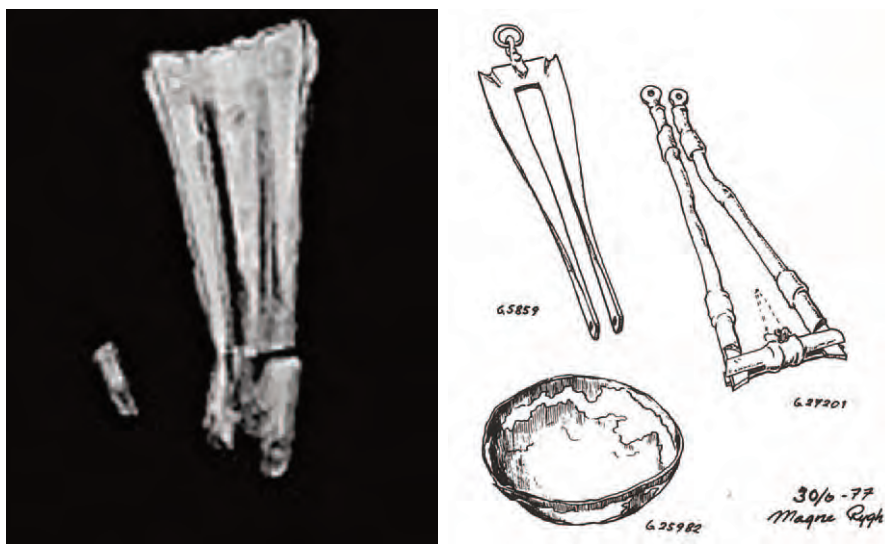

Figure 27. Left: X-ray of a metal object found outside the possible entrance to the Bishop's Manor in 2018 revealed a set of scales, similar to those found at Søndre felt (right). (Original drawing: Magne Rygh, see Færden et al. 1990: 237–238).

It is easy to blame the absence of Vestre strete on railway development which obliterated the area during the nineteenth and twentieth centuries. However, maps which pre-date the arrival of the railway show Bispeallmenningen, part of Clemensallmenningen, and what we must assume are parts of Nordre strete²⁴ and Østre strete surviving in the landscape into the beginning of the 1700's – but no Vestre strete (Fig. 28).

So why did Vestre strete disappear while the other streets thrived? The most likely answer is that the institutions at either end of the street began to diminish in importance. It has been suggested that the royal manor which lay in the shadow of Akershus castle, became primarily a priest's residence before being demolished sometime in the first half of the sixteenth-century (Molaug 2012). After the Reformation, large parts of the Bishop's Manor were demolished, and the bishop moved his residence

²⁴ Traditionally Nordre strete has referred to the road leading out of the town in a northerly direction with a starting point at the top of Bispeallmenning. I have extended Nordre strete southwards and joined it to Østre strete forming a fork in the road. This is based on evidence from maps from the 1700's and will be discussed in a later article.

Figure 28. A map of the old town from 1700 showing that traces of almost all the main streets from the medieval town survive, with the exception of Vestre strete which has disappeared under agricultural land. Drawing: Michael Derrick, NIKU. Background map: *Carte von Agershuus und der Stadt Christiania (Øst)*, from 1700 (Statens kartverk).

further eastwards into buildings previously occupied by the dissolved Dominican order.

It is possible that the survival and partial survival of the other routes reflect a new focus away from these institutions, concentrated on the harbour and trade. These roads would have thrived and continued as important trading routes in and out of the town unimpeded by a connection to the bishop and king. Vestre strete on the other hand would have become a minor street connected to two dead institutions.

Schia's route is reborn

The decline in importance of Vestre strete will have created a shift in focus within the town and, inevitably, new routes will have begun to spring up. Ironically, one of these routes seems to be the route proposed by Schia as a good candidate for Vestre

Figure 29. A series of stone buildings dating to after the reformation period which appear to follow the route of Schia's earlier suggested placement of Vestre strete. This coincides with the paving of the area at the top of Bispeallmenningen in stone and a series of shops being built into the wall of Ladegården. Could this be the location of Oslo's post-medieval marketplace? Drawing: Michael Derrick. Background map: *Carte von Agershuus und der Stadt Christiania (øst)*, from 1700 (Statens kartverk).

strete. Suddenly during the sixteenth and seventeenth centuries, a row of stone buildings was constructed between Østre strete and Schia's route (Fig. 29).²⁵

As mentioned earlier, stone buildings were important for storage and trade, and they required a good network of streets leading to and from these buildings. That these buildings suddenly appear in this area suggests that the passage has become an important trade route through town.²⁶ At the same time, the area in front of St Halvard's Church is paved in stone and there appears a new row of shops built into the

²⁵ Schia 1987. The area between the stone buildings is cobbled, suggesting a lot of traffic in the area.

²⁶ The northernmost building in Fig. 29 is a two-roomed building. Both rooms were constructed in the sixteenth century. The small eastern room was built first and the larger western room was built later extending the building further west towards Schia's route. This further strengthens the idea that the street and buildings were connected to each other.

wall of Ladegården (the successor of the Bishop's Manor) (Meyer & Hvinden-Haug in prep.). This activity could suggest that the area previously thought to have been a medieval marketplace was in fact a focus for post-medieval commerce.

The Eulogy

The placement of Vestre strete could be seen as a trivial matter, however this is not the case. By moving it out of the back streets and putting it front and centre in the medieval town, we create a focal point around which the town radiates and evolves. It is perhaps not a surprise that Vestre strete is mentioned by name for the first time in 1240. This is a time of change. The town's two main institutions are improving their defences. The Bishop's Manor, Bispeborgen, is already built in stone and the King's Manor, Kongsgården, is slowly catching up. The town is getting a makeover, and this includes a new street – Vestre strete.

The dimensions of the stone paved street uncovered by Meyer suggest that remains post-dates Magnus Lagabøtes Bylov (town laws) of 1276. It is possible that the stone street was built as a response to the fire of 1287 recorded in the Icelandic *Lögmannna annals*. Prior to this Oslo appears to be a town predominately constructed in wood with only the high status religious and royal buildings built in stone. After the fire we see a change. Bispeallmenningen is reconstructed in accordance with the regulations in Magnus Lagabøtes Bylov (perhaps indicating a begrudging acceptance twenty years too late, that Magnus was right when it came to fire-protection and wide streets). The adoption of these regulations helped solidify the town plan and perhaps encouraged the building of more permanent structures in stone.

We see this in action as King Håkon V (1299–1319) embarks on a series of building projects which include the expansion of St Mary's Church, the construction of a Franciscan monastery and most importantly the construction of Akershus fortress (which may be seen by looking down Bispeallmenningen towards west), all driven by the production of bricks from his newly established brick kilns.

Perhaps Vestre strete was seen not only as an important route through town but also vital to how Håkon V wished his town to be viewed. The main street and accompanying stone buildings would have presented the town in a very modern light and impressed those who visited the town for the first time. The chronicles of the Swedish duke Eric testify to the town's opulence when Oslo is described in 1308 as 'very rich'. These first impressions are everything, and while the main functions of the street were communication and trade, we cannot overlook the fact that perhaps King Håkon V was showing off his new modern town which also included the newly expanded St Mary's Church and most importantly Akershus fortress.

References

- BAUER, E. L. & T. ENGEN. In prep. Bydeler og sosialtopografi. I *Det Gamle Oslo 1000–1624*.
- BERGE, S. L., K. ØDEBY, & K. O. HOLMEN. In prep. *Arkeologisk utgraving i Bispegata. Bispeborgen, Bispeallmenningen og bosetningsspor fra middelalder og nyere tid i Oslo*. [oppdragsrapport 109/2018].
- BERGE, S. L., K. ØDEBY, K. O. HOLMEN, M. DERRICK & M. HELSTAD. In prep. *Follobanen Bispegata: Arkeologisk utgraving i Bispegata, Gamlebyen, Oslo*. NIKU Rapport. Oslo: NIKU.
- BL. = *Magnus Lagabøters bylov*, overs. Knut Robberstad, utg. Absalon Taranger. Kristiania: Cammermeyer, 1923.
- BLIX, P. 1879. Fortids Levninger i Aaslo. *Den norske Ingeniør- og Arkitektforenings Organ*.
- BOGEN, P., E. SOGLO & E. SCHIA. 1990. *Fortiden i fremtiden: Middelalderbyen i Oslo, en mulighetsbeskrivelse*. Oslo: Riksantikvaren.
- CARLQUIST, E. & P. C. HOGG. 2012. *The Chronicle of Duke Erik. A verse from medieval Sweden*. Lund: Nordic Academic Press.
- DERRICK, M. 2018. *Follobaneprosjekt Fo4 Klypen Øst og Saxegaardsgata 15 & 17, Oslo*. NIKU Oppdragsrapport 40/2015. Oslo: NIKU.
- . 2021. Medieval Oslo: A Case for the Defence. *Collegium Mediaevale* 34: 5–36.
- DERRICK, M., M. OLDHAM, T. ENGEN, T. BERGELAND, R. MEYER, & J. CAUSEVIC. 2023. *Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med realisering av reguleringsplan for Bispegata med Oslo Torg*. (121/2022).
- DERRICK, M., & J. Ø. Sunde. In prep. Lov og rett, stabilitet og tilpassing i Oslo i middelalderen. I *Det Gamle Oslo 1000–1624*.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Bd. I–XXIII. Utgitt av C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. Christiania/Oslo: Riksarkivet, 1847–2011.
- ELLIOT, K. 1991. Bispegata/Kanslergate, 1983. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 10: *Grøftgravninger*, 103–104. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- FISCHER, G. 1921. Middelalderens Oslo. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning 1920* 76: 124–174.
- . 1931. *Innberetning om de arkeologiske undersøkelser 1931*. Riksantikvarens arkiv.
- FURAN, N. F. & K. V. BIRKELUND. 2016. *Vanninfiltrasjonsbrønner, Follobanen. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med etablering av vanninfiltrasjonsbrønner – Follobanen* (54/2016).

- FÆRDEN, G., A. FÆRDEN, E. SCHIA, B. WEBER & P. M. MOLAUG. 1990. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 7–8: *Dagliglivets gjenstander*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- HØEG, H. I., H-E. LIDÉN, A. LIESTØL, P. B. MOLAUG, E. SCHIA & C. WIBERG. 1977. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 1: *Feltet "Mindets tomt": stratigrafi, topografi, daterende funngrupper*. Oslo: Universitetsforlag.
- HÅKON HÅKONSSONS SAGA, overs. F. Hødnebo. I *Norges kongesagaer IV*. Oslo: Gyldendal, 1979.
- LIDÉN, H. E. & S. O. ØGAR. 1961. *Imberetning om graving i Gamlebyen, Oslo sommeren 1960 i forbindelse med oppførelse av bro Bispegt.-Mosseveien*. Riksantikvarens arkiv.
- MEYER, R. & L. J. HVINDEN-HAUG. In prep. *Renessansebyens bygninger*. I *Det Gamle Oslo 1000–1624*.
- MOLAUG, P. B. 2012. *Kongsgården i Middelalderbyen Oslo: Sammenstilling av arkeologisk informasjon*. NIKU oppdragsrapport 168/2012.
- MOLAUG, P. B., E. SCHIA & C. WIBERG. Unpubl. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 4: 'Nordre felt' *Stratigrafi, topografi og daterende funngrupper*.
- SCHIA, E. (ed.). 1987. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 3: 'Søndre felt': *Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- . 1991. Sammenfatning. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 10: *Grøftgravinger, 167–184*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- STORM, G. (utg.). 1888. *Islandske Annaler indtil 1578*. Christiania: Grøndahl & Søn.
- SVERRES SAGA, overs. D. Gundersen. I *Norges kongesagaer III*. Oslo: Gyldendal, 1979.
- WIBERG, T. 1991. *Kanslergate 6, 1983*. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 10: *Grøftgravinger, 105–114*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- WIHL, L. & I. KARLBERG. 1991. *Kanslergata 10, 1986*. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*, bd. 10: *Grøftgravinger, 115–146*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.

Michael Derrick is an archaeologist at the Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU). He has an M.A. in landscape archaeology from the University of Leicester. Derrick specialises in medieval urban excavation and has been responsible for large urban projects in both in England and Norway. Since 2014, he has supervised on most of the large excavations connected to the Follo line project. E-mail: michael.derrick@niku.no.

Peterspenger – en skatt for folk flest

SVERRE DYRHAUG & SVEIN H. GULLBEKK

Peter's pence is the earliest documented monetary tax known from the Norwegian Middle Ages. It was collected from ordinary parish members, from the establishment of the Norwegian Church province 1152/3 until the Reformation 1537. This article provides an account of how the Peter's pence worked, in terms of collections in Norway and transfer of funds to the papacy in Rome and Avignon. Despite the modesty of individual contributions, the amounts transferred to the papal camera were considerable. During the seventy-five years from 1290 to 1364, a total of approximately 7,000 Norwegian marks were collected, equivalent to 330 kg of sterling quality silver, measured in gold some 5,000 florins (17–18 kg). From the 1360s onwards the silver famine in Northern Europe made it difficult to organize tax collections. In the early fifteenth century the flow of Peter's pence picked up again. Funds from Peter's pence were often handled and transferred together with other papal revenues: crusader tax, annates and servitias. At times, the tax flows to Rome and Avignon could put a strain on limited financial resources in Norway leading to sanctions on export of Norwegian currency and silver. In general, the papal taxes represented a driving force for monetization in the Norwegian medieval society, especially in rural areas.

En penning til apostelen Peter

Peterspenger – også kalt Romaskatt – var en skatt som gjaldt for mange. For alle som var overhode for en husstand og hadde et minimum av eiendeler, hva enten det gjaldt menn eller selvstendige kvinner. Hvert år skulle de betale en penning, altså en sølvmynt, til paven. Peterspengene omtales derfor noen steder som koppskatt, i betydningen en personskatt der alle ble skattet likt. Peterspengene er den eldste dokumenterte monetære avgiften vi kjenner fra norsk middelalder og den som gjaldt over lengst tid. Den skal angivelig ha blitt innkrevet nokså uforandret gjennom nesten fire hundre år, fra årene etter opprettelsen av den norske kirkeprovinsen i 1152/3 og frem til reformasjonen i 1537.¹

¹ Den som har levert det mest omfattende bidraget til peterspengenes historie generelt er William E. Lunt, særlig monografien fra 1965: *Papal Revenues in the Middle Ages*. I Skandinavia

I denne artikkelen vil vi gi en kronologisk fremstilling av hvordan peterspengeordningen fungerte gjennom denne lange tiden, både med sikte på innkrevingen i Norge og forsendelsen av skattemidlene ut av landet.² Vi ønsker å belyse hvor store pengebeløp som var involvert, og hvordan pengene ble håndtert under de ulike faser, blant annet med sikte på valutavekslinger. På en del punkter er det nødvendig å se peterspengene i sammenheng med andre typer av paveskatter som ble innkrevd i Norge på samme tid: korstogstienden, servitiene og annatene. Paveskattene representerte en drivkraft for monetariseringen i middelalderaldersamfunnet, særlig på bygdene.³ Samtidig utgjorde skattestrømmene til Roma og Avignon en belastning på de begrensede økonomiske ressursene i Norge. Ved en anledning – på 1280-tallet – utløste en pengeforsendelse alvorlig krise i forholdet mellom kirken og kongemakten i landet. Tilsvarende konflikter klarte man senere å unngå gjennom ulike samarbeids- og kompromissløsninger.

Kirkehistorikeren Olav Kolsrud har i *Noregs kyrkjehistorie* gått langt i å forutsette at den norske peterspengeordningen ble gjennomført med kontinuitet i nærmere fire hundre år. Han konkluderte med at peterspenger synes å ha blitt innsamlet regelmessig fra menigmann gjennom hele middelalderen, men at det iblant kunne gå lenge

---

har Yngve Brilioth gjort en inngående studie fra svensk, og i stor grad også skandinavisk, side (Brilioth 1915: 3–46, 81–88), mens L. J. Moltesen har behandlet Danmark spesifikt (Moltesen 1896: 11–20, 51–54). I Norge har det vært en del drøftelse om tidspunktet for innføringen av peterspengeordningen. Blant mer generelle drøftelser om ordningen nevnes Oluf Kolsrud 1958: 378–385 og Gullbekk 2009: 255–263. Et tema som har vært drøftet med særlig engasjement er om de mange beløpstallene fra peterspengeinnsamlingene er relevante som indikatorer på den norske befolkningsutviklingen på 1300-tallet. Et innlegg til støtte for dette ble gitt av Asgaut Steinnes i 1942 (*Historisk Tidsskrift* 32: 137–182). Dette avfødte skarp debatt mellom Steinnes og Jens Arup Seip samme sted, der Seip stilte seg totalt avvissende. Selve ideen om å benytte peterspengeregnskapene som kilde i analyser av befolkningstall skrev seg tilbake til midten av 19. århundre og P.A. Munchs fremstilling om Det norske folks historie. I dag er det neppe noen som vil støtte en slik teori (vår artikkel vil gi ytterligere motargumenter). For en varsom bruk av peterspengetall komparativt, se likevel Salonen 2005: 43–46 (om antall petisjoner til paven fra Sverige og Finland).

² Vår behandling tar sikte på forholdene i datidens fastlands-Norge, som i kirkelig sammenheng var inndelt i bispedømmene Nidaros, Bergen, Stavanger, Oslo og Hamar. Den norske kirkeprovinsen var kristenhetens største i utstrekning med vesterhavsøyene Island, Grønland, Færøyene, Shetland og Orknøyene. Selv om disse områdene hørte under Norgesveldet og den norske kirkeprovinsen, vil de bli holdt utenfor her.

³ Om peterspenger og paveskatter som drivkraft for monetarisering i Norge i middelalderen, se Gullbekk 2009: 255–263 og for Danmark: Moesgaard 2018: 260 og Märcher 2018: 325.

Figur 1. Sankt Peter. Peter, som var en av Jesu tolv disipler, døde som martyr i Roma. Peterskirken der er etter tradisjonen bygget over hans grav. Den katolske kirken betrakter Peter som den første biskopen av Roma og den første pave. Pavenes posisjon som leder av den katolske kirken bygger nettopp på at paven er Peters etterfølgere. Dette bildet av Sankt Peter, med nøkkelen til himmeriket, er malt på en tabernakeldør fra Fåberg, trolig 1200-tallet. Den britiske kunsthistorikeren Paul Binski mener denne Sankt Peters utgaven kan være malt av den engelske kronikøren Matthew Paris under hans besøk i Norge i 1247. (P. Binski & M. L. Sauerberg, 'Matthew Paris in Norway: The Fåberg St Peter'. *Medieval Painting in Northern Europe: Techniques, Analysis, Art History*, red. J. Nadolny. Oslo og London: Archetype, 2006: 230–247.) Foto: Ellen Holte, Kulturhistorisk museum, UiO.

mellom forsendelsene av pengene til pavekammeret.⁴ Disse betraktninger synes å ha vunnet tilslutning blant historikere som Eldbjørg Haug.⁵ Vår tilnærming i arbeidet her har vært at Kolsruds beskrivelse trolig passer bra for peterspengenes administrasjon mot slutten av 1200- og to tredjedeler av 1300-tallet, men at det gjenstår å se hvordan bildet vil være hvis man strekker ut tidshorisonten til periodene som går tilbake til 1100-tallet og fremover til reformasjonen.

Flere uavhengige kilder omtaler størrelsen på avgiften til én penning talt. Dette ligger også implisitt i avgiftens tittel: peterspenning, altså en penning til Peter, apostelen som ligger gravlagt i Peterskirken i Roma. Angivelsen til én penning kan umiddelbart synes enkel og entydig, men mange forhold kunne skape komplikasjoner. Ikke minst er det uklart hvordan kravet ble forstått og praktisert i tider da de norske mynttypene ble endret ofte både når det gjaldt utforming, størrelse og sølvinnhold.⁶ Vi vil i det følgende prøve å konkretisere drøftelsen ved å knytte den til et utvalg av mynter som var i vanlig bruk i landet. Et annet spørsmål er hvordan peterspengeordningen lot seg gjennomføre i perioder da det rådet knapphet på klingende mynt i landet. Særlig var dette situasjonen under siste del av 1300-tallet og store deler av 1400-tallet, da det ikke ble produsert mynter innenlands overhodet, en periode som av enkelte har blitt omtalt med uttrykk som «et myntløst Norge».⁷

Plikten til å betale peterspenger med en penning talt var lovfestet gjennom den norske kristenretten, i tillegg var den forankret i pavelige forordninger. Når det gjaldt de mer presise kriteriene for hvem som var skattepliktige, gikk det et skille mellom gammel og ny kristenrett. Etter den gamle, som skrev seg fra annen halvdel av 1100-tallet, gjaldt skatteplikten alle som var overhode for en husstand med stipulert eiendomsverdi på minst tre mark norsk mynt, utenom våpen og gangklede. For kvinner gjaldt betalingsplikten bare de som var regnet som selvstendige (Steinnes 1942a: 145).

Ruma skatt skal gera a huærium .xij. manaðom huer maðr pening talen þeirra er til .iij. marka talenna a firir vttan vapn oc klæðe einfollð oc gere bæðe karl oc kona eða giallde oeyri firir pening.

⁴ Kolsrud 1958: 384. Om Kolsruds innsats for nordisk vaticanforskning: Gejrot 2022.

⁵ Haug 2006: 195. Tilsvarende for Sverige: Brilioth 1915 og 1925.

⁶ Gullbekk 2009: 257–258 og Steinnes 1942a: 149–158 som drøfter endringene over tid mht. hvordan penningen ble beregnet i forhold til den stabile størrelsen 1 mark sølv.

⁷ Hellan 2012. Betegnelsen «myntløs» er ikke dekkende; Gullbekk 2009: 162–185, særlig 180–181.

Romaskatt skal kvar mann svara tolvte kvar månad med ein tald penning, dei som har eige-dom for opptil tre talde merker omfram-t våpen og klede. Og det skal både kar og kvinne gjera, elles bøte dei ein øyre for kvar penning. (F II 20: NgL I: 137; Steinnes 1942a: 144)

Etter den nyere kristenretten, som ble utformet på slutten av 1200-tallet, men først gjort gjeldende en gang på 1300-tallet, var skatteplikten knyttet sammen med plikten å gå til skrifte, hvilket betød at den gjaldt alle over 12 år, så fremt de hadde råd til å betale.⁸ Avgiften skulle betales til sognepresten som ville ivareta pengene og sørge for å betale dem videre til oppnevnte kollektorer eller viderebefordre innsamlingene til bispesetet. Om pengetransporten innenfor de enkelte bispedømmer het det at prester som reiste til de årlige prestemøtene, skulle bringe innsamlede peterspenger med seg (NNKR: 88–89). Pengene ville bli mottatt ved bispestolen der det var biskopens ansvar å føre regnskap over innsamlingene. Det overordnede ansvaret for at prosessen fungerte og pengene viderebefordret lå hos erkebiskopen i Nidaros.⁹ Dertil var kongemakten forpliktet til å støtte innsamlingsarbeidet og eventuelt gi nødvendig bistand. Dette fremkommer klart allerede i Magnus Erlingssons kroningsed fra 1164, der Magnus lovet uttrykkelig å overholde de fastsatte prinsippene for peterspengeordningen (se nedenfor).

Som motstykke til alle disse forpliktelsene på norsk side hørte det fra tidlig av en uspesifisert forpliktelse for pavene til å gi landet beskyttelse når dette var nødvendig – en forpliktelse som altså skulle gjelde særskilt for de land som hadde inngått en slik ordning.¹⁰ Selv om dette ble betraktet som et viktig element da peterspengeordningen ble innført på 1100-tallet, mistet det trolig reell betydning utover middelalderen. For hvordan skulle paven kunne gi beskyttelse i en konflikt mellom to skandinaviske land som begge betalte peterspenger? Fra 1300-tallet tyder mye på at peterspengeordningen ble oppfattet på linje med andre paveskatter, en ordning som sikret pavestolen et historisk hjemlet pengekrav, et krav som kunne bli gjennomført med nødvendige tvangs- og sanksjonsmidler etter kanonisk rett.¹¹

⁸ Om overgangstidspunktet, se Haug 2003: 101–105.

⁹ Erkebiskopens overordnede ansvar kom tidlig til uttrykk i en pavelig instruks fra 1206 (RN I 316), jfr. også mandat fra 1221 til lydbiskopene om å bidra ved oppkrevingen (RN I 446).

¹⁰ Om peterspengeordningens historiske bakgrunn og forholdet til beslektede geistlige skatte kategorier, bl.a. såkalt tributt, som ble betalt av enkelte monarker, se Lunt, *Revenues I*: 63–71.

¹¹ Tilsvarende for Sverige: Brilioth 1915: 38 og 1941: 682.

Til tross for regulerte forhold og pavelige sanksjonsmuligheter kunne innsamlingspraksis variere betydelig fra region til region, og fra år og tiår til et annet. Selv om skatteforpliktelsen for den enkelte lekmann kunne være marginal, var summene som ble ført til bispesetene og erkebispesetet ofte betydelige. Store beløp er imidlertid først kildebelagt under Avignon-tiden på 1300-tallet. Den største enkeltoverføringen i 1321, som gjaldt for 31 skatteår, beløp seg til 1500 gullfloriner.

Peterspenger og andre paveskatter

Peterspenger var på ingen måte den eneste pavelige skatten eller avgiften som ble innkrevd fra Norge i middelalderen. Tre andre hovedtyper var korstogstiende, servitier og annater. I en tabell inntatt nedenfor (Tabell 2, s. 211) er det sammenstilt data om alle de fire nevnte ordningene, som var ganske ulike både når det gjaldt begrunnelse og funksjonsmåte. Felles for de tre andre - korstogstienden, servitiene og annatene - var at skatteplikten lå på geistlige, og ikke på lekfolk, slik som peterspengene. Alle de tre «presteordningene» ble dessuten gjennomført langt senere enn peterspengene: Korstogstiende første gang i Norge fra 1274, servitier fra 1312 og annater fra 1316. For øvrig hadde alle de tre hva man kan kalle universell karakter - dvs. at de gjaldt for hele den kristne verden - mens vi skal se at peterspenger kun gjaldt for et lite knippe av land.

Til tross for de mange ulikhetene er det nyttig å se paveskatteordningene i sammenheng, jfr. at det administrative apparatet knyttet til oppkrevingen var delvis det samme. Særlig viktig var den samkjøring som skjedde i kjølvannet av skatteinnfordringen når de pavelige skattemidlene skulle sendes fra Norge. Peterspenger ble i noen tilfeller sendt separat, men inngikk ofte som del av større sendinger sammen med andre pavelige midler, typisk korstogstiender og annater. På 1300-tallet ble det dertil vanlig å sende paveskatter fra Norge sammen med tilsvarende innsamlet på svensk og dansk side. Særlig skjedde det når pavene hadde oppnevnte general-kollektorer (nuntier) med ansvar for alle de skandinaviske landene.¹² Slike samsendinger kunne nok virke effektiviserende, men medførte ofte at likt og ulikt ble blandet sammen regnskapsmessig, noe som kan gjøre det vanskelig i dag å skille peterspenger og andre paveskatter fra hvert av landene.¹³ For en oversikt over de overordnede ansvarsforholdene vedrørende skatteoppkrevingen i Norge, se Tabell 3, s. 212.

¹² Jfr. Hamre 2008: 654, som påpeker at kurien betraktet Skandinavia som en enhet også før Kalmarunionen, og forklarer det med «the congruence of Scandinavian church provinces and kingdoms».

¹³ RN VI 181 og 358. Gjaldt paveskatter på 1350-tallet fra store deler av det nordlige Europa som ble overført til Avignon gjennom italienske bankierer med filialer i Brugge.

Vi skal se at den norske kongemakten gikk langt på 1280-tallet for å hindre utsendelsen av pavelige skattemidler fra landet, og at noe av det samme trolig også skjedde tidligere under kong Sverre på slutten av 1100-tallet. På 1300-tallet ser det ut som om tilsvarende konflikter ble unngått gjennom samarbeid mellom kongemakten og kirken. Særlig viktig er det at man fant kompromissløsninger om gjennomføringen av nødvendige valutavekslinger når skattene skulle sendes ut av landet, og at kongemakten ved enkelte anledninger ble tillatt å overta eller låne deler av de pavelige skattemidlene.

På 1300-tallet ble alle pavelige skattemidler fra Skandinavia dirigert via *Brugge i Flandern*, som var det ledende finanssenteret i Nord-Europa, der alle de ledende italienske handelsbankhusene var representert med filialer. Pavedømmets klare anbefaling var at skattemidlene burde overlates til en av disse filialene, som da ville besørge den videre pengeoverføringen til Avignon. Dette ville i så fall skje raskt og sikkert, normalt ved bruk av vekselbrev, slik at man slapp risiko forbundet med fysisk transport av kontanter.¹⁴ Det er rimelig at et avansert pavelig finansregime må ha øvet påvirkning på norske forhold, ikke bare når det gjaldt praksis for finanstransaksjoner med utlandet, men også som en generell påvirkning til økt bruk av regnskaper og skriftlig forretningsførsel.

En norsk ordning – internasjonalt perspektiv

Peterspenger var som nevnt ikke en skatteordning av universell karakter, men et regime som bare gjaldt i et knippe av kongedømmer eller fyrstedømmer som på ulike tidspunkter hadde gått inn i dette frivillig, blant annet for å oppnå pavens særlige beskyttelse. Utenom Norge gjaldt det særlig England, som gjerne betraktes som «peterspengenes opprinnelsesland», samt Danmark, Sverige, Polen og Den tyske ordenstaten i Preussen.¹⁵ Heller ikke innenfor disse landene ble organisering og administrering av skatteordningene gjennomført på enhetlig vis. Ordningen ble administrert i det enkelte land i henhold til egne tradisjoner både når det gjaldt betalingsplikt, innsamling og innretningen for øvrig. Overføringsverdien fra ord-

¹⁴ Spufford 1998, særlig s. 393-395; Hunt & Murray: 95, 114, 154-156; Dyrhaug 2012. En mer konsekvent bruk av italienske handelsbankhus for overføring av norske paveskatter til Avignon kan først sees under nuntius Pierre Gervais fra 1334, jfr. RN IV 1204 og V 27-30. Fra 1350-tallet: se RN VI 192-199 og 399, som illustrerer hvordan tidens mest avanserte banksystemer fungerte.

¹⁵ Lunt, *Revenues I*: 65-71, Brilioth 1915: 19-28. Om Den Tyske ordenstaten, Sprandel 1975: 84. For en redegjørelse over peterspengeinnsamlinger i dagens samfunn, se Vatikanets hjemmesider: https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/obolo_spietro/documents/actual_en.html (aksessert 5. mars 2023).

ningen i et land til et annet er følgelig noe begrenset. Her ligger kanskje noe av forklaringen på at peterspenger blir viet liten oppmerksomhet i en del europeiske fremstillinger om paveskattene.¹⁶

Flest likhetspunkter finner vi utvilsomt mellom den norske og den svenske peterspengeordningen. De to ble innført omkring samtidig på 1150- eller 1160-årene, som direkte konsekvens av kardinal Nikolaus Brekespears sendeferd til Norden for å etablere kirkeprovinser (erkebispedømmer) i hvert av de to landene (Johnsen 1945; Brilioth 1915: 5–9 og 27; Moseng et al. 2007: 117). De to ordningene fulgte hverandre i store trekk både på regelverksiden og i praktisering frem til reformasjonen.

Forholdet til den danske peterspengeordning var ikke likeartet på samme måte. Danskene innførte ordningen langt tidligere, med innsamlinger allerede i 1060- og 1070-årene. Den danske ordningen hadde en tidlig utviklingshistorie nær knyttet til den engelske. For øvrig er det en utbredt oppfatning at den danske peterspengeordningen sluttet å fungere som paveskattordning på 1330-tallet. Dette må sees i lys av en utbredt uvilje hos den danske geistlighet mot pavelige pengekrav etter lange perioder med borgerkrigsliknende tilstander. De vanskelige politiske og økonomiske forholdene i det danske kongeriket medførte høyt konfliktnivå mellom dansk geistlighet og pavestolen, noe som kom til uttrykk gjennom en rekke pavelige vedtak om bannlysninger av danske biskoper.¹⁷

Et punkt hvor det gjør seg gjeldende store forskjeller mellom de enkelte lands peterspengeordninger, må nevnes spesielt. Det gjelder innretningen av det pengemesige oppgjøret med pavestolen. I England kom peterspengeordningen tidlig til å fungere som en todelt prosess der det ikke var noen direkte sammenheng mellom de beløp som ble innsamlet lokalt og de som ble overført til pavestolen. I stedet mottok paven en fast sum årlig som beløp seg til 199 pund, 6 shilling, 8 pence sterling. Normalt utgjorde dette bare en mindre del av det som faktisk ble samlet inn. Derfor ble den engelske oppgjørsmetoden aldri akseptert av pavene, som fastholdt at de var berettiget til alle midlene som ble samlet inn fra folket. Likevel lyktes det ikke pavemakten å endre praksisen fordi den engelske kongemakten (og den anglikanske kirken) som sikret seg overskytende beløp som inntekt, sto bastant på fastbeløpslinjen. Også i Polen skal det ha blitt utviklet et beslektet, todelt system.¹⁸

¹⁶ F.eks. inngår ikke peterspenger i oversikten over pavens inntektskilder under Avignontiden i *Cambridge Medieval History*, jfr. Zutshi 2000: 662–665.

¹⁷ Om den danske ordningen, Moltesen 1896: 11–20 og 51–54, delvis bestridt av Brilioth 1915: 25–27. Se også Herluf Nielsen: «Peterspenger» i KLNLM; Jensen 1999: 47 og Poulssen 2015: 141–157, att. 149.

¹⁸ Lunt, *Revenues* I: 68–71, Lunt, *England* I: 75 og II: 1–53; Brilioth 1915: 19–24; Naismith og Tinti 2019: 521–552. Også bidragene fra de enkelte engelske bispedømmene var basert på

Et todelt system som dette er derimot uforenlig med det bildet som vanligvis er tegnet av peterspengeordningen i Norge - som baserer seg på at peterspengene fløt i én samlet strøm hele veien fra de ble innsamlet på årsbasis i lokale sognekirker og helt til de ble innbetalt ved pavekammeret i Roma eller Avignon med noen års intervaller. En historiker som sådde tvil om denne læren holder stikk gjennom hele perioden, var Jens Arup Seip. Seip fremholdt i en artikkel i 1942 at det også i Norge kan ha forekommet oppkrevingsmetoder og prosedyrer av annen karakter, eksempelvis at bidragene fra de enkelte bispedømmene ble fastsatt på forhånd, eller at innkrevningen i perioder kan ha vært bortforpaktet.¹⁹ Dette er spørsmål vi ønsker å belyse nærmere, i den grad kildene tillater det.

Perioden 1152–1274

Det foreligger ingen kilder som omtaler peterspengeordningen ved etableringen av den norske kirkeprovinsen i 1152/3. Det eldste sikre vitnesbyrd om innføringen av Romaskatt i Norge finner vi i Magnus Erlingssons kroningsed av 1163/4 hvor Magnus lovet

...å være trofast og lydige mot den hellige romerske kirke og den høyeste biskop, herre Alexander, og hans katolske etterfølgere, og overholde det som herre pave Hadrianus fastsatte da han var legat i Norges rike, om peterspenger og rikets og kirkens anliggender, og etter evne sørge for at det blir overholdt av andre...²⁰

Av de to pavene som nevnes i teksten er Hadrian IV (1154–1159) særlig kjent fra sin tidligere gjerning som kardinal, da han i 1152/53 besøkte Norge og hadde ansvaret for prosessen som ledet til at bispesetet Nidaros ble opphøyet til erkebispedømme. Fra 1159 ble Hadrian etterfulgt som pave av Alexander III.

Spørsmålet om den presise tidfestingen av den norske peterspengeordningen har vært drøftet av flere historikere helt tilbake til Absalon Taranger, som i 1890

«fordelte fastbeløp».

¹⁹ Seip 1942: 395: «Utligning gjennom repartisjon av skatten på forvaltningsenhetene var en skatteform de gamle var fullt fortrolig med. Det kan naturligvis godt tenkes at man har forsøkt sig frem på forskjellig vis, snart forpaktet bort skatten, snart forsøkt seg med en veiledende norm, snart tatt til takke med det som kom inn.» En tilsvarende åpen tilnærming hadde også Asgaut Steinnes i sin avhandling om kongsskattene i middelalderen, særlig leidangskatten, jfr. Steinnes 1930, bd. 2: 7–9.

²⁰ NMD nr. 7, s. 30–31 og RN I 110. ... *obseruabo ea que dominus papa Adrianus statuit cum legatus esset in regno Norwagie. de censu beati Petri...*

argumenterte for at ordningen kunne skrive seg tilbake til tiden før opprettelsen av en norsk kirkeprovins. I dag synes den vanlige oppfatningen å være at ordningen ble avtalt og vedtatt under prosessen i 1152/53, men iverksatt noe senere, senest i forbindelse med kroningen av Erling Magnusson 1162/63.²¹

Den første henvisning man finner i pavelige kilder til at det ble innkrevd peterspenger i Norge, foreligger i kardinal Albinus' *censuus* fra 1188–1189.²² Tre år senere, i 1192, ble dette gjentatt i den pavelige kammerherre Cencius Camerarius' (senere Pave Honorius III) *Liber Censuum*.²³ *Liber Censuum* omfatter detaljerte redegjørelser for pavelige inntekter fra år 492 til 1192 og er, ifølge den engelske historikeren Ian Stuart Robinson «the most effective instrument and [...] the most significant document of ecclesiastical centralization» som er bevart fra høymiddelalderen (Robinson 1990: 262). Og her finnes altså de eldste beleggene for innbetaling av norske peterspenger fra årene omkring 1190, under kong Sverre Sigurdssons regjering. Da var ikke bare institusjonen etablert, men penger fra innkreving av avgiften innenfor Den norske kirkeprovinsen oversendt Pavestolen.

En pengeforsendelse til Paris 1220–1221

I et brev av 1206 som pave Innocens III (1198–1216) sendte til erkebiskop Guttorm i Nidaros, påla han denne å innkreve peterspengene i den norske kirkeprovinsen, og bruke kirkestraffer mot eventuelle gjenstridige (RN I 316). I hvilken grad pavens formaning avstedkom umiddelbare resultater er uvisst, men femten år senere, i 1221, fulgte et brev fra den etterfølgende paven Honorius III (1216–1227) som takket for oppgjør av peterspenger fra Norge. Brevet forteller om en pengeforsendelse fra erkebiskopen i Nidaros som ble deponert i St. Victor-klosteret i Paris. Det dreide seg om verdisaker bestående av 2 armringer, 20 mark i nye engelske sterlinger og 40 mark godt sølv – noe som samlet kan ha utgjort om lag 13-15 kg godt sølv.²⁴

²¹ Taranger 1890: 290–291; Johnsen 1945: 251; Gunnes 1996: 108–111; Helle 1995: 34–40; Moseng et al. 2007: 122. I Sverige er forholdet mellom peterspenger og mynt så sterk at arkeologen Rune Ekre har datert den eldste utmyntingen i Lödöse til omkring 1150 i forbindelse med innføringen av peterspenningen der (Ekre 1989–90: 17–25).

²² *In Norogueia singuli lares i monetam eiusdem terre* (*Liber censuum* vol. II: 121).

²³ *Notandum quod singule domus Norwagie singulos dant denarios monete ipsius terre* (*Liber censuum* vol. I: 228 ff.). Lunt 1909: 251–295, att. 277. RN I 223.

²⁴ RN I 440–441. Paven sendte i 1221 også brev til alle de norske lydbiskopene der han påla dem å bistå erkebiskopen med råd og hjelp med peterspengene, RN I 446.

Figur 2. Norske brakteater fra tidlig 1200-tall. Under første del av 1200-tallet ble det preget et stort antall brakteater på åttekantete blanketter, med vekt ned til ca. 0,10 gram og sølvinnhold på omkring 25 %. Brakteatene var forsynt med ulike bokstaver, kongeportretter, fabeldyr og kors. Her vises: **A.** Bokstavbrakteat med B, som ofte tolkes som myntstedssignatur for Bergen (Skaare II nr. 168). **B.** Brakteat med kronet kongeportrett (Skaare II nr. 177). Brakteater som dette kan ha inngått blant de peterspengene som var innsamlet i Norge og senere ble vekslet om i edelmetaller og utenlandsk valuta og til slutt avlevert ved St. Victor-klosteret i Paris i 1221. Men de kan også være preget senere i Håkon Håkonssons tid. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

Historikeren Odd Arne Johnsen var overbevist om at påbudet i 1206 og betalingen i 1221 må ha stått i direkte sammenheng med kirkestriden i årene 1190-1202, og at den norske peterspengeordningen hadde stoppet opp under kong Sverres tid. Sverre sto i et konfliktforhold til paven og ble lyst i bann gjentatte ganger. Det hjalp neppe på forholdet at Sverre, for å sikre sin posisjon blant bøndene, støttet deres motstand mot nye økonomiske krav fra kirken, blant annet i form av tiende og peterspenger (Johnsen 1955: 191; Moseng et al. 2007: 125–133, særlig 130). Kildene er imidlertid begrensede, og gjør det vanskelig å anslå hvor mange år med peterspenger oppgjøret i 1221 gjaldt. En sammenligning med innbetalingen som ble foretatt nøyaktig hundre år senere, i 1321 (se nedenfor), tilsier at det må ha dreid seg om minst fem år, trolig mer.

At de norske skattemidlene ble avlevert (deponert) ved et velrennomert kloster på kontinentet, samsvarer med vanlig praksis på 1200-tallet. De større klostrene drev ofte en utstrakt finansiell virksomhet i egen regi, og var derfor egnet til å bistå i forbindelse med betalingsoppdrag for pavemakten.²⁵ Valget av Paris som oppgjørssted i dette tilfellet skyldtes trolig praktiske vurderinger på pavens side. Fra august 1220 er det bevart en instruks der paven beordret at peterspenger og andre paveskatter fra England skulle sendes til kontinentet for deponering hos Tempelherreordenen eller Johannitterordenen i Paris. Dette hastet, het det, fordi alle pavens pengeoverføringer

²⁵ Lunt, *Revenues* I: 46, som gir en rekke eksempler på slike deponeringer s. 270 flg.

Figur 3. Brusselskatten. Engelsk sterlingmynt (pennies) og engelsk sterlingsølv utgjorde den viktigste handelsvalutaen i store deler av norsk middelalder, og det samme gjaldt stordelen av det nordlige Europa. Brusselskatten er det største funnet av middelalderske sølvmynter noensinne, både når det gjelder antall, vekt og verdi. Skatten, som ble funnet i sentrum av Brussel i 1908, inneholdt omtrent 150 000 sølvmynter av penny-type, dvs. med vekt på ca. 1,4 gram og sølvinnhold ca. 92,5 %. Myntene var fordelt på 83 500 engelske pennies og 70 000 lokale flamske pennies. De engelske var nesten i sin helhet av den såkalte Long Cross-typen, som ble introdusert under kong Henrik III i 1247. Foto: Kulturhistorisk museum, UiO.

til Egypt for å støtte Det femte korstoget hadde tømt pavekammeret for likvider og etterlatt betydelig gjeld. Den videre forsendelsen fra Paris til Roma skulle sannsynligvis utføres av ordensbrødrene.²⁶ At den norske avleveringen skjedde akkurat ved St. Victorklosteret, har sammenheng med at den norske kirken hadde nær relasjon til dette klosteret og dets klosterschule, som utdannet en rekke norske geistlige fra 1100-tallet og utover middelalderen.²⁷

Det kan tilføyes at det tyve år senere – i 1242 – ble foretatt en lignende deponering av verdisaker fra Norge, denne gang ved Santa Sabina-klosteret i Roma (RN I 727). Også i denne saken (som først ble først kjent for norske historikere på 1950-tallet) ble verdiene innlevert ved klosteret av representanter for den norske erkebiskopen. Den gang gjaldt det et forseglet skrin med 34 mark sterling (drøyt syv kilo sølv) og ni gullringer (to unser). Liturgihistorikeren Lilly Gjerløy påpekte at også denne saken kunne lede tankene i retning av en avlevering av peterspenger fra Norge, men at flere spor pekte i en annen retning, nemlig at det gjaldt en pengeoverføring fra kong Håkon Håkonsson til paven forut for Håkons kroning i 1247. Overføringen skjedde med bistand av erkebiskop Sigurds betrodde menn. Bakgrunnen var Håkons

²⁶ Lunt, *Revenues* I: 184. I praksis var en videreforsendelse til Roma muligens uaktuelt, fordi pengene skulle dekke pavens gjeld til korsbrødrene i Paris. Se Lunt, *England* I: 595–598 om flere saker fra tidlig 1200-tall der engelske paveskatter ble beordret til Paris.

²⁷ Om St. Victorklosterets betydning for den tidlige norske kirkehistorien, Oftestad et al. 2005: 69–70.

forhandlinger med skiftende paver gjennom nesten tyve år for å oppnå såkalt «dispensasjon for uekte fødsel» samt pavelig medvirkning til hans kroning.²⁸ At denne summen skal knyttes til kroningsforberedelser snarere enn peterspenger, understøttes etter vårt syn av den måten midlene ble deponert på: Erkebiskopen, i egenskap av kongens representant, forbeholdt seg fortsatt eiendomsrett til midlene etter at de var deponert i Pavenes by. Dette passer vesentlig bedre som ledd i en uavsluttet forhandlingssituasjon enn som ledd i et skatteoppgjør.

En engangshendelse?

Ut over dette finnes det ikke flere data om hverken innsamlinger eller forsendelser ut av landet før 1274 – og da er det ikke peterspenger, men korstogsskatt, som står på den pavelige kravlisten. Innsamlinger av peterspenger blir ikke omtalt i norske kilder før i et dokument fra 1305 (mer om dette nedenfor). I diskusjonen om peterspenger og Norge på 1200-tallet står derfor sendingen i 1220-1221 i en særstilling som kilde: Representerte den en engangshendelse, eller skyldes det kun manglende kilder at vi i dag ikke kjenner flere innsamlinger eller forsendelser av samme slag?

Det er grunn til å merke seg at nøyaktig samme spørsmålstilling har vært drøftet på svensk side. Også for Sveriges del finnes det kun dokumentert forsendelser av peterspenger til pavekammeret i årene rundt 1220 (SDHK nr. 400, 406 og 442, jfr. Brilioth 1915: 37–38 og 84–88). Siden de svenske og norske overføringene av peterspenger ellers ikke synes å ha vært samkjørte, er det vanskelig å tro at dette kan skyldes ren tilfeldighet. Kanskje finnes det en felles forklaring fra pavestolens side. Ifølge den anglo-amerikanske historikeren William Lunt ble det drevet energisk skatteinnkreving fra Roma i første kvartalet av 1200-tallet. Bakgrunnen var det femte korstoget, fra 1217 til 1221. Det var det siste som ble iverksatt av en pave, og det hellige initiativet ble aldri noen suksess. I løpet av få år ble pavekammerets finanser tappet.²⁹

Behovet for nye finansieringskilder var akutt og skattlegging med økt intensitet ble iverksatt, blant annet ved å oppspore gamle særskatteordninger. Når vi verken har sikre belegg for innsamlinger eller pengeforsendelser under påfølgende paver, kan det bety at pavestolen ikke var like opptatt av å hente inn peterspenger i

²⁸ Gjerløw 1955. Gjerløw ble kjent med saken gjennom en fransk publikasjon som gjenga et originaldokument fra kommunearkivet i Assisi i Italia. Håkons kamp for pavelig bistand vant endelig frem fire år senere. Da kunne han begynne forberedelsene til sin kroning i Bergen sommeren 1247. Trolig utgjorde skrinet i Santa Sabina (med verdier tilsvarende 8 kg. sølv) bare en del av den betaling Håkon måtte ut med, jfr. Munch IV.1: 11–28.

²⁹ I likhet med de foregående korstogene deltok nordmenn i kampen om å gjenvinne Jerusalem. I 1217 gikk det skip fra Nidaros som satte kurs for Middelhavet og korstogsdeltakelse (Svenungsen 2016: 140–141).

årtiendene etter 1220 og at dette medførte at innsamlingene i norske kirkesogn opphørte.³⁰ At innsamlingene stoppet opp på norsk side synes likevel lite sannsynlig, da ordningen var nedfelt i gjeldende lovgivning, og således pålagt geistlige på alle nivåer i kirkeorganisasjonen. Men i hvilken grad innsamlingene på sognekirkenivå ble utført med like stor effektivitet overalt, blir selvsagt stående som et åpent spørsmål.

Perioden 1274–1321: Reformtid for pengevesen og paveskatter

Perioden starter med kirkekonsilet i Lyon i 1274 og avsluttes med et rekordoppgjør av norske peterspenger ved pavestolen i 1321. Ved periodens start holder pavene fortsatt residens i Roma, fra 1309 residerer de i Avignon i Sør-Frankrike.

Ved Kirkekonsilet i Lyon i 1274 ble det vedtatt at det skulle betales en seksårstiende som innebar ti prosent inntektsskatt i seks år fra alle geistlige i hele den katolske kirkelyden. Vedtaket innebar at Norge ble trukket aktivt og ubønhørlig med i Pavestolens universelle skatteoppkreving.³¹ Dette ville påføre norske geistlige en betydelig økonomisk byrde. Samtidig ville det få en rekke konsekvenser på det administrative plan. Norge ville bli underlagt en spesialoppnevnt pavelig skattekollektor (nuntius), og det ville bli stilt nye krav til skriftlige rapporteringer og utarbeidelse av regnskaper. Lyontinden representerte for så vidt innledningen på en helt ny æra, og skulle få varige virkninger for alt som gjaldt paveskatter, inkludert peterspengeordningen.

Innsamlingen av Lyontinden i Norge skulle bli full av dramatik fordi den foregikk samtidig med at det utspilte seg alvorlige stridigheter mellom kongemakten og kirken. Konflikten eskalerte etter kong Magnus Lagabøtes død i 1280 og endte med at erkebiskop Jon Raude mistet myntretten og flyktet ut av landet.³² Stridighetene fikk konsekvenser for gjentatte forsøk på å sende innsamlede tiendemidler ut av landet. Her fremførte erkebiskop Jon og den pavelige nuntius Hugotio samme sak. Forsøkene ble effektivt stoppet av formynderstyret for den unge kong Eirik Magnusson som underla kirken et vekslingsforbud. Tiltaket fikk en besynderlig

³⁰ Lunt, *Revenues* I: 10–11 og 38 mener den høye aktiviteten må tilskrives den pavelige skattmester Censio, som var virksom fra 1190-tallet og senere ble valgt som pave Honorius III (1216–1227).

³¹ Det samme gjaldt Sverige. Begge land hadde vært omfattet av tidligere brede utskrivninger av korstogstiende, men det finnes ingen kilder som viser at det ble gjennomført aktiv inndriving. Svenungsen 2016: 214–231, særlig 226. Brilioth 1915: 51–55.

³² Moseng et al. 2007: 222–223; Joys 1955: 312–341. Gullbekk & Sættem 2019: 274–279 belyser innsamlingsarbeidet gjennom myntfunn i norske kirker som kan knyttes til offerstokkene som ble utsatt til støtte for korstogsinnsamlingene. For en diskusjon om erkebiskopen Jon Raudes utmynting og tap av myntrett, se Risvaag & Gullbekk, in press.

form, som et forbud rettet til allmennheten mot «å selje sterlinger eller annet sølv til rikets geistlige».³³ Reelt sett påla kongemakten erkebiskopen i egenskap av generalkollektor en full embargo, tilsvarende den som kong Edward I nedla på samme tid (1281) for å stoppe utførselen av seksårstiende fra England.³⁴

En medvirkende årsak til at konflikten ble så sterk i Norge, var at det åpenbart lå en dyp uenighet mellom pavenes representanter og norske myndigheter om hvordan man skulle vurdere verdien av den innsamlede norske mynten. Mens pavenes representanter ville vurdere den basert på testing av myntens reelle sølvinnhold,³⁵ mente man på norsk side at den skulle vurderes etter offisiell norsk «pengeverdi», hvilket tilsa at omveksling måtte skje i samsvar med den vekslingskurs som gjaldt ved kongens myntverksteder i oppgjør med utenlandske kjøpmenn. Som vi skal komme tilbake til, tyder alt på at denne typen konflikter senere ble ryddet av veien på 1300-tallet.

Fra tiden etter 1274 finnes det for første gang regnskaper over paveskatter innsamlet i Norge. Regnskapene omfatter dels seksårstiende og dels peterspenger. Noen av disse tidlige regnskapene er forbløffende detaljerte. Ikke bare gir de opplysninger om hvilke beløp som var samlet inn, men også hvilke myntslag skattene var betalt med. I denne sammenheng kan det være nyttig å skjele til det monetære aspektet. Endringen av den kirkelige regnskapspraksis skjedde parallelt med at det ble utviklet et myntvesen i Norge som holdt god nordeuropeisk standard. Dette skjedde skritt for skritt under kongene Håkon Håkonsson (1217–1263), Magnus Lagabøte (1263–1280) og Eirik Magnusson (1280–1299). Særlig viktig var den myntreformen Magnus Lagabøte gjennomførte på slutten av sin regjeringstid, trolig i årene fra 1277 (Skaare 1995 I: 74–84; Gullbekk 2009: 73–92; Gullbekk & Sættem 2019: 62–70). For første gang på nærmere hundre år ble det preget mynt i Norge med forskjellige valører: penninger og kvartpenninger. Solide tosidige mynter erstattet dermed de små, ensidige brakteatene som hadde dominert norsk handel og vandel siden første halvdel av 1100-tallet. I norsk mynthistorie fremstår perioden fra 1270-tallet som et høydepunkt. Imidlertid hører det også med til denne historien at kvaliteten på mynten kom til å bli høyst varierende. Stadig tilbakevendende myntforringelser og tidvise forbedringer av myntstandarden kom til å prege periodens utmynting. Ikke minst gjaldt dette i 1290-årene, da penninger av såkalte riksvåpentype ble erstattet av om-

³³ Skipan fra 1280 (RN II 247), senere gjentatt i flere omganger.

³⁴ Lunt, *England I*: 335–336. I Sverige forsøkte kong Magnus Ladelås det samme i 1278 (Brilioth 1915: 91–92).

³⁵ Det pavelige regnskapet over tiendemidler som ble sendt ut av landet uten forutgående omveksling, ble nettopp basert på kvalitetstest av de norske myntenenes sølvgehalt, jfr. Gullbekk 2009: 245–250.

fattende pregninger av kobberholdige mynter, såkalte *Nigri Coronati* eller «svartkroner» (Skaare 1995 I; Gullbekk 2009: 88–90, 143, 148).

Et unikt innsamlingsregnskap fra Bergen bispedømme

Det er nettopp i denne perioden vi møter det første bevarte regnskapet over innsamlinger av peterspenger fra Norge. Det skriver seg fra Bergen bispedømme og gjelder innsamlinger fra årene 1294–1300. Fortegnelsen ble utarbeidet etter biskop Narves død i 1305 etter ordre fra den nyutnevnte biskop Arne, og gjaldt penger som hadde blitt liggende i kapellet over porten i bispegården (RN III 275–276, Gullbekk 2009: 245–246, 258; Gullbekk & Sættem 2019: 193–194). Samlet sett omfattet det mer enn 350 mark (over 74 kg) med mynt, eller godt over hundre tusen enkeltmynter – fordelt på fem ulike kategorier av norske mynter som var i sirkulasjon i 1290-årene. Årsaken til at biskopen ønsket å få utarbeidet et spesifikt regnskap, var trolig at han ville skille gode fra mindre gode myntslag.

Slik oversikten fremstår, må de som utarbeidet den ha plukket frem og sortert myntene etter valører, mynttyper og myntenenes standard: Først i brakteater, kalt veiet sølv [*vagha sylfer*], 5 mark og 6 øre etter norsk vekt. Likeledes i *grossis Erici* 7 mark etter samme vekt, svarte oboler [halvpenninger] og kvartpenninger 263 ½ mark etter samme vekt. Likeledes i hvitkroner eller *albi rosati* 6 øre og 1 ertug etter samme vekt, og i svartkroner eller *nigri coronati* 66 mark *ponderis sepepredicti* (DN IV 60; RN III 275; Schive 1865: 83; Gullbekk 2009: 245–246, 258, 371–372). Ifølge Kolbjørn Skaares beregninger i Norges Mynthistorie dreide det seg om i alt 129 530 mynter. Av dette dominerte 112 200 halv- og kvartpenninger i tillegg til 10 800 penninger av svartkronetypen, altså de samme mynttyper som dominerer arkeologiske funn fra norske kirker.³⁶ Innsamlingsregnskapet forteller med dette tydelig at den store majoriteten av godtfolk som betalte peterspenger i Bergen, valgte å benytte seg av de dårligste myntene som var i omløp. Mer enn 95 % av det som ble samlet inn fra sognebarn i Bergen bispedømme var de mynttypene som inneholdt sølvgehalt på under 10 %. Andre og bedre mynttyper ble mottatt i betydelig mindre omfang.

Regnskapet forteller ikke direkte hvor mange mynter som ble betalt av den enkelte skattebetaler. For halv- og kvartpenningene ligger det i kortene at et fullt oppgjør etter lovens norm «en talt penning» ville betinge oppgjør med to halve eller fire kvarte penninger. Det var utbredt at mindre valører i middelalderens myntsystemer inneholdt lavere sølvgehalt enn større valører. Når regnskapene fra Bergen omfatter store antall halv- og kvartpenninger avspeiler det folks rasjonelle holdninger

³⁶ Skaare 1995 I: 77–78. Han stipulerer lik fordeling mellom de halve og kvarte med 56 000 på hver nominal. Totalbeløpet i Skaares tabell s. 77 er trolig blitt uriktig; det skal nok være 129 530.

Figur 4. Norske mynter fra 1270-, 1280- og 1290-tallet. Under kong Eirik Magnusson (1280–1299) ble det utgitt solide, tosidige mynter i tre valører: penninger, samt halv- og kvartpenninger. De ble preget i Bergen og Tønsberg, mens kongens bror Håkon utga mynter med samme standarder i Oslo. Her vises mynttyper som ble benyttet av folk da peterspenger ble samlet inn i Bergen bispedømme årene 1294–1300: **A.** Brakteat som skrev seg tilbake til Magnus Lagabøtes tid (*subtilis monetae*), ca. 1263–1275 (Skaare II nr. 264), Borgund stavkirke. **B.** (1) Penning av riksvåpentype (*grossi erici*), ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 234), UMKs hovedsamling. (2) Halvpenning av riksvåpentype, ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 235), Lom stavkirke. (3) Kvartpenning av riksvåpentype, ca. 1285–1290 (Skaare II nr. 236), Lom stavkirke. **C.** Penning av svartkronetype (*nigri coronati*), ca. 1290–1295 (Skaare II nr. 237), Borgund stavkirke. **D.** Penning av hvitrosotype (*albi rosati*), ca. 1295–1299 (Skaare II nr. 239), Lom stavkirke. Regnskapet fra Bergen bispedømme viser at folk gjennomgående valgte å benytte seg av de dårligste myntene som var i omloop, dvs. halv- og kvartpenningene samt svartkronene (type B2, B3 og C) som alle hadde sølvgehalt på under 10 %. Men regnskapene sier ikke noe direkte om hvor mange slike mynter som ble avkrevd den enkelte skattepliktige. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

til mynt i omløp. Avgifter til kirken utgjorde en god anledning til å kvitte seg med underlødig mynt. At fortegnelsen for Bergen er den eneste som er blitt bevart fra denne perioden, betyr selvsagt ikke at tilsvarende innsamlinger i de øvrige bispedømmene ikke fant sted. Vi finner det overveiende sannsynlig at tilsvarende innsamlinger foregikk over hele landet, og at det var summen av alle disse midlene som inngikk i det rekordoppjøret som skulle skje fra norsk side i 1321.

At den monetære menyen var omfattende og variert i norske bygdekirker forteller de mange arkeologiske funnene av mynter under gulvene. Pengeofringer sto sentralt i middelalderkirkene over hele kristenheten, også i Norge. Mens peterspengene skulle samles inn i lokale kirkesogn årlig, foregikk innsamlinger av ofringer i de samme sognekirkene gjennom hele året.³⁷ Ofringene fra sognebarna utgjorde langt større summer samlet sett, men disse har i mindre grad blitt gjenstand for regnskapsførsel som er bevart. Et unntak møter vi imidlertid i Bergen i 1308, der en episode gir sjeldent detaljert innsyn i håndteringen av offerpenger. Kong Håkon V kunnegjorde at han hadde latt en kiste med offerpenger samlet inn ved Hellig Olavs alter i Jonskirken i Bergen føre til Apostelkirken, der pengene i kisten ble opptalt. Rasjonalet for flyttingen var at kirken ikke skulle bli frarøvet offerpengene mens erkestolen sto ledig. Ifølge fortegnelsen inneholdt kisten store pengebeløp, fortrinnsvis i god utenlandsk mynt (fransk turnosmynt, engelsk sterling og gotlandsk mynt), til sammen mer enn 346 mark i forskjellige valutaer (DN II 96; RN III 578). På dette punkt opphører selvsagt slektskapet med peterspengeinnsamlingene, som gjennomgående ble dominert av innenlandsk mynt. Forskjellene gjenspeiler at Bergen, som en av Nord-Europas dominerende handelsbyer, hadde store innslag av hansakjøpmenn og andre velstående innbyggere og besøkende med tilgang på utenlandsk valuta og finansielle muskler til å gi solide summer i offergaver.

Pavens krav leder til et rekordoppgjør av peterspenger i 1321

For å belyse hvilke forsendelser av peterspenger som gikk fra Norge til pavestolen i løpet av perioden 1274–1321, er det nødvendig å gjennomføre en øvelse der vi hopper litt frem og tilbake i tid:

Vi starter med det brevet pave Johannes XXII (1316–1334) sendte i februar 1317 til erkebiskop Eiliv (1311–1332) og domkapitlet i Nidaros der han formante at siden peterspengen, som fra gammelt av er blitt betalt i Norge, ikke er kommet kurien i hende, skal adressatene eller andre på deres vegne sørge for at de som har samlet inn

³⁷ I dag er slike kirkeofringer best kjent i det arkeologiske materialet der myntfunn fra norske kirker omfatter flere enn 20 000 mynter. For bredt anlagte studier av pengeofringer i middelalderkirker, se Gullbekk, Kilger, Roland & Kristensen (red.) 2021.

leverer videre og at beløp som ikke er krevet inn, innkreves.³⁸ Dette ledet til at det ble sendt et rekordstort enkeltbeløp fra Norge i 1321, som pavestolen godtok som oppgjør for 31 år, dvs. for samtlige år tilbake til 1290. Det var ingen tilfeldighet at dette pålegget så dagens lys i den første fasen av Avignontiden, og heller ikke at det skjedde under den myndige og økonomikyndige pave Johannes XXII. Den pavelige finanspolitikken var i hans tid preget av vidtgående reformer som skulle styrke pavenes skatteinntekter, fortrinnsvis i forståelse med kongemakten i forskjellige land (Hamre 2008: 663–664; Imsen 1984: 182–191; Lunt I: 11–15; Spufford 1988: 157–158). Tilsvarende pålegg gikk også til erkebiskopene i Lund og Uppsala, samtidig som det ble sendt meldinger til kongemakten i respektive land der paven anmodet om deres støtte (RN III 1010; Brilioth 1915: 132–134). I alle forsendelsene minnet pave Johannes om plikten til å holde regnskaper over de pavelige innsamlingene.

For Norges del utløste paven intervensjon en prosess som dessverre har etterlatt få skriftlige spor. Det som først og fremst er bevart, er et vitnebrev utferdiget av erkebiskop Eiliv i Bergen i juli 1320, som oppgir sluttresultatet av innsamlingene, etter at alt hadde vært forevist flere norske biskoper som vitner. De totale peterspengene som var innsamlet fra hele den norske kirkeprovinns beløp seg til 478 mark sterling sølv (norsk markvekt), drøyt 102 kg (RN IV 54). At beløpet ble oppgitt i sterling sølv, tilsier at alt som hadde vært innsamlet som norsk mynt lokalt (blant annet i Bergen 1294–1300) var vekslet til hard valuta før de skulle sendes ut av kongeriket.³⁹ Akkurat dette representerte neppe noe praktisk problem for de norske biskopene, siden flere av dem rådet over betydelige eksportinntekter, særlig fra fiskeeksport. På denne tiden var sterlinger fra England akseptert betalingsmiddel i det norske kongeriket. En serie med skipaner om mynten utstedt i årene fra 1299 til 1311 gjorde det klart at brent sølv, myntet eller umyntet, skulle brukes i jordhandel etter gammel skikk (NgL III nr. 30). Engelske sterlinger var den vanligste utenlandske valutaen i omløp og blir jevnlig omtalt i historiske kilder om større transaksjoner, bl.a. i forbindelse med internasjonal handel, betaling av toll, jordhandler, testamenter og regnskaper. Og når det gjaldt paveskatter var situasjonen helt utvetydig: Innbetalingene i Avignon (eller Roma) måtte alltid gjøres opp i sølv, gull eller internasjonal akseptert valuta.

Et halvt år senere, i februar 1321, møter vi kanniken Torkjell Møttul fra Nidaros som på erkebiskop Eilivs vegne innbetaler et beløp på 1500 gullfloriner ved pavekammeret i Avignon (RN IV 96). Etter vanlig vekslingskurs i Avignon, som på

³⁸ Gjengitt fra sammendraget i RN III 1009.

³⁹ Jfr. nærmere nedenfor. Se også Steinnes 1942a: 159 og for Danmark: Grinder-Hansen 2000: 94–95.

denne tiden var 1 florin = 40 sterlinger (Spufford 1986: 198–200), utgjorde det hele 250 pund eller 60 000 engelske sterlinger (nesten 90 kg godt sølv). Det ligger litt under, men likevel på noenlunde nivå med, det beløpet som ble dokumentert av erkebiskopen i Bergen året før. Uansett utgjør det et betydelig beløp, ikke bare etter norsk målestokk, men også vurdert i større paveskattsammenheng.⁴⁰ Til sammenlikning utgjør det nesten det dobbelte av et normalt servitieoppgjør for erkesbiskopen i Nidaros, altså det beløp som måtte betales hver gang pavestolen oppnevnte en ny erkebiskop.⁴¹ Så var det da også den største enkeltoverføring av peterspenger fra Norge noensinne. Størrelsen har sin forklaring. Oppgjøret ble, som nevnt, godtatt av paven som oppgjør for 31 års innsamlinger.

Om vi regner oss bakover 31 år fra 1321, havner vi i 1290. På den måten forteller regnskapene over peterspenger om langt større kontinuitet i innsamlingene enn det som umiddelbart fremgår av kildene. 1290 blir stående som et merkeår i pavelig skattlegging av Norge. Nettopp dette året gikk den andre og siste forsendelsen av seksårstienden – den såkalte Lyontienden – fra Norge til pavekammeret (Moseng et al. 2007: 222–223; Joys 1955: 312–341). Denne forsendelsen er kjent gjennom tre brev som Romapaven Nikolaus IV sendte til ulike adressater i august samme år: Den høyst oppskjørte paven etterlyste bistand fra så vel verdslige som geistlige myndigheter fordi tiendemidler på vei sørover fra Norge var gått tapt under et piratangrep utenfor Flandern. Dessuten var en av de italienske kjøpmennene, som paven personlig hadde sendt til Norge for å hente midlene, blitt drept under angrepet (RN II 585–588).

Situasjonen var på alle måter ekstraordinær: Når paven hadde gått til det uvanlige skritt å hyre inn italienske kjøpmenn på denne måten, skyldtes det en tiltakende frustrasjon over at det avsluttende tiendeoppgjøret fra Norge hadde trukket ut over en tiårsperiode uten at verken den norske erkebiskopen Jon Raude eller den pavelige nuntius Huguiccios (Hugotio) som ankom Norge i 1286 hadde lyktes med å løse situasjonen.⁴² Nå ville paven ha oppgjør straks. Det var imidlertid ikke bare korstogstiende som kunne hentes fra Norge. Der fantes også peterspenger. At det i denne

⁴⁰ For Sverige var resultatene minst like imponerende. Totalt utgjorde overføringene derfra til Avignon drøyt 3000 floriner – et tall som Yngve Brilioth omtaler som «frapperende». Brilioth 1915: 138–139. For Danmark er resultatet omstridt; Moltesen 1896: 53–54 og Brilioth 1915: 26–27.

⁴¹ Servitiesatsen for erkebiskopene i Nidaros var 800 gullfloriner. Dertil kom tilleggsavgifter som utgjorde ca. 10 % av hovedbeløpet. Jfr. også Tabell 2 nedenfor med videre henvisninger.

⁴² Om Huguiccios' opphold i Norge fra 1286 til 1295, Svenungsen 2016: 240–243, 269–274.

situasjon kan ha oppstått et ønske på pavens side om å utvide fraktoppdraget til også å gjelde innsamlede, men ikke avsendte peterspenger, synes sannsynlig.⁴³ Hvor store mengder av peterspenger det var tale om og hvor mange skatteår de skrev seg fra, kan vi ikke vite, men det er rimelig å tenke seg at det gjaldt mange år, kanskje opp til tyve, og at beløpet de italienske nuntiene hadde med seg var betydelig, sett i lys av de størrelser som er dokumentert for årene etter 1290.

Perioden 1321-1364: Full kontinuitet, selv gjennom årene med pest

Etter det store engangsoppgjøret for peterspenger i 1320-1321 går man inn i en periode der den norske peterspengeordningen er bedre dokumentert enn noen gang før eller senere. Den gode dokumentasjonen strekker seg frem til 1364, og omfatter 44 skatteår. Gjennom hele denne perioden ser det ut til som om det ble gjennomført faste, årlige innsamlinger lokalt, og at disse ble fulgt opp med forsendelser til Avignon med noen års mellomrom.

Vår konklusjon på dette punkt bygger på grundig gjennomgang av alt tilgjengelig tallmateriale fra de 44 årene - både fra innsamlingene i Norge og fra innbetalingene ved pavekammeret i Avignon. Det vises til sammenstillingen av kildegrunnlaget i *Tabell 1*.⁴⁴ Selv om tabellen ikke kan påvise en total og sammenhengende dokumentasjonskjede som dekker samtlige bispedømmer for samtlige år, mener vi at helhetsbildet er utvetydig - særlig når man tar i betraktning at det i løpet av de 44 årene ble gjennomført hele fire legasjoner av pavelige nuntier til Norge som hadde innfordring av peterspenger som en del av sine oppdrag, og at det ikke er etterlatt noen anmerkninger om varig betalingssvikt av peterspenger tilsvarende hva man finner for korstogstiende.⁴⁵

Det mest bemerkelsesverdige ved denne 44-årige kontinuiteten er selvsagt at den innbefatter pestårene 1349-1350 og påfølgende kriseår. Ifølge detaljerte redegjørelser ble peterspenger fra de norske bispedømmene overlevert til den pavelige nuntius

⁴³ Om pavens pålegg om å benytte de italienske kjøpmennene, RN II 405-410, 483; jfr. Munch IV.2: 55-58.

⁴⁴ Ved utarbeidelsen har vi hatt stor nytte av oppstillingene hos Steinnes 1942a: 158-168, jfr. særlig tabellen s. 167. Steinnes behandler imidlertid ikke tallene fra Avignon. Merk ellers at de viktige regnskapstallene for årene 1324-1328 gjengitt i PNRD: 98-100 (latinsk tekst) er inntatt i engelsk oversettelse hos Lunt, *Revenues* II: 73-74.

⁴⁵ RN IV 934, 1054-1055, 1124. Gjaldt biskopene av Oslo, Hamar og Stavanger i årene fra 1335.

Tabell 1: *Peterspenger, oversikt over dokumentasjon 1321–1364 (innsamlinger i Norge og innbetalinger i Avignon)*

1320–1323	Dok. for fire års <i>innsamlinger</i> i ett av bispedømmene (Stavanger).	RN IV 242
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1324 for hele landet i erkebiskop Eilivs regi.	RN IV 311
1324–1333	Dok. for <i>innsamlinger</i> i samtlige bispedømmer i åtte av de ti årene. For to år mangler kun Nidaros.	RN IV 486–487, 495, 503, 507, 515, 517, 592, 970, 972–973, 983, 995–996, 998, 1001
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1329 for hele landet i regi av nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortellis. Senere inngår peterspenger som del av samleinnbetaling 1334 i regi av nuntius Pierre Gervais.	RN IV 613, 628, 686–688, 1073–1074
1334–1342	Ingen dok. for <i>innsamlinger</i> i Norge.	---
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> 1345 i erkebiskop Påls regi, peterspenger fra hele landet som dekket de fleste av de ni skatteårene.	RN V 787, jfr. 463
1343–1352	Dok. for <i>innsamlinger</i> i samtlige ti år, men for varierende antall bispedømmer de enkelte årene.	RN V 958
	Dok. for <i>innbetaling i Avignon</i> for hele landet august 1345. Peterspenger fra 1346–1350 <i>inngikk i lån</i> fra paven til kong Magnus 1351.	RN VI 75, 104, 160, 163, 220 RN V 787 RN VI 13
1353–1357	Dok. for <i>innsamlinger</i> alle fem år i samtlige bispedømmer.	RN VI 493, 500, 516–517, 520
	Ad <i>innbetalinger i Avignon</i> : Norske peterspenger inngår trolig i samleoppjørene fra nuntius Johannes Guilaberti i 1353–1360.	RN VI 192, 197–199, 406, 435, 653, 670–671
1358–1364	Dok. for <i>innsamlinger</i> i ett bispedømme (Stavanger) for 7 år, 1357–1363.	RN VI 1003–1004
	Ad <i>innbetalinger i Avignon</i> : Norske peterspenger inngår i oppgjør fra nuntius Guido de Cruce 1366.	RN VI 1112

Johannes Guilaberti og hans kommisærer både i årene 1351 og 1352. Dette skjedde parallelt med at den nyoppnevnte erkebiskopen Olav avholdt provinskonsiler i henholdsvis Nidaros og Bergen. I det første av regnskapene fra Bergen i august 1351 ble det opplyst - overraskende nøkternt - at det manglet en del penger «på grunn av alle dødsfallene». Samtidig ble det påpekt at kollektorene hadde avslått å ta imot en del skattemidler, fordi de kun var blitt tilbudt «mindreverdige mynt» (RN VI 75). Inntrykket som etterlates er nærmest at kirkeledelsen tvang gjennom innsamlingene som om intet var skjedd. Kommentaren fra historikeren Grethe Authén Blom var at det å prioritere innsamlinger til paven under så tragiske omstendigheter, må ha signalisert en «beinhard universell kirkedisiplin» (Blom 1992: 552). På den annen side vet vi at

krisetider ofte har medført økt religiøs oppmerksomhet som igjen har utløst større givervilje. At norske kvinner og menn fortsatte å betale skatter og avgifter til kirke og pavelstol under og etter svartedauden, kan ut fra et slikt perspektiv gi egen mening.

Forsendelsene av peterspenger og andre paveskatter fra Norge gjennom perioden 1321–1364 ser ut til å ha foregått uten konflikter med kongemakten av den typen som utspilte seg under Sverre Sigurdsson, Magnus Lagabøte og Eirik Magnusson. En grunnleggende interessenmotsetning var selvsagt fortsatt til stede, siden skatt til paven alltid medførte tapping av landets økonomiske ressurser. Men Avignonpavene viste betydelig evne til å etablere samarbeid med kongemakten i de enkelte land, typisk ved å tillate kongen å overta deler av skattemidlene til låns eller eie (Moseng et al. 2007: 216; Hamre 2008: 663–664; Lunt, *Revenues I* : 76–77). Slike tillatelser ble først og fremst gitt for skattemidler som skrev seg fra korstogstiende, men det skjedde som vi skal se også i ett tilfelle for norske peterspenger, for året 1351. En annen måte å unngå konflikter, var at pavens kollektorer gjennomførte sine vekslingsforretninger (fra norsk mynt til sølv) etter prosedyrer og satser som kongemakten aksepterte. Innsamlingsregnskaper fra perioden tyder på at alle skattekollektorene – hva enten det gjaldt pavelige nuntier eller norske geistlige som var pålagt innsamlingsoppgaver – la konsekvent til grunn en pengeverdi som harmonerte med offisielt norsk syn.

Innsamlingstallene i Norge

Vår gjennomgang viser at det gjennom de 44 årene (1321–1364) ble samlet inn peterspenger i Norge totalt i størrelsesorden 5000 mark norske penger, som kan omregnes til ca. 1100 mark eller omtrent 230 kg godt sølv. Omregnet til gjennomsnitt per år utgjorde det: 110 mark norsk mynt, tilsvarende 25 mark eller 5 ½ kg godt sølv.⁴⁶

Skattenivået endret seg naturlig nok i løpet av førtiårsperioden. På høyden, rundt år 1330, ser man at de årlige innsamlingstallene for de fem norske bispedømmene samlet lå på om lag 130–150 mark norsk mynt, mens de etter svartedauden, på 1350-tallet, hadde sunket til drøyt 100 mark norsk mynt. Det kraftige befolkningsfallet fikk utslag på skattemessige inntekter og prisnivået på eiendom. Kirken opplevde økt religiøsitet i den samme befolkningen. Samtidig ble pengeverdien for norsk mynt redusert som følge av en nedjustering av myntenes sølvgehalt fra 1/4 til 1/5, slik at den norske pengeverdien ble lik den svenske, hvilket ofte omtales som en svensk-

⁴⁶ Basert på norsk pengeverdi på 1/4 for årene frem til 1340 og 1/5 for årene deretter, jfr. nedenfor.

Figur 5. Norske mynter etter 1319. Bildet viser mynter som ble benyttet ved betaling av peterspenger i Norge etter 1319 og frem til sølvtørken stoppet innsamlingene på 1360-tallet: **A.** (1) Magnus Eriksson. Penning med kronet brystbilde en face / riksvåpen ca. 1320–1360 (Skaare II nr. 268) og (2) halvpenning med løve / økser (Skaare II nr. 271). **B.** Hulpenning (brakteat) med to fravendte kroner utgitt under Håkon VI Magnusson (1355–1380, Skaare II nr. 282). Hopperstad stavkirke. Tilsvarende mynter ble også utgitt i Sverige. **C.** Hulpenning (brakteat) med kronet monogram h preget under Håkon VI Magnusson (Skaare II nr. 275) Kinsarvik kirke. **D.** Hulpenning (brakteat) kronet monogram O preget under Olav IV (Skaare II nr. 277). Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty og Håkon Roland, Kulturhistorisk museum, UiO.

norsk myntunion.⁴⁷ Innsamlingsregnskapene viser hele veien at de pavelige kollektorer fulgte disse satsene.

En sammenligning med tilsvarende skattetall fra Sverige (uten Skåne) viser innsamlinger av peterspenger som beløper seg til drøye 7000 mark svensk mynt for årene 1318–1356, og et årlig gjennomsnittsnivå i perioden 1330–1350 på 150–200 mark svensk mynt. Selv om man skal være varsom med direkte sammenstillinger, kan dette tilsa at peterspengene innsamlet i Sverige lå ca. 50 % over nivået i Norge.⁴⁸

Når det gjelder fordelingen av pengebidragene fra hvert enkelt av de norske bispedømmene, var den tidlig på 1330-tallet: Oslo (35 %), Bergen (31 %), Nidaros (20 %),

⁴⁷ Blom 1992: 131–132, 465–467; Gullbekk 2009: 162–177. Pettersen 2013: 4–6, 9–12, 71–84. Til vedtaket om norsk myntforringelse og derved pengeverdien i 1340, se RN V 328–331.

⁴⁸ Brilioth 1915, særlig tabellene s. 311 flg. og kommentarer s. 307–309 om forholdet mellom innsamlingstallene i Sverige og hva som kan ha tilflytt paven. Brilioth gjengir ikke tall fra Avignon.

Stavanger (10 %) og Hamar (4 %).⁴⁹ Det er imidlertid grunn til å påpeke at tallmaterialet på stiftsnivå har så vidt mange variabler og inkonsistenser at de må brukes med varsomhet for statistikkformål, slik Jens Arup Seip påpekte i sin studie over peterspenger og befolkningsutvikling i middelalderen: «To ting er påfallende: de merkelig jevne summene over en rekke av år, og de store sprang som av og til finner sted.» (Seip 1942: 394) Enhver studie av peterspenger fra kvantitative perspektiver vil nødvendigvis måtte basere seg på generaliseringer (deduksjon), selv for estimater av inntekter og innsamlinger av peterspenger på kirkeprovincs, erkebisper-, bispedømme- og sognekirkenivå, til tross for at lovgivning definerte innsamlinger på enhetlig måte år etter år.

Betydelige beløp videreført til paven i Avignon

I utgangspunktet må vi kunne legge til grunn at innsamlede *verdi*er i all vesentlighet ble sendt ut av landet og videre til Avignon, og at dette skjedde ved bruk av godt sølv, herunder engelske sterlinger og andre handelsmynter av anerkjent internasjonal kvalitet. Et teknisk forbehold må likevel tas for peterspengene for årene 1344 til 1351. Disse ble ikke sendt til Avignon, men ble isteden inkludert i et lån som pave Clemens VI ga til kong Magnus Eriksson i 1351 til finansiering av kongens krig mot de hedenske karelerne.⁵⁰ Men også disse pengene må regnes som endelig oppgjort av kirken i forhold til paven.⁵¹

En rekke dokumenterte innbetalinger som fant sted i Avignon stadfester at det var betydelige beløp som nådde frem til paven. Etter den store innbetalingen i 1321 finnes det presise tall ved to anledninger: i 1324 og 1345. Innbetalingen i 1324, som trolig gjaldt peterspenger for fire år, ble godskrevet som 55 pund sterling, tilsvarende 330 gullfloriner. Det gir et årlig snitt på 83 floriner. Innbetalingen i 1345, som trolig gjaldt for 9 år, ble godskrevet som 700 gullfloriner, altså et årlig snitt på 78 floriner.⁵²

⁴⁹ Tallene skriver seg fra årene 1330–1334. For Oslo varierende fra 43 til 49 mark, for Bergen 40–43 mark, Nidaros: 23–26 mark, Stavanger 11–15 mark, Hamar: 5 mark. Hentet fra RN IV 970–973, 983, 995–996, 998, 1001, jfr. også Steinnes 1942a: 158–168.

⁵⁰ RN VI 13; Bjørkvik 1996: 54; Munch V (dvs. *Unionstiden I*): 531–534. Lånet skulle primært gjelde midler som stammet fra korstogstiende, men ble utvidet til å gjelde alt som var samlet inn fra kirkene i Norge og Sverige, og omfattet derved klart også peterspenger.

⁵¹ Paven og hans etterfølgere skulle senere slite i årevis med å få kongens lån restituert, det hele endte med rettsvister og bannlysninger, jfr. Brilioth 1915: 204–279 og Haug 2008: 115–120. Svenske biskoper hadde i motsetning til de norske kausjonert for kongens lån. Dette medførte at saken forble et problem for svenske kirkeledere, mens den norske kirken etter alt å dømme gikk klar av dette, jfr. Blom 1992: 497–499.

⁵² RN IV 311, V 787. At den siste antas å gjelde for 9 års innsamlinger, tar utgangspunkt i

Vi må kunne forutsette at innbetalingene lå på omtrent samme nivå også de årene der peterspengene ikke lar seg skille ut i paveregnskapene på samme måte, fordi de inngår i samleoppgjør (der det ikke er skilt mellom skattetyper) under de pavelige nuntiene Johannes de Serone, Bernardus de Ortelis og Pierre Gervais.

Basert på en slik forutsetning har vi beregnet at de samlede verdier som ble overført til pavestolen som peterspenger fra Norge for de 44 årene fra 1321 til 1364, utgjorde cirka 3500 gullfloriner eller om lag 12 ¼ kg rent gull, tilsvarende 140.000 engelske sterlinger.⁵³

Hvis vi går tilbake og sammenholder tallene fra paveoppgjørene med de tall vi har sett foran fra innsamlingene i Norge gjennom samme periode, kan det hele oppsummeres slik: Et årlig gjennomsnitt på ca. 110 mark norsk mynt samlet inn fra kirkegjengerne i Norge, endte opp som et gjennomsnitt på omtrent 5 ½ kg godt sølv (sterling kvalitet) som ble konvertert til ca. 80 gullfloriner ved pavekammeret i Avignon.

Hvordan man snur og vender på skattetallene fra Norge, vil det selvsagt ikke rokke ved at disse bidragene var små sammenlignet med det paven hentet inn fra større og rikere land. Vi har sett at det årlige peterspengebidraget fra England utgjorde et fast beløp i størrelsesorden 200 pund sterling. Basert på den normale vekslingskursen de anvendte i Avignon (1 florin = 40 sterlinger eller 1 pund sterling = 6

Figur 6. Engelsk sterling. England, Edward I–II, class 10cf4, preget London ca.1309. Engelske sterlinger (pennies) av Edward-typen ble fra 1279 produsert med nærmest uendret utseende og størrelse i mer enn hundre år under Edward I, Edward II og Edward III. Med en vekt på ca. 1,4 gram og sølvinnhold på hele 92,5 % var sterlingene så verdifulle at de sjelden var aktuelle når folk i Norge betalte peterspenger. Derimot var de høyaktuelle når de pavelige kollektorene skulle veksle norsk mynt i hard valuta før skattemidlene ble sendt ut av landet. Foto: Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

oppgjørene fra nuntius Pierre Gervais i 1334.

⁵³ Som altså kommer i tillegg til de 1.500 gullflorinene for årene 1290–1320. Om valutakursen i Avignon, se Spufford 1986: 198–200.

Figur 7. Gullflorin fra Firenze. Florinen, som var introdusert i Firenze i 1252, ble på 1300-tallet selve gullmynten par excellence og den viktigste handelsmynten i Europa. Med 3,5 gram rent gull (24 karat) fungerte den som referansetørrelse i nesten all internasjonal valutahandel. Den unike posisjonen hang sammen med at Firenzes banker førte an i å etablere filialer i alle de ledende europeiske finansbyene og sikret seg full kontroll over den viktige handelen med vekslere (vekselbrev). Ved pavestolen i Avignon var florinen den sentrale regnskapsvalutaen. Dette erfarte den norske kirken første gang i 1311, da den nye erkebiskop Eiliv ble pålagt å betale sin servitie med gullfloriner. I 1321 ble det gjennomført en rekordstor overføring av norske peterspenger som ble godskrevet hos paven med 1500 floriner. Vekslingsforholdet mellom florinen og den engelske sterling holdt seg i første halvdel av 1300-tallet relativt stabilt rundt 40, dvs. at 1 florin ble regnet som 1/6 pund sterling. Florinens popularitet gjorde at den ble kopiert i en rekke land og myntsteder over hele Europa. De fleste av disse «lokale florinene» hadde imidlertid lavere vekt og verdi enn den originale Firenze-florinen, og ble derfor vurdert til en andel av denne, for eksempel 7/8 eller 11/12. Firenzes florin og Venezias dukat ble imidlertid vurdert som likeverdige. Kilde: S. H. Gullbekk, *Pengene som forandret verden*. Oslo: Cappelen Damm, 2021.

floriner) kan man anslå at peterspengene fra Norge utgjorde 7 prosent av det engelske bidraget.

Perioden 1364–ca. 1410: Ordningen bryter sammen grunnet sølvtørke

Etter innsamlingen av peterspenger i 1364 beveger vi oss inn i en periode der det er langt mellom relevante kilder: Det går 45 år før vi møter peterspenger igjen i gjenkjennbar form. Verken innsamlinger eller forsendelser av peterspenger er dokumentert før etter århundreskiftet, omkring 1410.³⁴ Det er nærliggende å se dette tomrommet i sammenheng med de drastiske konsekvensene etter svartedauden og gjentatte pestepidemier som fulgte i kjølvannet: Befolkningsnedgang og politisk uro, både i forholdet mellom de skandinaviske landene og hanseatiske interesser i regionen.

³⁴ Spørsmålet om peterspengeordningen kan ha fungert en tid på bortforpaktning, vil bli omtalt særskilt.

I løpet av samme perioden inntrådte også den mest akutte sølv-mangel som hadde rammet Europa siden første halvdel av 1100-tallet. Det var ikke gjort oppdagelser av nye, større sølvfunn i Europa på mer enn femti år. Når tilgangen på nytt sølv stoppet opp, fikk myntverkstedene tiltakende problemer med å skaffe råvarer, noe som førte til redusert produksjon, som igjen førte til omfattende myntforringelser der mange myntslag ble preget på sterkt kopperblandet sølv, såkalt billon. Den engelske økonomihistorikeren Peter Spufford har beskrevet denne negative utviklingen inngående og fastslår at den nådde Nord-Europa for fullt rundt 1370, da produksjonstallene begynte å stupe ved bunnsolide myntverksteder i Frankrike og Nederlandene.⁵⁵

Så langt vi vet fantes ikke drivverdige sølvforekomster i Norge i senmiddelalderen. Norske myntverksteder var avhengig av sølvtilførsel utenfra og gjenbruk av det myntsølv som allerede fantes i omløp. Utviklingen har vært beskrevet som «det norske mynt- og pengevesenets sammenbrudd i senmiddelalderen» (Skaare 1995 I: 92–95; Gullbekk 2009: 162–185, også 93–100). Nedgangen i den norske myntproduksjonen foregikk over lang tid, kanskje allerede fra 1320- eller 1330-tallet. Det er mulig at året 1363 representerte et vendepunkt. Da falt alt myntsamarbeid med Sverige bort etter at det hadde eksistert en form for myntunion siden 1340. Dette skjedde blant annet som følge av kongeskiftet i Sverige, der Albrecht av Mecklenburg tok over, et skifte som bidro til å styrke de tyske interessene i landet (Moseng et al. 2007: 321–324). Av myntfunn synes det som om dette raskt ledet til at svensk mynt forsvant fra omløp i Norge, samtidig som den norske myntproduksjonen stadig ble redusert, for å opphøre helt under eller etter Olav IV Håkonsson (1380–1387) (Gullbekk 2009: 162–185; Skaare 1981: 136–146; Pettersen 2013: 82–84). Sammenbruddet fikk negative konsekvenser, ikke minst for vanlige folk som var avhengig av småmynter i dagliglivets gjøremål. Norsk og svensk mynt ble et stykke på vei erstattet av annen utenlandsk mynt, særlig engelsk, og siden tysk og dansk, men dette dekket ikke behovet for monetære betalingsmidler i samtiden.⁵⁶

Peterspengene var avhengig av at det fantes rikelig av klingende mynt. Frem til 1360- eller 1380-årene tyder mye på at myntproduksjonen i Norge og tilfanget av utenlandsk mynt var tilstrekkelig til at myntmangel ikke representerte noe stort problem. Den siste dokumentasjonen for at peterspengeordningen fortsatt fungerte

⁵⁵ Spufford 1988: 339 flg., att. 349. Utslagene av sølvkrisen var avhengig av hvordan pengesystemet var utviklet i den enkelte region, eksempelvis et ordnet bank- og kredittmarked. Om de realøkonomiske årsakene til krisen og de myndighetstiltak som ble forsøkt, Munro 1983: 97–158.

⁵⁶ Gullbekk 2009: 170–171, 209–215. Noen ny myntproduksjon ble det ikke i Norge før slutten av 1400-tallet, men det hjalp på situasjonen da det begynte å sive inn ny dansk mynt fra omkring 1410.

noenlunde adekvat, skriver seg fra sommeren 1364. Da var den pavelige nuntien Guido de Cruce i Stavanger, der han mottok peterspenger fra Stavangerstiftet for de siste syv årene. Det han fikk overlevert, var drøyt 50 mark med «avskaffa gjengs norsk mynt» i tillegg til noen mindre beløp i tysk og engelsk mynt, og dertil en stor mengde skinnvarer (RN VI 1003–1004). Omtalen av den norske mynten tyder på at vilkårene for å drive innsamlinger i området begynte å bli problematiske sett med nuntiens øyne. Trolig var dette grunnen til at Guido de Cruce benyttet anledningen til å oppnevne Stavangerkanniken Eirik Øysteinsson som underkollektor for Stavangerområdet på ubestemt tid og begrunnet dette med at han selv ville bli opptatt andre steder (RN VI 1003–1004).

Til tross for at dokumentasjon om innsamling av peterspenger opphører for flere tiår, betyr ikke dette at pavemakten oppga ordningen. Tvert om ble det understreket i mandatene til nye nuntier at peterspenger var en av flere pavelige inntekter som skulle oppkreves.⁵⁷

Forsøk på omdanning til et forpakterregime?

Midt i den tilsynelatende stillstanden som følger etter dette, dukker det i 1399 opp et bemerkelsesverdig dokument i Norge som var utferdiget av to statuspersoner i Lübeck, Lübeck-prosten Nicolaus de Insula og den italiensk-tyske kjøpmannen Luigi Baglione fra Perugia. De to var oppnevnt av paven året før (1398) som et slags «tohodet generalkollektorat» som skulle ha overordnet ansvar for all innsamling og forsendelse av paveskatter fra alle de tre skandinaviske landene. Dette skulle skje i nær kontakt med en biskop oppnevnt i hvert av de tre landene som var tillagt kollektoransvar innenfor sine respektive områder. Sett samlet kan det betraktes som en administrativ nyskapning fra pavens side tilpasset den ferske Kalmar-unionen av 1395.⁵⁸ Vi skal etter hvert se at denne forvaltningsordningen skulle komme til å bli videreført frem til 1420-tallet, stadig i regi av den driftige Luigi Baglione.

⁵⁷ RN VII 203, mandat til nuntius Guido de Cruce. I Sverige finnes det en del spredt dokumentasjon for innsamlinger i årene etter 1364, se Brilioth 1925: 120 og SDHK nr. 9105 og 14570.

⁵⁸ Om pavens oppnevning av det nye Lübeck-kollektoratet, se RN VIII 631–633. Om Luigi Bagliones enestående stilling som en verdslig person med status som pavelig nuntius, se Brilioth 1925: 183–185 og Haug 2006: 184, 195–196. Baglione og hans forretningspartner Gherard Bueri er ellers omtalt i økonomisk-historisk litteratur som grunnleggere av den aller første bankvirksomheten i Nordtyskland, som fungerte som korrespondentbank under Medici Bank, Firenze, pavens hovedbankforbindelse. Jfr. Dollinger 2012: 265–267 og De Roover 1963: 63–64. For detaljer se Fouquet 1998: 187–220 og Jahnke 2006.

I brevet av 1399 retter det nevnte «Lübeck-kollektoratet» et pålegg til den samlede geistlighet i to norske bispedømmer, Oslo og Hamar, om at de straks måtte bidra til å fremtvinge betaling av utestående peterspenger. Bakgrunnen var at en del troende skyldte peterspenger og derfor hadde stillet pant hos biskop Øystein i Oslo, som var pavelig kollektor i disse bispedømmene. Imidlertid hadde de forsømt å innløse pantene til skade for paven. Derfor ble adressatene (dvs. prestene) pålagt å påminne alle som satt inne med ubetalte peterspenger at de måtte innløse sine pant. De som *ikke* hadde stillet pant, skulle betale sin gjeld innenfor en frist på en måned. Hvis så ikke skjedde, ville de bli bannlyst. Biskop Øystein ble gitt myndighet til å realisere og disponere over pantene inntil gjelden fullt ut var betalt, mens eventuelt restbeløp skulle komme pantsetteren til gode (RN VIII 765).

Saken skriver seg altså fra Øystein Aslakssons tid som biskop i Oslo (1386–1407). Øystein var en nær alliert til dronning Margrete og medlem av det norske riksrådet, og var dessuten oppnevnt av paven som generalkollektor for Norge fra 1395.⁵⁹ Det er grunn til å tro at tilsvarende brev også gikk til de øvrige bispedømmene i den norske kirkeprovinsen, som et krav som ble rettet til alle geistlige og alle deres sognebarn.⁶⁰

Det er imidlertid langt fra innlysende hvordan budskapet i brevet skal forstås når det gjelder hvem som skjuler seg bak beskrivelsen «en del troende» som hadde stilt pant for «ubetalte peterspenger», men det sikter trolig mot et begrenset antall. Dokumentet er så vidt vites det eneste kjente eksempel på at det ble innledet rettslig inndrivelse av peterspenger i Norge, muligens i Skandinavia. Rent umiddelbart kan en slik inndrivelse virke meningsløs, hvis man utelukkende betrakter peterspenger som en skatteordning basert på innsamling av penninger fra et stort antall enkeltpersoner. Dette treffer imidlertid ikke essensen i saken, for her gjaldt det åpenbart ikke manglende enkeltbetalinger av småmynt, men snarere et betalingsmislighold fra en gruppe forpaktere som hadde påtatt seg ansvar for å håndheve peterspengeordningen i en kontantfattig tid. Kanskje var dette dokumentet noe av det Jens Arup Seip hadde i tankene da han antydte at den norske peterspengeordningen kunne ha vært bortforpaktet i perioder (Seip 1942: 395).

Mønsteret for en slik forpaktingsordning var neppe vanskelig å finne. Det fantes allerede metoder for såkalt 'tiendekjøp': For å sikre den norske kirkens rett til tiendeinntekter ('årstiende') når gårdsbruk ble stående ubefolket etter pesten, kunne biskopen overlate innkrevingsoppgaven til en tiltrodd person – gjerne en lokal stormann

⁵⁹ RN VIII 357. Om biskop Øystein: Haug 2000: 142–145, 182–183, 234–236, 246–256, 316–339.

⁶⁰ Haug 2006: 195, som påpeker at dokumentet er bevart gjennom avskrifter som inngår i Den arnamagnæanske samling, og at tilsvarende pålegg trolig også gikk til bispedømmene i det nordenfjelske, men at disse ikke har overlevd for ettertiden.

– innenfor et distrikt mot at denne betalte kirken et fast årlig beløp i penger eller naturalia. En annen metode var at bøndene i et sogn kjøpte seg fri fra tiendeytelsene gjennom en fast, årlig avgift eller ytelse, såkalt 'sognekjøp'.⁶¹ Det er bevart enkelte kontrakter om tiendekjøp, blant annet en som biskopen i Oslo inngikk med en lokal stormann i Skien. Stormannen fikk forpakte kirkens rettigheter til tiende fra Gjerpen sogn – i tillegg til et gårdsanlegg han også skulle forpakte – mot å betale 5 engelske gullnobler årlig.⁶²

Ville det være mulig å benytte noen av de samme metoder for å forpakte bort pavens rettigheter til de norske peterspengene? Biskop Øystein så det ganske sikkert som sin plikt å aksjonere for å holde liv i peterspengeordningen. Kanskje kontaktet han i den anledning lokale stormenn som var villige til å påta seg forpakteroppdragene. Etter år med negative, ustabile økonomiske forhold kan vi se for oss at enkelte forpaktere ønsket å trekke seg fra avtalen. Biskop Øystein, som var kjent for å være en dyktig forhandler, kan i så fall ha krevd at de stilte pant etter Landslovas bestemmelser, hvilket ville gi dem tolv måneder til å betale før det kunne gjenomføres tvangsrealisasjon.⁶³ I egenskap av biskop kunne Øystein også trekke på kirkelige sanksjoner. Med støtte fra geistligheten i Lübeck skaffet han seg et ekstra tvangsmiddel mot forpakterne: Unnlatt innfrielse av pantegjelden skulle medføre ekskommunikasjon.

Brevet fra 1399 forteller om en biskop som var villig til å benytte sterke midler for å innfordre kirkelige skatter, inkludert peterspenger. Virkemidlene hentet biskopen både gjennom verdslig lovgivning (tvangsrealisasjon av pant) og kanonisk rett (bannlysning). Øystein manglet åpenbart ikke støtte fra generalkollektoratet i Lübeck - og neppe heller fra dronning Margrethe som hadde gjenreisningen av kongelig og kirkelig økonomi som fanesak gjennom hele sin gjerning (Haug 2000: 314–323). I hvilken grad dette var tilstrekkelig til å holde liv i den norske peterspengeordningen, er vanskelig å si, siden vi mangler relevante kilder om innsamlinger eller pengeoverføringer ut av Norge under dronning Margretes regjeringstid fra 1388 til 1412.

⁶¹ Om tiendekjøp, Blom 1992: 490; Bjørkvik 1996: 26–28 med referanser til biskop Øysteins jordebok fra 1390-tallet. Om varianten med 'sognekjøp', se Dybdahl 2003: 292.

⁶² RN IX 650. Inngått i 1410 under biskop Jakob, som var Øysteins etterfølger i Oslo. Hans motpart i kontrakten, Gaute Eriksson, var ridder, riksråd og sysselmann i Skien. Jfr. RN IX 1226 og X 576.

⁶³ Landslova VIII 20, 1 og 2. Jfr. kommentarer hos Brandt I: 331–338. Eiendom som var stilt som pantesikkerhet for lån og gjeld, kunne tvangsrealiseres på en av to måter: Enten ved at fordringshaveren (panthaver) beholdt eiendommen selv eller solgte til tredjemann og tok hva som tilkom ham mens det overskytende gikk til pantsetteren.

Perioden ca. 1410–1537: Fortsatt virksom ordning

Fra 1413 – året etter dronningens død – dukker det igjen opp dokumenter som viser at den norske peterspengeordningen er tilbake i funksjon i noenlunde gjenkjennbar form, og da hadde den fungert noen år allerede. Det dreier seg i de fleste tilfeller om kvitteringer utstedt av pavelige kollektorer og deres kommisærer som mottok peterspenger fra ett eller flere av de norske bispedømmene under besøk i Norge. Et fellestrekk ved samtlige kilder er at de skriver seg fra de siste fasene av skatteprosessen - overleveringen av midlene fra norske biskoper og den videre forsendelsen til pavestolen - og at ingen av dem bidrar vesentlig til å kaste lys over innsamlingene lokalt i Norge.

De tre første kildene består av kvitteringer som ble utstedt av omreisende skattekollektorer som mottok peterspenger fra *Stavanger bispedømme*. Kvitteringene er datert henholdsvis 1413, 1417 og 1421, og i alle tilfeller ble pengene overlevert i Bergen (RN IX 869, 1251 og X 178; Skaare 1981: 136–146). Kvitteringene fordeler seg på tre fireårsintervaller for innbetaling. Ved samtlige anledninger ble skattebeløpet oppgitt i utenlandsk, hard valuta, særlig engelsk: gullnobler og sølvmynt målt i engelske pund. Men det skinner samtidig gjennom at dette var noe annet enn den «blandede mynt» som faktisk var innsamlet i stiftet, der det særlig ble nevnt tysk mynt (witten). Dessuten ble det allerede i 1413-kvitteringen vist til at det var mottatt «kongens mynt som nå er gjengs i disse egner». Trolig gjaldt dette kronebrakteater som ble slått i Danmark 1405-1420 under kong Erik av Pommern (Hellan 2012: 14–15).

Figur 8. Noen mynter brukt i Norge på 1400-tallet. Det ble ikke preget mynter i Norge i hundreårsperioden fra 1380-tallet til 1480-tallet. Her er et lite utvalg av utenlandske mynter som var i sirkulasjon: **A.** Hulpenning utmyntet under Erik av Pommern (1396–1439) i Lund, den gang Danmark (Galster 1972: 48, nr. 5). Borgund stavkirke. **B.** Witten fra Lübeck med tohodet ørn og kors, produsert fra 1365 som de første nordtyske mynter av sterlingkvalitet. Jesse 302. **C.** Oksehodebrakteat fra Mecklenburg (Oertzen). Hopperstad stavkirke. Det var trolig mynter som de to minste (A og C) som ble brukt ved betaling av peterspenger. Foto: Sverre Dyrhaug og Lill-Ann Chepstow-Lusty, Kulturhistorisk museum, UiO.

Det er rimelig å oppfatte de tre kvitteringene – som alle gjaldt fireårsperioder – slik at de til sammen dekker oppgjør av peterspenger fra Stavanger bispedømme for 12 sammenhengende år, fra 1409 til 1420. Et usikkert overslag viser at det samlede beløpet utgjorde henimot 14 pund sterling eller snaut 5 kg godt sølv. Det tilsier et årlig gjennomsnitt fra Stavanger på om lag halvkiloen godt sølv, altså ganske nær nivået som gjaldt for Stavanger på 1350-tallet.

Siden det mangler kilder om peterspenger fra de andre norske bispedømmene gjennom disse årene, melder spørsmålet seg om hvorfor Stavanger bispedømme er representert alene. En nøkkel til svaret ligger i at de aktuelle tekstene kun er kjent gjennom avskrifter utført på 1600-tallet av islandske skriftsamlere på Vestlandet, og at avskriftene senere inngikk i de arnamagnæanske samlinger. Det er nærliggende å anta, som Eldbjørg Haug, at tilsvarende innsamlinger og oppgjør av peterspenger også har funnet sted i de øvrige bispedømmene i samme periode, selv om det i dag mangler dokumentasjon for dette (Haug 2006: 195). De senere kildene fra 1438 og 1450 trekker i samme retning.

Når det gjelder selve oppgjørsprosedyren, er det verd å merke seg at alle de tre oppgjørene fra Stavangerstiftet skjedde i Bergen, med fire års frekvens, og at de reisende kollektorene som mottok pengene – henholdsvis Johannes Scunemann og Johannes Tiderici, også kalt Grotte – var underordnet den tidligere nevnte italienskfødte kjøpmann i Lübeck, *Luigi Baglione*. Baglione hadde på begynnelsen av 1420-tallet fremdeles den overordnede styringen med all oppsamling og videreforsendelse av paveskatter fra de skandinaviske landene til Roma, etter å ha blitt gjenoppnevnt av paven i 1402, 1406, 1411, 1415 og 1420 – de to siste gangene med aktiv støtte fra kirkekonsilet i Konstanz (RN VIII 1139, IX 224–225, 716–717, 1112, samt X 104). Baglione styrte de skandinaviske affærene med et nettverk bestående av lokale kollektorer og reisende underkollektorer.⁶⁴ Den ene av hans representanter ved skatteoppgjørene i Bergen gjenfinnes som mottaker av peterspenger i Linköping i Sverige i samme periode, der han tituleres som Johannes Grote, «klerk i Slesvigs stift», og dertil «prokurator for Luigi Baglione».⁶⁵

Fra 1438 finnes det en kvittering som stadfester at peterspengeordningen ikke bare fungerte i Stavanger, men også i Oslo og Hamar bispedømmer. Kvitteringen ble utferdiget da *peterspenger fra de tre sønnafjelske stiftene* ble overlevert til en svensk

⁶⁴ Haug 2006: 184, 195; Brilioth 1925: 183–185, 250–251. Baglione hadde fast forretningsmessig kontakt med Medici Bank i Firenze, jfr. også note foran. Avlatshandel ga utvilsomt større inntekter enn tradisjonelle paveskatter. Haug antar innsamlingene ga resultater til kurien langt ut over det som er dokumentert. Sprandel 1981: 36 flg. fremhever Skånemarkedets betydning for den pavelige skattetrafikken.

⁶⁵ Peterspenger fra Linköping stift for årene 1413–1415 (SDHK nr. 18789).

Figur 9. Gullmynter brukt ved overføringer av paveskatter på 1400-tallet. I tillegg til gullflorinen var det en mengde gullmynter som sirkulerte i den internasjonale handelen. Følgende er blant dem som nevnes ved overføringene av peterspenger fra Norge til Roma på 1400-tallet: A. Fransk écu fra Philip VI preget ca. 1337-1349. En av mange typer gullmynter fra denne monarken, og en av de gjeveste med nesten 4,5 gram gull. B. Engelsk noble fra Edward III (1329–1377). Med 7,7 gram rent gull var den fremst blant alle europeiske mynter i middelalderen. C. Gylden (florin) fra Mainz i Tyskland, erkebiskop Johann II von Nassau (1414–1417). En av de mange «rhinskgylden» som sirkulerte i det nordlige Europa, og som gjennomgående hadde lavere kvalitet enn den originale florinen fra Firenze. Foto: Forfatterne.

skattekommissær som besøkte Stavanger. De gjengitte beløpene – alle uttrykt i utenlandsk, hard valuta – var på ingen måte ubetydelige. 140 gylden (trolig av rhinlandsk type) fra Stavanger og nær hundre fra Hamar, mens det fra Oslo ble overlevert 40 engelske gullnoble i tillegg til drøyt 400 gylden og diverse utenlandske skillingsmynter, samt en post omtalt som «slitt mynt fra Oslo» (DN IV 870; jfr. Hellan 2012: 15). Gulldelen av disse beløpene utgjorde alene ca. 800 gylden som tilsvarte om lag 650 gullfloriner, som basert på vanlig vekslingskurs tilsvarte drøyt 100 pund sterling,

altså ca. 45 kg godt sølv. Trolig dreide dette seg om peterspenger fra en 10 til 12 års periode.⁶⁶

Dokumentene fra 1438-overleveringen gir ellers et sjeldent glimt av hvilken *dramatikk* som kunne oppstå under den pavelige skattetraffikken, og for så vidt ved alle pengetransporter i middelalderen. Den svenske skattekollektoren som hadde hentet peterspengene i Stavanger ble angrepet av sjørøvere utenfor Rogalandskysten, og påkalte straks hjelp hos Stavangerbiskopen og hans folk, som grep resolutt inn slik at røverne ble fanget, fraktet til Stavanger og halshugget.⁶⁷ Her vant altså myndigheter og samtidens lovgivning frem, i kontrast til piratsaken fra Flandernkysten i 1290, som vi så tidligere, der både penger og menneskeliv gikk tapt.

De neste tilfellene der det foreligger dokumentasjon om oppgjør av peterspenger, skriver seg fra første del av 1450-tallet. Det gjelder tre slike oppgjør, hvorav to fra Stavanger i 1450 og 1454, og ett fra Nidaros datert 1450.⁶⁸ De to oppgjørene fra Stavanger fant sted i henholdsvis Bergen og Oslo. Oppgjøret i 1450 opplyses å gjelde peterspenger for åtte år, fra 1442 til 1449 og utgjorde 175 «gylden», mens oppgjøret i 1454 trolig gjaldt fire år, fra 1450 til 1453 og utgjorde «100 lette gylden». Det kan med andre ord synes som om *fireårsintervaller* går igjen på samme måte som i årene 1413–1421. Kanskje vi her aner konturene av et fast mønster for oppsamling og forsendelse av paveskatter fra Norge generelt.

Det er ellers slående hvor runde tall man opererte med i begge tilfeller. Dette kan gi inntrykk av at det dreide seg mer om *omforente og normerte beløp* enn om faktiske resultater fra lokale, årlige peterspengeinnsamlinger. Dette inntrykket blir enda sterkere når vi går til de to siste kildene om forsendelser av peterspenger før reformasjonen. Begge disse saker *knytter seg til erkebiskop Gautes tid* (1475–1510).

Den første er en kvittering utstedt i 1481 av en pavelig nuntius på besøk i Oslo, som bekreftet å ha mottatt 150 gylden i peterspenger fra den norske kirkeprovinnsen (uten at det ble sagt noe om hvor mange år betalingen var ment å gjelde for). Den andre kommer mer enn tre tiår senere, etter kraftige formaninger fra Roma. Gautes

⁶⁶ Beløpet for Stavanger er på nivå med det fra årene 1409–1420. Basert på 1 pund sterling = 11 gylden, jfr. Spufford 1986: 240, 255.

⁶⁷ DN IV 470–473, jfr. Kolsrud 1958: 382. Saken en nevnt av den tyske historikeren Rolf Sprandel som eksempel på den iboende risikoen knyttet til pengetransporter i middelalderen, Sprandel 1975: 41–42. Den handlekraftige Stavangerbiskopen var Audun Eivindsson (1427–1445), som også var pavelig generalkollektor i Norge ved siden av at han drev aktiv handel i Østersjøområdet. (Supphelen i *Norsk biografisk leksikon*, 2 utg.).

⁶⁸ Fra Stavanger: DN IV 922, 935. Fra Nidaros: DN IV 768. Oppgjørene i 1450 skjedde under et intermesso preget av den tyske geistlige Marcellus, som var kong Kristian Is kandidat til erkebispetet i Nidaros, men som raskt ble satt til side (Bjørkvik 1996: 186–187).

etterfølger, erkebiskop Erik Valkendorf (1510–1522), utferdiget i 1514 en erklæring om at erkesetet ville gjøre opp for utestående peterspenger fra Gantes tid, til sammen nesten 1000 rhinske gylden, tilsvarende ca. 800 gullfloriner. Altså igjen et rundt og betydelig beløp som utgjorde mer enn 30 kg godt sølv. Tre år senere, i 1517, fremgår det at pengene fremdeles ikke hadde nådd frem til Roma, fordi de var beslaglagt og ble oppbevart i et handelshus i Amsterdam.⁶⁹

Hvordan denne pengeforsendelsen endte, er ukjent. Men det vi iallfall kan fastslå, er at de norske bidragene av peterspenger fra Gantes 35 år som erkebiskop utgjorde nærmere 1000 gullfloriner, målt i gull 3 ½ kilo. Det ligger betydelig under nivået fra Avignontiden (12 ¼ kg. gull for 44 år), men stadfester at *peterspengeordningen fortsatt innebar en økonomisk realitet både for den norske kirken og pavemakten i Roma.*

En talt penning – hva var det?

Norske kilder omtaler både *talte* og *veide* penninger i regnskaper, prislister, lover og litterære tekster. Selv om loven fastsatte at peterspenger skulle betales med en talt penning, er det ikke alltid gitt hvordan dette lovkravet ble gjennomført i praksis under de ulike delene av middelalderen. Det var en realitet at de norske mynttypene ble endret med jevne mellomrom, både når det gjaldt størrelse og standard, vekt og lødighet. Pavekirken ville derfor aldri forplikte seg til å godta enhver mynt som kom ut av kongens myntverksteder, bare fordi den formelt ble omtalt som «penning». Tvert om må vi anta at det fra tid til annen ble sendt *direktiver eller formaninger fra kirkelig hold* om hvilke mynter (og i hvilket antall) folk skulle benytte for å oppfylle avgiftsplikten som gode kristne. Rimeligvis var det klart for folk i samtiden hvilke myntslag som var gjengs norsk mynt og hvilke som kunne være gunstige å betale skatter og avgifter med. Mange steder ville avgiften bli betalt direkte til presten, mens den andre steder ville bli betalt i pengebøsser eller som ledd i liturgiske handlinger. Siden vi mangler konkrete kilder som omtaler slike direktiver, og vi heller ikke vet hvor langt lokalgeistlige hadde mulighet til å kontrollere at påbudene ble etterlevd, må vår tilnærming skje via det som finnes overlevert av *innsamlingsregnskaper*.

Den sikreste informasjon om praksis har vi i det unike *Bergensregnskapet fra 1305* som er omtalt tidligere (RN III 275–276). Dette viste at *peterspengene på 1290-tallet* ble oppgjort ved bruk av alle de gjeldende norske myntslagene som var i omløp, men at folk gjennomgående valgte å betale *med de dårligste myntene*. Dette ble tydeligvis godtatt fra kirkens side, eller iallfall ikke stanset. Følgelig kan vi tegne oss et rimelig godt bilde av hvordan peterspengene ble gjort opp i 1290-årene. Med bruk av halv- og kvartpenninger, henholdsvis to eller fire slike, eller med såkalte svartkroner som

⁶⁹ Jfr. DN II 915 (kvitteringen 1481), DN V 1016, VI 667 (hendelsene 1514–1517).

inneholdt mindre enn 10 % sølv (se Figur 4 B2, B3 og C). Det virker lite sannsynlig at kirkens menn aksepterte disse svartkronene som fullverdig betaling for avgifter verdsatt til én talt penning siden pengeverdien målt i mark sølv ble nedsatt fra 3:1 til 5:1 (jfr. tabell i Gullbekk 2009: 156). Vi vil tro at kirken i alle fall forsøkte å henstille til folk om å betale med to slike svartkroner, liksom for halvpenningene, men det er vanskelig å tro at kirken nådde frem med et slikt budskap.

Utover på 1300-tallet finnes det ingen eksempler på at innsamlingsregnskapene beskriver de ulike typene av norsk mynt med tilsvarende presisjon. Da nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis i 1327–1328 førte regnskap over peterspengene de mottok fra hvert av de norske bispedømmene, ble alle beløp angitt i antall mark «norsk mynt» uten nærmere presiseringer.⁷⁰ Som nevnt tidligere kan dette tyde på at myntenes kvalitet ikke lenger representerte en like stor utfordring sett fra pave-stolens og skattekollektorenes side. Trolig var spenningsnivået senket fordi pavemakt og kongemakt var forlikte om at norsk mynt skulle *veksles inn før forsendelse ut av landet i samsvar med den offisielle norske pengeverdien*. Det skulle med andre ord ikke foretas noen egen vurdering (sølvtesting) av mynten fra kollektorenes side.⁷¹ De pavelige nuntiene la i sine regnskaper for årene 1327–1328 til grunn en kurs på 1 mark norsk mynt = $\frac{1}{4}$ mark godt sølv (sterling kvalitet).⁷²

Vi vil anta at hoveddelen av de peterspengene som ble innsamlet i perioden 1320–1360, var penninger (med kronet portrett en face) samt halvpenninger (med løve og øks) som ble utgitt under Magnus Eriksson (Figur 5A), i tillegg til svensk-norske hulpenninger forsynt med to motvendte kroner (Figur 5B). Etter 1355 kom også Håkon VI's hulpenning med kronet h (Figur 5C). Den neste mynttypen som fikk utbredelse over store deler av kongedømmet, var hulpenningen med kronet O preget under Olav IV Håkonsson (Figur 5D). Kilder fra 1400-tallet som omtaler gammel norsk gjengs mynt, peker trolig tilbake til de nevnte myntslagene, og det ble tilsynelatende ikke gjort noen forsøk på å skille mellom dem.

Innsamlingsregnskapene fra midten av 1300-tallet viser tegn på at de pavelige kollektorene så med skepsis på deler av de norske myntutgivelsene. I 1347 opptrer erkebiskop Arne som ombudsmann for paven, og mottar som sådan peterspenger

⁷⁰ RN IV 486–592, jfr. nærmere detaljer i Tabell 1 foran. Regnskapet for peterspengene fra Norge disse årene (PNRD: 98–100, latinsk tekst) er gjengitt i engelsk oversettelse hos Lunt, *Revenues* II: 73–74, der det refereres gjennomgående til «the small money of Norway».

⁷¹ Den eneste gang man vet det ble utført slik testing fra kollektorsiden, gjaldt det den seksårstienden som ble sendt til utlandet og vurdert der på slutten av 1280-tallet, jfr. RN II 478. Spørsmålet om nøyaktig tid og sted for dette regnskapet er for øvrig omdiskutert.

⁷² Se f.eks. RN IV 488, 493, 542. I tråd med dette: 1 norsk mark = 3 shilling eller 36 stk. sterlinger. Ved noen få anledninger ble det lagt til grunn en avvikende kurs, RN IV 504.

fra Stavanger bispedømme, dels i form av norsk mynt, dels engelsk og annen utenlandsk. Det er bemerkelsesverdig at regnskapet omtaler all den norske mynten som «flosepenninger».⁷³ Det ligger nær å anta at denne var identisk med den såkalte «gunnarpenningen», som ble preget under Magnus Eriksson i årene etter at den norske pengeverdien ble nedskrevet i 1340, i en prosess der fehirden i Bergen, Gunnar Toraldeson – også kalt Gunnar Hvid – sto sentralt.⁷⁴

De samme gunnarpenningene står oppført i regnskaper over innsamlede peterspenger i Bergen bispedømme årene fra 1353 til 1358 som avskaffet gammel norsk kobbermynt kalt *Gunnars peningr*, men ennå i omløp over hele Norge i disse årene. Til samme tid omtales *flosors peningr wlgariter nuncupate, paruis obolis Noricanis skef peninger wlgariter og plane monete Sueuice* som nylig er avskaffet, oversatt som braketeater (eller hulpenninger), småmynt og flat svensk mynt. Beskrivelsen som flat svensk mynt kan henspille på hulpenninger preget på norsk og svensk side.⁷⁵ Igjen, til tross for at beskrivelsen av forskjellige pengeslag er relativt presise, er det ikke nødvendigvis enkelt å relatere dem til mynt i arkeologiske funn fra samme periode.

Det norske pengevesenet var under kraftig press rundt midten av 1300-tallet, og dette gjenspeiles i de pavelige innsamlingsregnskapene på flere vis. Først og fremst ved at det i stadig større grad blir referert til utenlandsk mynt, og med engelske sterlinger som den førende valutaen. I den grad det refereres til «gjengs norsk mynt», understrekes det gjerne at denne var likestilt med «gjengs svensk mynt» (RN VI 493). Men vi har også sett i et regnskap fra 1351 at de pavelige kollektorene nektet å motta en del peterspenger fordi det kun ble tilbudt «mindreverdig mynt» (RN VI 75). I et samleregnskap fra 1352 eller 1353 benyttes det flere ulike betegnelser som åpenbart skal treffe de forskjellige norske (og muligens svenske) myntene som var i sirkulasjon: «gjengs norsk småmynt» samt «gamal avskaffa koparmynt» som også ble kalt «gunnarpenning» (RN VI 220).

Det tiltakende innslaget av utenlandske valutaangivelser gjør at det iblant blir ekstra vanskelig å avgjøre hvilke mynter som skjuler seg bak regnskapstallene. Avspeiler dette utenlandske mynter som *faktisk* ble mottatt fra skattebetalerne, eller reflekterer

⁷³ RN V 958. I 1353 opererte nuntius Johannes Guilaberti med en normalkurs på 1/5, jfr. RN V 331.

⁷⁴ Den norske pengeverdien ble nedjustert fra 1/4 til 1/5. I et brev utferdiget av biskop Håkon av Bergen før 1. juli 1340, hører vi at gode menn har inngått en foreløpig avtale om mynten som satte flosepenningenes, det vil si braketeatens, sølvgehalt til 1/5. Biskop Håkon forteller i et brev dagen etter at samme Gunnar hadde samlet gode menn og bestemt at sølvgehalten i mynten skulle settes ned fra 1/4 til 1/5. Jfr. RN V 328–331; DN VIII 127, 128.

⁷⁵ RN VI 516 post 1, DN VIII 171. Tidfestingen av disse innsamlingene er omdiskutert. I DN og RN er lagt til grunn 1353–1358, mens Steinnes 1942a: 161 argumenterer for 1343–1348.

de at lokalt innsamlet mynt allerede var *omregnet eller omvekslet* til internasjonal valuta? Trolig er det rom for begge forklaringer. De nevnte oppgavene over peterspengene fra Bergen bispedømme 1353–1358 oppgir 21 shilling 15 ½ penninger engelske sterling, 4 gull écu, 4 gullfloriner og 21 mark 6 øre svensk flat mynt (RN VI 516). Gullmyntene beskrives med høy grad av presisjon, eksempelvis *quatuor scudatos aureos antiquos regis Francie Philippi*, altså fire gamle gull écu utgitt av franskekongen Phillip VI (1328–1350) (DN IV 442; RN VI 1003). Senere, på 1400-tallet, har vi sett en rekke eksempler på at det ble referert til gullmynter av nord-europeisk opprinnelse, særlig *rhinlandske gylden og engelske nobler* (Figur 9 A-C).

Men verken floriner og andre gullmynter eller de engelske sterlingene avspeiler faktiske betalinger fra folk i de norske bispedømmene, det gjelder nok snarere valuta-beløp fremkommet gjennom kollektorenes omregninger eller omvekslinger, ofte fo-

Figur 10. Kirkeskatt og ofringer. Efter Zamorensis 1479. Kilde: Märcher 2018: 319, fig. 5.42.

retatt ved bankforretninger i Brugge. De svenske myntene som står oppført, kan derimot reflektere betalinger fra folk flest i lokalkirkene. De var både utbredt, og med verdi som var tilstrekkelig lav til at mange ville valgt dem bort, for å si det slik.

I regnskapene fra tidlig på 1400-tallet ser man nesten bare beløpsangivelser i hard, internasjonal valuta, og få henvisninger til det man kan kalle lokal mynt. I en kvittering for peterspenger fra Stavanger bispedømme i 1413, nevnes det likevel at det inngikk en del «kongens mynt som nå er gjengs i disse egner». Trolig gjaldt dette de *kronebrakteatene* som ble slått i Danmark fra ca. 1405 under Erik av Pommern (Figur 8A). Regnskapet refererer også til en del «tyske witten». Det er liten tvil om at slik witten-mynt (Figur 8B) var i bruk i norske byer i samtiden, men trolig var de «for gode» til å bli tatt jevnlig i bruk til betaling av peterspenger. Med bakgrunn i de mange myntfunnene fra norske kirker vil vi heller anta at det var de såkalte *oksehodebrakteatene* med opphav i Mecklenburg (Figur 8C), som oftest ble brukt i denne sammenheng (RN IX 869; jfr. Skaare 1981: 142–145; Hellan 2012: 34–43, 75).

Peterspengenes endelikt ved reformasjonen

I 1529 ble det sendt et brev fra fire lagrettemenn i Brunla len til kongemaktens to fremste representanter i landet, lensherre Henrik Krummedike og hertug Christian. Lagrettemennene klaget på allmuens vegne over alle urimelige kirkelige skatter og avgifter – herunder peterspengene, navngitt som ‘Romaskatt’ – som kunne gjøre det umulig for dem å betale Kongens Skatter.⁷⁶ Kanskje visste de at tiden nå var moden for å oppnå gehør hos kongemakten for å avskaffe restene av pavelige kirkeskatter? I Danmark var det allerede tatt viktige skritt til brudd med Roma. På en herredag i 1526 vedtok Frederik I (1523–1533) sammen med riksrådet at bispeutnevnelser ikke lenger skulle forelegges paven, men kun forankres hos erkebiskopen som nå var innsett av kongen uten pавens deltakelse. Det betød at pавens inntekter fra servitier bortfalt for godt, som den siste av de regulære pавeskattene fra Danmark (Oftestad et al. 2005: 89).

Nøyaktig hva som skjedde med peterspengeordningen i Norge under og etter reformasjonen er ukjent, bortsett fra at den forsvant, kanskje den forsvant automatisk uten spesielle vedtak og markeringer. Vi har imidlertid festet oss ved at det under reformasjonsprosessen i Sverige ti år tidligere ble truffet et vedtak av relevant karakter. Den svenske historikeren Carl Strandberg skriver: «Ejendommeligt nok er Sverige det eneste land, hvor reformatorerne tager formelig stilling til peterspengeordningens ophør, idet Västeråsrigssdagen i 1527 fastslår at peterspenger ikke lenger skal sendes til Rom, men overtages af kongen til rigets tarv.» (Carl Strandberg i KLNМ, ‘Peters-

⁷⁶ DN X 585: ... vor thet gamelt vy gaffve hwer ij tho j penninh vtj Romeskatthen ...

penger', sp. 251). Det svenske vedtaket gjenspeiler trolig at det på reformasjonstiden forelå ferdig innsamlede peterspengemidler som kongen gjerne ville konfiskere.

I England fortsatte den gamle ordningen med overføringer av peterspenger til Roma gjennom hele 1400-tallet (Lunt, *England II*: 1–25). Det hele endte imidlertid brått da Henrik 8. erklærte brudd med pavestolen på 1530-tallet. Kongen benektet pavens autoritet og erklærte seg selv som den engelske kirkens overhode. Blant flere lover som ble vedtatt til gjennomføring av dette i Parlamentet 1533-1534, inngikk en egen «Ecclesiastical Licences Act» som forbød all betaling av peterspenger og andre avgifter til Roma. At loven nevnte peterspengene spesielt, skyldtes nok at det var utviklingen av disse som ga mest gjenklang hos folket, fordi skatteplikten lå på dem og ikke geistligheten (Yarnell 2013: 147). Loven gikk derfor grundig til verks når den proklamerte at peterspenger ikke bare skulle avvikles som en skatt til «den nevnte biskopen av Roma», de skulle generelt opphøre og aldri mer avkreves, innsamles eller betales av eller til noen. Altså stengte loven uttrykkelig for at peterspengeordningen kunne bli omgjort eller gjenopplivet til en inntektskilde for kongemakten eller kirken i England (Lunt, *England II*: 7–8).

Vi har ikke funnet tilsvarende regulering eller avskaffelse av peterspenger for Norges del. Fokuset i Norge under og etter reformasjonen synes gjennomgående å ha vært rettet mot hva som skulle skje med den ordinære kirkeskatten, årstienden, og spesielt den såkalte «bondeluten av denne» (Rian 1995: 34–40, 46–47, 79; Oftestad et al. 2005: 85–97). Vi må vel kunne anta at peterspengene opphørte umiddelbart som skatteordning i 1537. Hva som skjedde med eventuelle ferdig innsamlede midler, er noe annet. I den grad det fantes slike, ligger det nær å anta at de også i Norge ble konfiskert – kanskje som ledd i kong Christian III's ordre om at alt bispegodset skulle legges inn under kronen (Moseng et al. 2007: 30–31).

Sammendrag

Da peterspengeordningen ble avskaffet ved reformasjonen hadde den vært en del av det norske samfunn i mer enn fire hundre år. Få institusjoner har virket like sterkt som drivkraft for den tidlige monetariseringen av landet, særlig utbredelsen og bruken av mynt på bygdene. Kirkehistorikeren Olav Kolsrud mente at den norske ordningen ble gjennomført med kontinuitet gjennom hele firehundreårsperioden – i alle fall på innsamlings siden i Norge, mens det iblant kunne gå tregt med overføringene av pengene til pavekammeret. Vår gjennomgang viser at peterspengene i noen perioder – særlig på 1300-tallet – ble samlet inn med betydelig gjennomføringskraft, mens innsamlingene til andre tider ble drevet med vekslende intensitet. Vi har registrert at pavemakten i alle fall ved tre anledninger måtte sende krav til Norge om oppgjør av

peterspenger med flere tiårs tilbakevirkende kraft. Dette skjedde tidlig på 1200-tallet (fra Roma), tidlig på 1300-tallet (fra Avignon), og igjen på siste del av 1400-tallet (Roma).

Spesielt utover senmiddelalderen ser vi konturene av oppkreivingsmetoder og prosedyrer som ikke lenger baserte seg på årlige, lokale innsamlinger, blant annet at bidragene fra de enkelte bispedømmene kan ha blitt basert på omforente eller normerte beløp, på linje med systemet i England. Det omtalte Lübeck-brevet fra 1399 kan også tyde på at innkreivningen i perioder ble forpaktet bort. Mye av forklaringen på disse endringene er at peterspengene var en ordning som forutsatte at det fantes rikelig av klingende mynt. Under sølvtørken som inntrådte i Norge etter 1360, kunne ikke ordningen lenger fungere normalt. Dette varte et stykke inn på 1400-tallet, men da viser flere enkeltkilder at strømmen av peterspenger igjen tok seg opp.

Sett under ett var det betydelige beløp som ble oppkreivd som peterspenger i Norge. Det sikreste tallgrunnlaget finnes for de 75 årene fra 1290 til 1364. Da ble det samlet inn peterspenger i størrelsesorden 7 000 mark norsk mynt, tilsvarende drøyt 330 kg godt sølv (sterling kvalitet), som endte med å bli innlevert ved pavekammeret og regnskapsført der med ca. 5 000 gullfloriner, tilsvarende 17–18 kg rent gull. Det fragmenterte kildematerialet fra 1400-tallet dokumenterer at de samlede overføringene av peterspenger til paven også da utgjorde minst 5–6 kg rent gull. Sannsynligvis lå tallet godt over dette.

Administrasjonen av peterspengeordningen skjedde i stor grad samordnet med de andre hovedtypene av paveskatter: korstogstien, servitier og annater. Vår gjennomgang viser at det samlede pavelige skatteregimet påvirket økonomisk praksis i Norge på ulike vis, blant annet til økt regnskapsføring innenfor kirken. Paveskattene representerte en belastning på de begrensede økonomiske ressursene i landet, men den iboende interessemotsetningen mellom kongemakt og kirke ble redusert gjennom samarbeids- og kompromissløsninger, blant annet når det gjaldt de valutavekslingene som måtte til for å hindre at norsk mynt forsvant ut av landet til skade for både øvrigheten og folk flest.

Takkeord

Takk til førsteamanuensis Dr. Philos. Jon Anders Risvaag, Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet for nyttige synspunkter på teksten, og til Grethe Dyrhaug for kontinuerlig støtte under hele prosessen.

Tabell 2: Fire hovedtyper av paveskatter innkrevd i Norge**Peterspenger:**

En pengeavgift som gjaldt for vanlige folk som var overhode for en husstand og hadde et minimum av eiendeler. En talt penning skulle betales hvert år.

Peterspenger var en ordning som ikke gjaldt for hele den kristne verden, men bare for England, de skandinaviske landene, Polen og Den tyske ordenstaten i Preussen.

Ordningen i Norge gjaldt, i alle fall nominelt, fra 1150-tallet til reformasjonen 1537.

Kilder: Artikkelen her med videre henvisninger, særlig note 1.

Korstogstiende:

En inntektsskatt som paven ved noen anledninger påla alle geistlige, uansett embetsnivå, for å finansiere korstog og korstogslignende tiltak. Skatten ble utskrevet for et bestemt antall år og måtte betales av prestene hvert år i denne perioden. Skattesatsen var normalt 10 % (dvs. en tiende) av beregnet årlig inntekt.

Regelverket for skatteinnkrevningen i Norge ble i 1313 samlet i et dokument (provinsialstatutt).

Korstogstiende ble i noen tilfeller beordret for hele den kristne verden, men i andre kun for en, eller et fåtall kirkeprovinser. Bare for følgende pavelige utskrivninger finnes noenlunde sikker dokumentasjon for at korstogstiende faktisk ble oppkrevd i Norge:

- seksårstiende vedtatt 1274, avsluttet 1290
- seksårstiende vedtatt 1312, avsluttet 1338
- treårstiende vedtatt 1343, overlatt totalt til kongemakt 1351
- fireårstiende vedtatt 1351, avsluttet 1364
- treårstiende vedtatt 1363 – usikker oppfølging til 1360-tallet

Med unntak av det første tilfellet måtte pavene normalt overlate deler av de innsamlede skattemidlene fra Norge til kongemakten. Korstogstienden fungerte da som en delt pave-/kongeskatt.

Innforderingsprosessene tok generelt lang tid, opp til flere tiår.

Kilder: Lunt, *Revenues* I: 71–77; Brilioth 1915: særlig 47–60, Kolsrud 1958: 378–385; Gullbekk 2009: 258–260; Svenungsen 2016: del III; Jensen 1999, KLNLM 'Korstog', 'Korstogsgifter'

RN III 882

RN II 122 flg., 404 flg.
RN III 791 flg., IV 424 flg., 862 flg.
RN V 670 flg., VI 13 flg.
RN VI 8 flg., 493 flg., 1003
RN VI 888 flg.

Moseng et al. 2009: 216 og 307

Servitier:

En engangsskatt som ble pålagt i forbindelse med utnevnelser av geistlige på *aller høyeste nivå*: dvs. erkebiskop og biskoper. Skatteplikt inntrådte hver gang det ble utnevnt ny person i et slikt embete med paven medvirkning. Den nyutnevnte måtte avgi et høytidelig betalingsløfte (obligasjon).

For det enkelte embetet gjaldt et fast skattebeløp vedtatt av den pavelige administrasjon. Følgende grunnsatser, angitt i gullfloriner, gjaldt for de norske: Nidaros (800), Oslo (500), Stavanger (250), Hamar (66 2/3), Bergen (33 1/3). På toppen av dette kom visse tilleggsavgifter.

Den tidligste dokumentasjon for at det måtte betales servitie fra Norge, skriver seg fra 1311 og gjaldt erkebiskopen i Nidaros. Vanlig antatt at det samme gjaldt foregående oppnevneelse 1287. I årtiene etter 1350 ble det gradvis innført servitieplikt

Kilder: Storm 1897; Kolsrud 1958; KLNLM: 'Servitier'; Haug 2006: særlig del II og III; Lunt, *Revenues* I: 81–91; Brilioth 1915: 280–305

Oversikt hos Storm 1897

RN III 701 flg.

Storm 1897: 102; Dybdahl 2003: 279

også for de øvrige norske bispeembetene, idet de ble underlagt «pavelig provisjon».

Et grunnprinsipp var at enhver nytnevnt biskop måtte påta seg ansvar, ikke bare for egen servitie, men også evt. restanser fra forgjengere i embetet. Den samlede forpliktelsen kunne bli betydelig, for en av erkebiskopene hele 2000 gullfloriner. Servitieordningen fortsatte å fungere til reformasjonen 1537, og representerte pavens mest stabile skatteinntekt fra Norge, selv om enkelte servitiesatser ble nedjustert.

RN VI 26, 151 flg.

RN VII 1377, VIII 960 flg.

DN XVII 686, 751

Annater:

En engangsskatt som ble pålagt ved utnevnelser av geistlige på *nest høyeste nivå*: særlig medlemmer av domkapitlene og sogneprester med særlig rike kall. Skattebeløpet ble beregnet som en andel av en forventet årsinntekt (gjerne omtalt som «første års inntekt»).

Kilder: Kolsrud 1958; KLNLM: 'Annater' og 'Provisjoner'; Lunt, *Revenues* I: 93–99; Brilioth 1915: 61–78

Første gang utskrevet for Norge i 1316. Ordningen fungerte gjennom store deler av 1300-tallet, ofte etter pavelig vedtak med 3 års intervaller. I 1334 ble det utarbeidet en oversikt over embeter i Norge som var annatpliktige.

RN III 994 flg., IV 449

RN IV 1074

Annatordningen gjenfinnes senere i et par enkelttilfeller på 1400-tallet, men da i en endret form som lå nærmere servitiene.

RN X 450, 563; DN XVII 460-464

Annater var en komplisert og omstridt ordning som i visse perioder ble supplert, eller erstattet, av en interkalarskatt, der paven beskattet bispedømmene i de perioder der et av de aktuelle presteembetene sto ubesatt.

Illustrerende: RN VI 328.

Ad interkalarskatt: Lunt, *Revenues* I: 99–101, Brilioth 1915: 76–77.

Tabell 3: Overordnet kollektoransvar for paveskatter fra Norge

Gjelder ansvaret for peterspenger, korstogstiene og annater. Derimot ikke servitier, fordi ansvaret der lå hos vedkommende biskop som var betalingspliktig.

Tidlige mandater fra paver i Roma:

Tidlig 1200-tall	Erkebiskopen i Nidaros pålagt ansvar for peterspenger.	RN I 316, 446
1274	Erkebiskopen pålagt ansvar for seksårstiene.	RN II 122 flg.
1285–1290	Ansvaret for seksårstien overført til den pavelige nuntien Hugotio (Uguccio). Kan også ha omfattet peterspenger.	RN II 404 flg.

Mandater fra paver i Avignon:

1312–1326	Erkebiskopen pålagt ansvar for korstogstiene (1312), annater (1316) og peterspenger (1317).	RN III 791–792, 994 flg., 1009–1010
1326–1328	Nuntiene Johannes de Serone og Bernardus de Ortolis utstyrt med generelt mandat, bl.a. for peterspenger.	RN IV 424 flg.
1332–1335	Nuntius Pierre Gervais utstyrt med samme generelle mandat.	RN IV 862 flg.
1340-tallet	Plasseringen av ansvar skiftende, men normalt hos erkebiskopen.	RN V 645, 670 flg., 870–879
1349–1360	Nuntius Johannes Guilaberti utstyrt med generelt mandat, bl.a. peterspenger.	RN V 1202 flg.
1363–1376	To pavelige nuntier veksler om ansvaret for de skandinaviske landene: Guido de Cruce og Henrik Biscop.	RN VI 813 flg., 916–920, 1314, RN VII 35 flg., 203.

Senere mandater fra paver i Roma:

Årene fra 1378	Skiftende og uklare ansvarsforhold under den første skismatiden.	RN VII 758, 864, 954, 1116
1398–1430	Ansvarsforholdene tilpasset Kalmarunionen med en generalkollektor i hvert av de skandinaviske landene + et fellesorgan i Lübeck ledet av Luigi Baglione.	RN VIII 357, 631–633, 660, 1137–1141, RN IX 222–225, 716–719, RN X 104, 266, 467, 564
Etter 1430	Skiftende og uklare ansvarsforhold, særlig under kirkemøtet i Basel (1431–1439), som tiltok seg direkte beskatnings- og oppnevningsemyndighet.	DN XVII 1005, DN VII 391, 403, DN VI 452, 457, DN IV 862
Etter 1450	Ansvarsforholdene ble mer tilpasset den tiltakende avlatshandelen enn de tradisjonelle paveskattene. Den dominerende leder: Marinus de Fregeno.	DN XVII 633–634, 1245, DN VI 543, 573, 603.

Bibliografi*Tekstsamlinger, registre, forkortelser*

- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bd. I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.m., 1847–2011.
- F = Frostatingslova, overs. Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Norrøne bokverk. Oslo: Det norske Samlaget, 1994.
- KLNM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. I–XXII. København etc., 1956–1978.
- LANDSLOVEN = *Magnus Lagabøters landslov*, overs. Absalon Taranger. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, 1970
- LIBER CENSUUM = *Le Liber censuum de l'église romaine*, utg. Paul Fabre og Louis Duchesne, bd. I–III. Paris, 1910–1952.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bd. I–V., utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn, 1845–1895.
- NMD = *Norske middelalderdokumenter*, red. Sverre Bagge et al. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- NNKR = *Nyere norske kristenretter*, overs. Bjørg Dale Spørck. Oslo: Thorleif Dahls kulturbibliotek, 2009.
- PNRD = *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger, førte under Tiende-opkrævingen i Norden 1282–1334*, utg. P. A. Munch. Christiania, 1864.
- RN = *Regesta Norvegica*, bd. I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Riksarkivet, 1978–2015.

SDHK = *Svensk Diplomatoriums huvudkartotek över medeltidsbrev*,
riksarkivet.se/sdhk.

Litteratur

- BJØRKKVIK, Halvard. 1996. *Folketap og sammenbrudd*. Aschehougs Norgeshistorie 4. Oslo: Aschehoug.
- BLACK, Anthony 1998. Popes and Councils. I Christopher Allmand (red.). *The New Cambridge Medieval History*, Vol. VII: C. 1415–c. 1500, 65–86. Cambridge: Cambridge University Press.
- BLOM, Grethe Authén. 1992. *Norge i union på 1300-tallet, Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*, 2 bind. Trondheim: Tapir.
- BRANDT, Fredrik. 1880. *Den norske Retshistorie*, bind I. Kristiania.
- BRILIOTH, Yngve. 1915. *Den påfliga beskatningen af Sverige intill den stora schismen*. Uppsala.
- . 1925. *Svensk kyrka, kungadöme och pavemakt 1363–1414*. Uppsala.
- . 1941. *Svenska kyrkans historia*, bd. 2: *Den senare medeltiden 1274–1521*. Stockholm.
- DE ROOVER, Raymond. 1963. *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- DOLLINGER, Philippe. 2012. *Die Hanse*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- DYBDAHL, Audun, 2003. Nidaros erkesetes økonomi. I Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 279–309. Trondheim: Tapir.
- DYRHAUG, Sverre. 2012. Kjøp, kreditt og kontanter i utenrikshandelen på 1300-tallet. *Collegium Medievale* 25: 41–66.
- EKRE, Rune. 1989–90. Om den medeltida utmyntingen i Lödöse. I *Skärvor och fragment kring medeltiden i Älvsborg län*, 17–25. Västgöta-dal.
- FOUQUET, Gerhard. 1998. Ein Italiener in Lübeck: Der Florentiner Gherardo Bueri. *Zeitschrift des Vereins für Lübbische Geschichte und Altertumskunde* 78: 187–220.
- GEJROT, Claes. 2022. The Scandinavian expeditions to Rome. I Kirsi Salonen, Anna-Stina Hägglund & Claes Gejrot (red.), *Scandinavia and the Vatican Archives*, 11–32. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- GJERLØW, Lilli. 1955. Erkebiskopen av Nidaros' depositum i Sancta Sabina 1242. *Morgenbladet*, 3.–4. mai 1955.
- GRINDER-HANSEN, Keld. 2000. *Kongemagtens krise, Det danske møntvæsen 1241–1340*. København: Museum Tusulanum.

- GULLBEKK, Svein H. 2009. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*. København: Museum Tusulanum.
- . 2015. The Church and Money in Norway c. 1050–1250: Salvation and Monetisation. I Giles Gasper & Svein H Gullbekk (red.), *Money and the Church in Medieval Europe, 235-253*. Farnham: Ashgate.
- GULLBEKK, Svein H. & Annette SÆTTEM. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319: Penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H., Christoph KILGER, Håkon ROLAND & Steinar KRISTENSEN (red.). 2021. *Coins in Churches: Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*. London and New York: Routledge.
- GUNNES, Erik. 1996. *Erkebiskop Øystein: Statsmann og kirkebygger*. Oslo: Aschehoug.
- HAMRE, Lars. 2008. Church and clergy. I Knut Helle (red.), *The Cambridge history of Scandinavia, vol. 1*, 653–675. Cambridge: Cambridge University Press.
- HAUG, Eldbjørg. 2000. *Margrete – den siste dronning av Sverreætten*. Oslo: Cappelen.
- . 2003. Konkordat – konflikt – privilegium. I Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 83–117. Trondheim: Tapir.
- . 2006. *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*. 2. utg. Trondheim: Historisk Institutt, NTNU.
- . 2008. Minor Papal Penitentiaries of Dacia, their lives and careers in context (1263–1408). *Collegium Medievale* 21: 86–157.
- HELLAN, Terje Masterud. 2012. *Utenlandsk mynt i Norge ca. 1350–1485*. MA-opp-gave, NTNU.
- HELLE, Knut. 1995. *Under kirke- og kongemakt*. Aschehougs Norgeshistorie 3. Oslo: Aschehoug.
- HUNT, Edwin & James MURRAY. 1999. *A history of business in Medieval Europe 1200–1550*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IMSEN, Steinar. 1984. *Senmiddelalderen*. Oslo: Cappelen.
- JAHNKE, Carsten 2006. Lübeck, der Bankenplatz des Nordens? *Scripta Mercaturae* 40: 149–168.
- JENSEN, Jørgen Steen. 1981. Monetary circulation in Denmark c. 1350 – c. 1500. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981: 160–170.
- JENSEN, Kurt Villads. 1999. Korstogstanken i dansk senmiddelalder. I Bjørn Poulsen & Per Ingesmann (red.), *Danmark og Europa i senmiddelalderen*, 39–63. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Oslo: Fabritius.

- . 1955. Fra de eldste tider til 1252. I Arne Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete: 1153–1953*, 3–269. Oslo: Land og kirke.
- JOYS, Charles. 1955. Tidsrommet 1253–1450. I Arne Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete: 1153–1953*, 271–448. Oslo: Land og kirke.
- JØRGENSEN, Torstein & Gastone SALETNICH. 1999. *Brev til Paven: Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger: Misjonshøgskolens Forlag.
- KAMINSKY, Howard. 2000. The Great Schism. I Michael Jones (red.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI: C. 1300–1415, 674–696. Cambridge: Cambridge University Press.
- KOLSRUD, Oluf. 1958. *Noregs kyrkjesoga I: Mellomalderen*. Oslo: Aschehoug.
- LUNT, William E. 1909. The Financial System of the Mediæval Papacy in the Light of Recent Literature. *Quarterly Journal of Economics*, 23.2: 251–295.
- LUNT, ENGLAND = Lunt, William E. 1939–62. *Financial relations of the Papacy with England*, vol. I–II. Cambridge, MA: Medieval Academy of America.
- LUNT, REVENUES = Lunt, William E. 1965. *Papal revenues in the Middle ages*, vol. I–II. New York: Columbia University Press.
- MÄRCHER, M. 2018. Fra masser af penninge til møntvæsenets sammenbrudd – ca. 1230–1380. I *Fra denar til daler: Danmarks mønthistorie indtil 1550*, 282–354. København: Danmarks Nationalbank.
- MOESGAARD, J. C. 2018. Sølvpenninge i kongens navn – ca. 1060–1230. I *Fra denar til daler: Danmarks mønthistorie indtil 1550*, 198–281. København: Danmarks Nationalbank.
- MOLTESEN, L. J. 1896. *De avignonske pavers forhold til Danmark*. København: G. E. C. Gad.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 2007. *Norsk Historie I: 750–1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- MUNCH, P.A. 1852–1863. *Det norske folks historie*, bd. I–VI. Christiania: Tønsberg forlag.
- MUNRO, John N. 1983. Bullion flows and monetary contraction in late-medieval England and the Low Countries. I John F. Richards (red.), *Precious metals in later medieval and early modern worlds*, 97–158. Durham DC: Carolina Academic Press.
- NAISMITH, Rory & Francesca TINTI. 2019. The Origins of Peters' Pence. *English Historical Review* 134: 521–552.
- OFTESTAD, Bernt, Tarald RASMUSSEN & Jan SCHUMACHER. 2005. *Norsk kirkehistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- PETERSEN, Gunnar I. 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500*. Oslo: Riksantikvaren.

- POULSEN, Bjørn. 2015. The Church and monetisation in early medieval Denmark. I Giles Gasper og Svein H Gullbekk (red.), *Money and the Church in Medieval Europe*, 141–158. Farnham: Ashgate.
- RIAN, Øystein. 1995. *Den nye begynnelsen, 1520–1660*. Aschehougs Norgeshistorie 5. Oslo: Aschehoug.
- RISVAAG, Jon Anders & Svein H. GULLBEKK. In press. Money as provocation: The coinage of Archbishop Jon Raude (1268–1282), *Numismatic Chronicle*.
- ROBINSON, Ian Stuart. 1990. *The Papacy, 1073–1198: Continuity and Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SALONEN, Kirsi. 2005. The supplications from the province of Uppsala: Main Trends and Developments. I Gerhard Jaritz, Torstein Jørgensen & Kirsi Salonen (red.), *The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See*, 39–58. Budapest: Central European University Press.
- SCHIVE, C. I. 1865. *Norges Mynter i Middelalderen*. Christiania.
- SEIP, Jens Arup. 1942. Romaskatten og kristenrettene. *Historisk Tidsskrift* 32: 390–396.
- SKAARE, Kolbjørn. 1981. Coinage and monetary circulation in Norway from the middle of the 14th century till c. 1500. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981: 136–146.
- . 1995. *Norges mynthistorie: mynter og utmyntning i 1000 år. Pengesedler i 300 år, Numismatikk i Norge*, bd. I–II. Oslo: Universitetsforlaget.
- SPRANDEL, Rolf. 1975. Das Mittelalterliche Zahlungssystem nach Hansisch-Nordische Quellen des 13.–15. Jahrhundert. Stuttgart: Hiersemann.
- . 1981. Zahlungsströme in Hansisch-Nordische Raum. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981: 30–47.
- SPUFFORD, Peter. 1986. *Handbook of medieval exchange*. London: Royal Historical Society.
- . 1988. *Money and its use in medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEINNES, Asgaut. 1930–33. *Gamal skatteskipnad*, bd. I–II. Avhandling utg. av Det Norske Videnskapsakademi, Historisk-Filosofisk Klasse, nr. 1 og nr. 2. Oslo: Det Norske Videnskapsakademi.
- . 1934. Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter. I Sven Aakjær (red.), *Mål og Vekt*, 84–154. Nordisk Kultur XXIX. København-Oslo-Stockholm, 1936.
- . 1942a. Roma-skatt og folketal. *Historisk tidsskrift* 32: 137–182.

- . 1942b. Roma-skatten. Replikk til Jens Arup Seip. *Historisk tidsskrift* 32: 426–429.
- STORM, Gustav. 1897. *Afgifter fra Den Norske Kirkeprovins til Det Apostoliske Kammer og Kardinalkollegiet 1311–1523*. Christiania: Centraltrykkeriet.
- SUPPELLEN, Steinar: Audun Eivindsson, *Norsk biografisk leksikon*. Sett 8. mars 2023 https://nbl.snl.no/Audun_Eivindsson
- SVENUNGENSEN, Pål Berg. 2016. *Norge og korstogene. En studie av forbindelsene mellom det norske riket og den europeiske korstogsbevegelsen 1050–1380*. Ph.D.-avhandling. Universitetet i Bergen.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den Angelsaksiske Kirkes Indflytelse paa den Norske*. Kristiania: Den norske historiske forening.
- YARNELL, Malcolm B. 2013. *Royal Priesthood in the English Reformation*. Oxford: Oxford University Press.
- ZUTSHI, P. N. R. 2000. The Avignon Papacy. I Michael Jones (red.), *The new Cambridge Medieval History*, vol. VI: C. 1300–1415, 653–673. Cambridge: Cambridge University Press.

Sverre Dyrhaug, Tidligere juridisk direktør i næringsorganisasjoner innen bank og forsikring (nå Finans Norge). Email: sverdy@online.no.

Svein H. Gullbekk, Professor, Kulturhistorisk museum, UiO. Email: s.h.gullbekk@khm.uio.no.

Spør i ord

En undersøkelse av ordet *gagarr* (hund) i norrøn poesi

ANNE LIND

This article is based on recent research about Irish loanwords to Old Norse, but also a former discussion about the word *gagarr* (dog) and whether it originates in Norse or Gaelic languages. The main argument here for *gagarr* originating in Gaelic and being a loanword to Old Norse, is the analogy with other Irish loanwords particular for a poetic context. Hence all known Old Norse texts where this poetic word is mentioned are scrutinized and analyzed to see what context and situation can tell us about the use of this word. The method applied is close reading following guidelines of new criticism and literary anthropology, resting on a hermeneutic approach. The results are seen in the light of cultural memory theory.

Innledning

Det er vel kjent at norrønt språk har bidratt med flere hundre lånord til irsk (Marstrander 1915; Schulze-Thulin 2001). Men det finnes også ord som er kommet inn i norrønt fra gammelirsk. Nyere forskning på dette feltet regner med ca. førti irske substantiv og rundt hundre irske steds- og personnavn som lånord i norrønt. I tillegg regner en med et dusin eksempler som foreløpig er usikre (Schulze-Thulin 2001: 53). Det er ett av disse usikre ordene jeg vil ta for meg i denne artikkelen, nemlig ordet *gagarr* som betyr hund. Ordet forekommer både i norrøne og irske tekster og finnes som oppslagsord både i norrøne og irske ordbøker, i irsk som *gagar* (*Lexicon Poeticum* 1966: 564; Fritzner 1973 bd. 1: 536; e-DIL 2019).

Målet med denne artikkelen er for det første å analysere bruken av ordet *gagarr* i noen norrøne tekster. Ordet er mest kjent i poesi, og de tekststedene jeg vil undersøke er strofer i *Egils saga Skalla-Grimssonar*, *Brennu-Njáls saga*, *Heimskringla*, *Krákumál* og *Málsháttakvæði*. I tillegg vil jeg se på et personnavn i *Landnámabók*. Den litterære analysen vil forhåpentligvis kunne si noe om hvordan ordet er brukt, i hvilke kontekster og med hvilken betydning.

For det andre er målet å kunne utlede noe om ordets etymologi og dermed levere et bidrag til diskusjonen om dette. Fra et fonologisk synspunkt kan det sies at norrønt *gagarr* og irsk *gagar* er så godt som identiske. I begge er den første *g*-en plosiv, mens den andre er frikativ. Den seinere irske stavingen med *d* (*gadar*, *gadhar*) kommer av at frikativ *g* og *d* etter hvert falt sammen. Innen feltet har det vært diskutert om *gagarr* er et irsk lånord i norrønt eller omvendt blant annet av Sophus Bugge (1875: 241) og Carl Marstrander (1915: 158). Sophus Bugge mener ordet er helt ukjent i norske, svenske og danske bygdemaal og at det må være et lånord fra keltisk.¹ Marstrander mener at det er et irsk lånord fra norrønt, og at det står nokså isolert i irsk.² Begge bruker mangelen på bevismateriale som argument. Faktiske belegg gjennom forskning foreligger ennå ikke. Til Marstrandens argument kan det bemerkes at ordet står temmelig 'isolert' også i norrønt ut fra den kunnskapen som foreløpig finnes. Helgi Guðmundsson har også et forslag om etymologi i sin bok *Um hafinman* fra 1997 hvor han kategoriserer *gagarr* under overskriften «Gelísk tökuorð í norrænum málum» (Gælisk lånord i norrønt språk). Hans perspektiv ser her ut til å falle sammen med Sophus Bugges. Men han lanserer også en egen teori om mulig opphav i middelgresk hvor ordet *zagáron*, *zagári(n)*, nygresk *zagári*/ betyr 'jakthund' (1997: 122). Han påpeker at det i norrønt ikke fantes noen lyd som svarer til gresk *z*-, og at en annen konsonant kunne komme istedet, for eksempel *g*-. Guðmundsson setter forslaget inn i en historisk kontekst der det kan tenkes at folk som var i austerveg eller ved Middelhavet tok fysiske hunder med seg hjem. Spørsmålet om ordet var representert i eventuelle middelgreske tekster som kan ha funnet veien til Irland via kristen kultur, tas ikke opp. Guðmundssons hypotese er interessant, men er for omfattende til å diskutere her.

Cultural memory-teori

For å belyse temaet kan det være fruktbart å benytte teori om kollektiv hukommelse, slik den er blitt utformet de seinere tiårene. Aleida Assmann etablerer fire kategorier

¹ I artikkelen «Biskop Bjarne Kolbeinsson og Snorres Edda», omtaler Bugge ordet *gagarr*, som han hevder er «aldeles ukjent i norske, svenske og danske Bygdemaal og heller ikke lader Ordets Oprindelse sig forklare af det Nordiske. Det er aabenbart et Laanord fra Keltisk: nyirsk og gæl.gadhar m.a dog, a mastiff a hound (O'Reilly)» (Bugge, 1875: 241).

² I boka *Bidrag til det norske sprogs historie i Irland* skriver Marstrander følgende: «On *gagarr* ansees almindelig for laant fra ir. *gadar*; man antar at ir.*d* blev on *g* som i *fiogor* (saa Noreen § 251 an) – hvad der er uriktig, da ordets ældste form i ir. er *gagar*. Da ordet staar helt isoleret i irsk og først optræer i forholdsviis sene kilder, stammer det aabenbart fra norsk. Det synes beslægtet med det onomatop. on. *gagl*, *gaga*, eng. *gaggle* (*gagarr* es *skaptr þuit gøvia skal Málsháttakv.4*)» (Marstrander 1915: 158).

av hukommelse i sin artikkel *Memory, individual and collective* (Assmann 2006); de to første er individuell og sosial hukommelse, som omfatter individet og familiegruppen, de to neste er politisk og kulturell hukommelse som omfatter den kollektive hukommelsen. Det er den siste typen hukommelse som synes relevant for denne studien. Om kulturell hukommelse (cultural memory) skriver hun:

Things may recede into the background and fade out of common interest and attention; others may be recovered from the periphery and move into the center of social interest and esteem. Thanks to this interaction between the active and archival dimension, i.e. between remembering and forgetting, cultural memory has an inbuilt capacity for ongoing changes, innovations, transformations, and reconfigurations. (2006: 221)

Dette at noe i kulturhistorien trer ut av periferien og får mer oppmerksomhet, kan for eksempel gjelde interessen for kontakten mellom norrøne bosetninger og gælisk befolkning som har kommet i fokus de seinere år (Etchingham et al. 2019; O'Connor 2006). Den forskningen på irske lånord i norrønt, som først har kommet i gang nokså nylig kan også sees i dette perspektivet (Schulze-Thulin 2001: 53; Helgi Guðmundsson 1997: 121-182).

Når det gjelder dette tilfellet, dreier det seg imidlertid om et mer spesifikt aspekt av kulturell hukommelse; *gagarr* er et poetisk ord, og kunnskapen om det hviler på traderingen av en poetisk kanon. Hvilken utbredelse ordet hadde før sagaer og kvad fikk sin skriftlige form vet vi ikke, men vi kan slå fast at ordet er lavfrekvent i kjente norrøne tekster, hvor det har overlevd i skaldenes språk. Når det likevel ble innlemmet i den kulturelle hukommelsen gjennom representasjon i skriftlig tekst, har det å gjøre med den litterære elitens bevissthet om den poetiske bruken av ord og bevisstheten om deres egen rolle som videreførere av kulturens ytringer.

Metode

For min analyse legger jeg i utgangspunktet til grunn en nærlesing av tekstene, på samme måte som nykritikerne leste tekstene uavhengig av forfatterne (Claudi 2013: 63). Ordvalg er et utgangspunkt for lesingen hvor de konkrete uttrykkene blir studert. Undersøkelse av den konteksten ordene står i er også av betydning i tråd med filologisk tilnærming. Det har også vært relevant å diskutere enkeltforfattere, hvor ordvalg settes i sammenheng med deres livsløp som f. eks. i *Egils saga* og *Máls-háttakvæði*.

Sagaer er mer komplekse enn de tekstene nykritikerne la til grunn, ettersom de ble til i spenningsfeltet mellom tradisjon og kreativitet. En må anta at skriveren viderefører en etablert tradisjon og ser seg selv som en del av denne på en annen måte enn moderne forfatter gjør. Men studie av sagaer må likevel nødvendigvis bygge på en hermeneutisk tilnærming, hvor analyse og tolkning av teksten slik den er utformet og foreligger blir sentralt.³

Gjennomgang av eksemplene

Egils saga Skalla-Grímssonar

Det første eksempelet jeg skal ta for meg er *Egils saga*. Denne sagaen er betraktet som en av de eldste islendingesagaene, trolig ført i fjærpenen alt rundt 1230 (Sørensen 1995: 117). Sagaskriveren følger Egill fra han blir født, og barndom og oppvekst kan tidfestes til begynnelsen av 900-tallet gjennom den parallelle kronologien til den norske kongerekka. Det står eksplisitt i sagaen at Egill var flink med ord alt som treåring: *hamn var brátt máluqr ok ordvís* (ÍF II: 80) (Han var (tidleg) pratsam og ordhitten) (IS 1: 36). Eddison kaller ham i sin oversettelse «wordy» (*Egill's saga* 1930). Sagaen beretter at han laget kvad bare tre år gammel da han var i et gilde hos sin bestefar. Kvadet under er en takk til bestefaren for skaldelønn i form av tre sneglehus og et andegg.

Sípögla gaf sqglum
sárgagls þría²¹² Agli
herðimeidr við hróðri
hagr brimrótar **gagra**,
ok bekkþiðurs blakka
borðvallar gaf fjorða
kennimeidr, sás kunni,
kórbeð, Egil gleðja.
(ÍF II: 82)

Krigaren den gjeve
gav ein ordkvass Egil
sniglehusa tause
dei var tre i talet,
attpå egg av anda
unnte meg ein farmann,
slik ei fjerde gåve
denne guten gledde
(IS 1: 36).

Wise herdsman of the wound-fowl,
To wordy Egil gav'st thou
Three ever-silent **surf-dogs**
For song's rewarding
And, steerer of the sea-steed,
a fourth thing gav'st thou:
Bed of the beck-partridge-
Boon to gladden Egil!
(*Egill's saga* 1930: 62).

Sigurður Nordahl forklarer ordet *gagra* slik i noteapparatet:

«gagarr»: hundur; eigenlega: sá som reigir sig, teygir hálsinn upp eins og hundar gera, þegar þeir spangóla; á svipaðan hátt stigur kuðungurinn upp mjórri endanum í brimrótinu; (ÍF II: 82).

³ Utgavene som brukes for sagaeksemplene, er *Íslenzk fornrit* (ÍF) II 1933, IV 1935, VI 1958, XII 1954, XIV 1959 og XXVI 1941.

(«gagarr»: hund, egentlig: som kaster hodet bakover, tøyser halsen opp slik hunder gjør når de gauler; på samme måte retter sneglehusene opp den spisse enden i bølgebrottene; (min oversettelse).

Den egentlige referenten her er sneglehusene som tilføres hundens egenskaper gjennom metaforen. Sammen med ordene *sárgagls* og *søglum* gir ordet *gagarr* en viss lydmalende effekt med mange plosive g-lyder. Sagaskriveren framstiller kvadet som det skulle komme fra et barns munn, og slike lydmalende ord kunne underbygge troverdigheten av Egill som skald.⁴ I Egils kvad brukes altså metaforen gjøende hund. En metafor bringer sammen to betydningsområder, og i dette tilfellet er det hundens hals som sammenlignes med sneglehusene Egill fikk i gave. Bruken av det sjeldne ordet kan ha å gjøre med rimformen. I fjerde verselinje er det et innrim hvor *hagr* rimer på *gagra* i adalhending og ordet kan være valgt av denne mer rimtekniske grunnen. Siden *gagarr* er ukjent i prosa, er det trolig et synonym som særlig ble brukt i skaldediktning.⁵ Ordvalget er spesielt og forekommer ellers ikke i islendingesagaene hvor det vanlige ordet for hund er det norrøne *hundr*. Det finnes et tilsvarende eksempel på poetisk ordbruk i *Eyrbyggja saga* hvor Þóroddr Þorbrandssons fostermor i et kvad advarer Þóroddr om hva som kan skje hvis han ikke dreper en stor og farlig okse som han eier.

Opt es auðar þopta
œr, es tungu hrœrir,
sék á blóðgum búki
bengrát, es ér látið;
tarfr mun hér, þvít horfa
hann tekr reiðr við mǫnnum,
þat sér golls ens gjalla
Gerðr, þinn bani verða
(ÍF IV: 174).

Ofte blir det sagt at
jeg er altfor gammel.
Folk tror det er tøy
når jeg taler ut.
Oksen blir din bane,
blod på buken ser jeg.
Han seg mot oss vender,
Vill og gal, det er han
(IS 5: 193).

I kvadet blir ordet *tarfr* brukt, mens det vanlige ordet for okse i norrønt er *gríðungr* eller *graðungr* m. Ordet er norrønt og betyr avlsdyktig okse eller graokse. En må anta at i en befolkning som drev gårdsbruk med husdyr, ville *gríðungr* vært det ordet som i daglig bruk denoterer okse. Det er likevel ikke brukt i kvadet. Igjen kan det ha å

⁴ Vi ser at ordet 'hund' ikke er reflektert i den norske oversettelsen fra 2014, mens den er til stede i en engelsk oversettelse fra 1930.

⁵ *Lexicon poeticum* (1966: 167) har oppført ordet *gagarr*, m hund, og viser til eksempler på bruken av ordet i skriftlige kilder.

gjøre med sjangeren kvad. Ordet er oppført i *Lexicon poeticum*: «Tarfr, m., taurus, SE. 1; II 483. 567.626; Eb.63,2» (1966: 564). Av referansene går det fram at ordet også er brukt flere ganger i Snorres *Edda*. Bugge nevner også dette verket som referanse til ordet; *Sn.E.* 1. 588 (Bugge 1875: 227). I Fritznens ordbok er *tarfr* oppført slik: «tarfr, m Tyr (gaelisk tarbh)» (Fritzner 1973 bd. 3: 679). Dette ordet er på bakgrunn av kildene ikke av norrønt opphav, men blir likevel brukt i en norrøn tekst.⁶ Referansene til Snorres *Edda* og bruken i *Eyrbyggja sagas* kvad støtter antakelsen om at ordet er valgt av poetiske grunner. En kan her trekke en sammenligning mellom valget av *gagarr* framfor ordet *hundr* i *Egils saga Skalla-Grimssonar*, og bruken av ordet *tarfr* framfor *gríðungr* i *Eyrbyggja saga* som poetisk begrunnet i begge tilfellene.

Vender vi tilbake til Egils barndomskvad, går det fram av konteksten at begge foreldrene har norrøn herkomst. Faren hans framsier også kvad og kan ha lært Egill regler for skaldskap, men ordtilfanget framstilles som Egils eget siden han i narrativet framsier diktet spontant på stedet. Men kvadet kan ikke være diktet av en treåring. Finnur Jónssons konklusjon om uekte vers synes overbevisende (Finnur Jónsson 1973 B: 603). Redaksjonen i *Íslenzk fornrit* har brukt to tredjedels side med noter på å «pakke opp» kvadet for en islandsk leser. Det er språklig nokså infløkt, og bærer preg av stor kunnskap om hvordan kvad utformes. En mulighet er at den eldre Egill har forbedret diktet som omhandler hans barndom, noe som framholdes av Sigurður Nordal i forordet til ÍFs utgave (ÍF II Formáli § 1: XII, XIII) og at det har overlevd i den formen. På bakgrunn av hiatusformen *þría* og at hiatus i kvad er mest kjent fra før 1150 er det også tvilsomt om det kan stå for sagaskriverens regning. Det kan da være et eldre dikt fra før 1200-tallet, som sagaskriveren setter inn eller bearbeider. Eddison skriver i en note til sin oversettelse av kvadet at kenningen *kørbed* oversatt til «bed of the beck-partridge» ikke er ekte men tilhører det 12. eller 13. århundret (*Egil's saga* 1930) Uansett har denne sagaskriveren god greie på skaldekvad og kjenner til den spesielle bruken av ordet *gagarr*, som han legger i munnen på den lille Egill Skalla-Grimsson.

Det er ikke bare Carl Marstrand og Sophus Bugge som har interessert seg for dette ordet. I artikkelen «Orknø-Norn og norrøn diktning på Orknøene» har Magnus Olsen samlet flere kilder for ordet *gagarr*:

⁶ Bugge nevner ordet i en sammenheng hvor han lister opp ord som har vært i bruk i «det norske sprog på de skotske øer»: «Blant Navne paa Oksen (Sn.E.I, 588) staar tarfr, der er opptaget fra gael. Tarbh, oldir. Tarb, udtalt tarv- gall. Tarvos. Dog forekommer dette Ord ogsaa paa Island: i et Vers i Eyrb. K 63 S 117 Vigf. Og saavidt jeg kan sé, endnu i Talesproget.» (Bugge 1875: 227)

I *Darraðarljóð* forekommer det sjeldne ordet *gagarr* "hund" likesom i *Máls-háttakvæði* og i *Krákumál*; ellers optrer det bare i et vers av *Tind Hallkelsson* (2nen halvdel av 10de årh.), i et vers av *Egils saga* (str.5, tillagt den treårige Egil) og som mannstilsnavn (*Þorgrímr gagarr*; *Landnámabók*, Kbh. 1925, s.82) (Olsen 1932: 153).

Det kan være verdt å undersøke nærmere bruken av ordet *gagarr* i disse kildene for å se om det kan kaste lys over bruken i *Egils saga*.

Brennu-Njáls saga

Brennu-Njáls saga kan ha fått skriftlig form en gang mellom 1250 og 1285, mest sannsynlig rundt 1270 (ÍF XII Formáli § 6) eller årene 1275-85 (Vésteinn Ólason 2005: 115). Handlingen utspiller seg etter andre halvdel av 900-tallet og i tida etter slaget ved Clontarf i 1014. Dette slaget er nettopp konteksten for kvadet *Darraðarljóð*, som Magnus Olsen mener må være diktet kort etter slaget, kanskje på Orknøyene (Olsen 1932: 153).

Kvadet er framført av *Dørruðr*, en mann bosatt på *Katanes* i Skottland. Han får et syn av kvinner som vever menneskeskjebner på en blodig vev og synger om slaget ved Clontarf, det avgjørende slaget mellom irer og norrøne menn fra hele øyriket i 1014, og beskriver det i kvadet. Dette synet settes i sammenheng med liknende visjoner på *Færøyene*, *Island*, *Orknøyene* og *Suderøyene*. I sagaen veves slaget sammen med handlingens avslutning og kvadet står på de siste sidene i sagaen. Kvinnene som synger om kampen nevner her valkyrier som svinger sverdene. I tredje strofe finnes ordet *hjálmgagarr* (ÍF XII: 455) (hundharde våpen) (IS 3: 216). Direkte oversatt betyr dette hjelmens hund, det vil si hjelmens destruktive dyr, som er «våpen» i norsk oversettelse.

Gengr Hildr vefa
ok Hjörþrimul,
Sanngríðr, Svipul
sverðum tognum;
skapt mun gnesta,
skjöldr mun bresta,
mun **hjálmgagarr**
í hlíf koma
(ÍF XII: 455)

Hild går og vev,
og Hjortrimul,
Sanngrid og Svipul
har sverda dregne.
Skaft vil gnesta
skjold vil bresta.
Hundharde våpen i
hjelmar vil hakka
(IS 3: 216)

Ordet *gagarr* er i fotnoten forklart som *hundur* og *hjálmgagarr* som *vopn*. Gitt konteksten og den norske oversetterens tolkning er det rimelig å anta at våpnene som kenningen *hjálmgagarr* viser til er sverd. Sammensetningen med *hjálmr* viser tydelig en krigskontekst, men for at bildet skal fungere er det rimelig å tenke seg at referenten til ordet *gagarr* må ha vært en hund av det store og heller avskrekkende slaget. Det er også i kvadet en stigning i intensitet fra dragne sverd til skjold som brister og til slutt det voldsomme angrepet på hjelmene uttrykt gjennom ordet *hjálmgagarr*. I dette tilfellet er den egentlige referenten til det sammensatte ordet «sverd».

Krákumál

En undersøkelse av *Krákumál* kan kanskje utdype forståelsen av hvordan *gagarr* er brukt. Kvadet kan ha fått navn etter Kráka, Áslaug Sigurðardóttir som var gift med Ragnar Lodbrok, som ifølge Finnur Jónsson sikkert er en historisk person fra det 9. århundets første halvdel (Finnur Jónsson 1923: 826). McTurk (2017: 710) viser imidlertid i sin introduksjon til en annen navnetolkning foreslått av Magnus Olsen i en artikkel fra 1935. Her argumenterer Olsen for at *kráka* viser til fuglen kråke, ordet denoterer også en kampgudinne i keltisk mytologi, som blant annet i en kråkes skikkelse opptrådte i irske beretninger om slaget ved Clontarf, og at tittelen kan være inspirert av diktet *Badbscéal* som betyr «kråkehistorie». Olsen mener derfor det er sannsynlig at *Krákumál* har blitt til i et norrønt-keltisk miljø og tar linje 3 i strofe 15 i *sjálfum Sudreyum* (i Suderøyene selv) til inntekt for at den som diktet kvadet selv bodde der (Olsen 1935: 78–80).

*Krákumál*s lyriske «eg» er Ragnarr, som beskriver mange av de slagene han har vært med i, og diktet ender med hans død i ormegården hos kong Ella i England. I strofe 6, som beskriver en heftig slagscene, med våpen hvor: (...) *rægagarr rendi ræstr at gumna brjóstum* (*Krákumál*, st.6/3, utg. McTurk 2017: 728). «då ræhundane rende rakt i mannebarmar» (*Soga om Ragnar Lodbrok* 1944: 139).

Huggu vér med hjörvi.
Herr kastaði skjöldum,
Þá er **rægagarr** rendi
ræstr at gumna brjóstum.
Beit í Skarpaskjerum
Skærubíldr at hjaldri;
roðinn var randar máni
áðr Rafn konungr felli.
Dreif ór hölda hausum
heitr á brynjur sveiti
(*Krákumál*, st.6/3, utg. McTurk 2017: 728)

Hardt me hogg med sverdom!
Heren skjoldan' kasta,
då **ræhundane** rende
rakt i mannebarmar.
Blodig mange bildar²¹⁶
beit ved Skarpaskjerom;
blanke skjold vart blodsprøytt,
før bane fekk Ravn konge;
dreiv frå hogg i hausar
heit på brynjur sveitten (1944: 139).

Ordet *rægagarr*, som her blir oversatt som «ræhundar», forekommer i en kontekst hvor det er kamp mann mot mann og ordet blir brukt som en metafor for sverd. En kan undre seg over hvorfor entallsformen i originalteksten er oversatt til flertallsform i Eskelands norske tekst. Det kan ha sammenheng med at *brjóstum* står i flertall og at det etter oversetterens syn blir logisk at det var flere sverd for flere mannebringer. I McTurks oversettelse er uttrykket i midlertid oversatt i entall: «the drawn corpsehound» (2017: 729).

Ordet er også i dette kvadet sammensatt, denne gangen med forstavelsen *ræ* som er *hræ* på normalisert norrønt med bortfall av (orkadisk) *h* og betyr «lik». Rotordet i kenningen er *gagarr* det er oppfatningen av denne likhunden som gir det språklige bildet kraft. Her finnes den samme opptrappingen fra sverd til skjold som blir kastet for et voldsomt angrep som til slutt ender med hogg mot hodene. Det er en slående parallell til kenningen som er brukt i *Darraðarljóð*, i begge tilfeller er betydningen av det sammensatte ordet våpen, nærmere bestemt sverd.

I *Krákumál* blir også det norrøne ordet *hundr* brukt i strofe 17: *Hundmargan sá ek falla (...)* (*Krákumál*, utg. McTurk 2017: 751) «Hundmange såg eg falla (...)» (Eskeland 1944: 147). Her er substantivet «hund» satt sammen med adjektivet «mange» på en måte som virker forsterkende, som et adverb.⁷ Slik at «hundmange» er å forstå som «veldig mange». Vi ser her at det ordinære ordet for hund også forekommer i skaldespråket. Mens *gagarr* ser så langt ut til å bare tilhøre skaldespråket.

Slaget Ragnar omtaler i strofen blir utkjempet ved Skarpaskjerom, som i McTurks kommentarer blir bestemt til en øygruppe utenfor Englands nordøstkyst «of Northumberland, cf. st14/4 below» (*Krákumál*, utg. McTurk 2017: 729). Det er flere oppfatninger om hvor kvadet har blitt til. De Vries hevder diktet ble til på Orknøyene skapt av jarlen Rognvaldr Kali Kolsson (d. 1158/59) og den islandske skalden Hallr Þórarinsson og fikk sin form mot slutten av 1100-tallet (2017: 711). Men McTurk slutter seg til Magnus Olsens resonnement, nevnt over, som stedfester det til Suderøyene, nåværende Hebridene (McTurk 2017: 710–711). Magnus Olsen bemerker også at *Krákumál* har likhetstrekk med *Darraðarljóð* gjennom sin faste strofegynnelse, henholdsvis *Hjuggu vér med hjörvi* og *vindum vindum vef darraðar* i strofene 4, 5 og 6 (Olsen 1932: 153). Begge antakelsene kan ha betydning for konteksten til ordet *gagarr* siden både Suderøyene og Orknøyene var preget av norrøne bosetninger og talespråk, samtidig som det fantes innslag av keltisk talespråk i området. McTurk hevder at kvadet må ha fått sin skriftlige form før 1250, mens Finnur

⁷ I sammensatte ord hvor «hund» får betydningen veldig, svært mye (islandsk: hundforn, hunddjarf, hundmargr) (norsk: hundgammel,) er «hund-» trolig på begge språk etymologisk det samme ordet som *hundr*, se NAOB (Det Norske Akademis Ordbok).

Jónsson mener det ble til på Island så tidlig som 1200-tallet (*Krákumál*, utg McTurk 2017: 710).

Heimskringla

Magnus Olsens neste eksempel på skaldedikt er av Tindr Hallkelsson som antas å ha levd fra 950 til 1015. Den strofen Olsen sikter til finnes i *Heimskringla* nærmere bestemt i *Ólafs saga Tryggvasonar* og omhandler kampen i Hjørungavåg mot Joms-vikingene og danekongen, som Hákon jarl og hans folk vant, og hvor Tindr sitt kvad kommer som en oppsummering til slutt i kapittelet om slaget:

Vann á vinda sinni
verðbjóðr hugins ferðar,
beit sólgagarr seilar,
sverðs eggja spor, leggi,
ádr hjórmeiðir hrjóða,
hætting vas þat, mætti
leiðar, langra skeiða,
liðs, halfan tög þriðja.
(ÍF XXVI: 286)

Den gang bar vender spor av
våpen. Sverdet beit dem
som ei bikkje i beinet.
Han dekker bord for ramnen.
Femogtjue lange
skeider fikk han ryddet;
han sloss med sverdet, farlig
for sjøfarende kjemper.
(1998:155)

Mot venen át vender førde
våpenstrid lang, han som stiller
svolten på skrikande ramnar,
og skjoldhundar fór mot legger,
til dess egg-døyvaren evla
å øyda av dei digre
farkostar fem og tjue;
Fare-verk var et for hæren.
(Snorres kongesoger 1970: 153)

beit sólgagarr seilar, sverðs eggja spor, leggi (ÍF XXVI: 286), «Sverdet beit dem som ei bikkje i beinet» (Snorres kongesagaer 1998: 155), «skjoldhundar for mot legger» (1970: 153)

Igjen finnes ordet *gagarr* i en sammensetning, denne gangen med ordet ,sól', en kening for skjold slik at ordet kan oversettes med «skjoldhundar» som i ovenstående oversettelse til nynorsk. I bokmåloversettelsen dras en direkte parallell mellom hunder og sverd i et sammenligningsbilde. Analogt med de andre eksemplene angripes også en spesifikk legmesdel, denne gangen beinet.⁸ I alle tre kvadene er keningen brukt for å få fram den fryktinngytende kraften i sverdene som svinges i kamp. Det er interessant at angrep i leggen også gjenfinnes som navn på sverd. Magnus Berrføtt (1093–1103) sitt sverd het for eksempel *Leggbítr* (Bugge 1875: 230).

Ordet *gagarr* er kjent blant skalder og primært brukt av dem på den tiden handlingene finner sted og kvadene får sin form, men det må også ha vært kjent av dem

⁸ Oversetterne Anne Holtmark og Didrik Arup Seip har valgt termen «bikkje» for hund. Det kan være en stilistisk variant på norsk for å få fram det aggressive preget i hundenes handling i denne situasjonen. Det kan også male fram bildet av ei fillebikkje som også i vår tid kan bite folk i beinet. Ordet *bikkju-hundr* var kjent i norrønt og hadde også i norrøn tid en negativ betydning nærmest som et skjellsord.

som skrev sagaer på 1200-tallet for at det metaforiske uttrykket skulle få mening i teksten. Når det gjelder *Heimskringla* er både tidsrom for og forfatter av verket kjent, ettersom det er allment antatt at Snorri Sturluson skrev verket i 1220-årene. Det skulle innebære at ordet *gagarr* var kjent for denne forfatteren i alle fall i sin sammensatte poetiske form. En undersøkelse av *Málsháttakvæði* kan kaste videre lys over bruken av ordet.

Málsháttakvæði

Kvadet på rundt tretti strofer skal være fra rundt år 1200 og antas skriftliggjort på Orknøyene (Finnur Jónsson 1915: 138; Frank 2004; Bugge 1875: 241). En tror at skriveren kan være biskop Bjarne Kolbeinsson (1150–1223) som skal ha forfattet *Jomsvikingadrápa*. Ifølge Bugge ble Bjarne kalt skald før han ble viet til biskop, noe som har bidratt til hans anseelse: «Ligesom på Island, var på de skotske Øer Skaldskab altid blevet hædret og øvet» (Bugge 1875: 238). Diktet på 30 strofer har ingen sammenhengende handling, men en kan skimte et dikter-jeg som i siste strofe erklærer: *Stjórnláusu hefð slungit saman, svá vildak (mér hitta gaman)* («Noget uden ror (styrelse; ordning) har jeg her slynget (vævet) sammen; således vilde jeg (hitte på noget morsomt for mig)» (Finnur Jónsson 1915: 145). Roberta Frank antyder at årsaken kan være et brutt kjærlighetsforhold, at skriveren i stor grad har vært inspirert av høviske kjærlighetstema. Han synes vel kjent med kontinentale tekster både om emnet og om sjangeren trolig gjennom ordspråksamlinger kjent fra Bibelen, Ovid og fransk renessanse (Frank 2004: 6). *Málsháttakvæði* inneholder en rekke ordspråk, som strofe fire er et eksempel på her også i Finnur Jónssons oversettelse. I tredje verselinje finner vi utsagnet *gagarr er skaptr, þvít geyja skal* («hunden er skabt for at den skal gø», Finnur Jónsson 1915: 139).

Ró skyldu menn reði gefa
Raunlit kæmsk opt á þrefa,
Gagarr er skaptr þvít geyja skal,
Gera ætlak mér létt of tal;
Verit hafði mér verra í hug,
Var þat nær sem kveisu flug,
Jafnan fagnar kvíkr maðr kú,
Kennir hins, at gleðjumk nú.

Sin vrede skulle man give ro;
ofte blir noget meget ringe genstand for strid;
hunden er skabt for at den skal gø;
jeg agter at gøre mig min tale let (munter);
jeg havde egentlig tænkt på noget verre (selvmord?);
det var nærmest som et pludseligt smærteanfald;
alltid glæder den levende sig ved en ko;
Nu mærker man at jeg bliver opprømt (1915: 139).

Utsagnet har form som en autoritativ uttalelse om hundens vesen og oppgave. Det er rimelig at et slikt fyndig utsagn som gjør krav på allmenn sannhet vil bruke det mest rådende og vedtatte ordet for «hund», analogt med artsnavnet for «ulv» i strofe

fem⁹: *annars barn er sem úlf at frjá* («at elske en andens barn er som at elske en ulv» ibid: 139). Men hensynet til bokstavrim kan være avgjørende, *gagarr* rimer på *geyja* og *annars* rimer på *úlf* gjennom trykkning vokal.

Dersom det er riktig at kvadet skriver seg fra Orknøyene på 1200-tallet, kan vi slutte at *gagarr* rett og slett var et vanlig ord for «hund» i dette geografiske området som til en viss grad var tospråklig. Magnus Olsen antar at kjerneområdet for dette ordet er på Orknøyene.¹⁰ Ser en på *Brennu-Njáls saga* står det til sammenligning om hunden Sámr: *hann mun ok geya at hverjum manni* (ÍF XII: 173), nesten som en parallell til ordtaket. Hunden Sámr ble gitt Óláfr på av kong Myrkjartan i Irland. Men artsnavnet som blir brukt av sagaskriveren er *hundr*. Det kan også være slik at det presumptivt dagligdage ordet *gagarr* på Orknøyene området kan ha blitt et poetisk ord i norrønt.

Landnámabók

Den siste referansen Olsen viser til er mannstilnavnet Þorgrímr *gagarr* i *Landnámabók* (ÍF I: 184, 185). Om han står det i *Landnámabók* at han var sønnen til Ljótr enn spaki som var sønnen til Þorgrímr Harðrefsson, sønn av Harðrefr, sønn av Ingjaldr Brúnason sønn av Brúni som skal ha vært med i Brávallaslaget. Ut fra de opplysningene som er gitt, er det vanskelig å si noe om hvor denne slekten kom fra før landnåmet da Ingjaldr Brúnason tok land på Ingjaldssand. Hvorfor Þorgrímr får tilnavnet *gagarr* opplyses det ikke om, men ut fra genealogien kan en lure på om oldefarens navn, Harðrefr, kan ha noe med saken å gjøre. En rev og en hund kan oppfattes som beslektede vesener. Ifølge ordboken *Supplement til Islandske Ordbøger* (Jón Þorkelsson 1890) skal *gagg* (n) være «1. Rævens Lyd. Gagga (a) 2 skraale (*hann tvístigr oft frammi fyrir ræðumanni og gaggar framan i han* Fk 85, 53 bs.)». Det lydlige ved substantivet *gagg* og verbet *gagga* kan bringe tanken på ordtaket i *Málsháttakvæði* hvor dyrets hensikt er å frambringe lyd. At en mann får tilnavnet hund er også kjent fra kongesagaenes Þórir *hundr*. Siden *hundr* er et gammelt norrønt ord, må en anta at

⁹ Det er referanser til en rekke dyr gjennom kvadet; både ku, drage, ulv, frosk, orm, bjørn, rev, sau, hest, elefant, ørner, rev, galte og gullorm. Dyrene kan sees på som en tråd i forfatterens vev, en referentkjede som skaper et dyretema i den springende, eller som det står i kvadet *stjórnlausu* framstillingen.

¹⁰ Magnus Olsen skriver i en fotnote: «Dette ord er ifølge Carl Marstrander (...) lånt fra norsk til irsk (*gagar*), ikke omvendt (som antatt av Sophus Bugge, *Aarbøger* 1875 s. 240 f); det betyr visst oprindelig «gjøeren» (mon egentlig hjemmehørende i fiskernes tabu-sprog, hvilket kunde forklare dets sparsomme utbredelse, med tyngdepunkt på orknøsk-irsk område?); jfr. bl.a. isl. *gagga* «gjø (om reven),» og *ga-ga-gó*, efterligning av revens gjøing. Er det tilfeldig at Torgrim *gagar*'s oldefar het Harðrefr?» (Olsen 1932: 153).

det var kjent, men Þorgrímr får altså tilnavnet *gagarr*. Det skal vise seg, som Bugge peker på, at han også opptrer i en islendingesaga (Bugge 1875: 240).

I *Hávarðar saga Ísfirðings* finnes en person som kalles Þorgrímr Dýrason. I en fotnote skriver redaksjonen at den som feilaktig kalles Dýrason «sé einmitt Þorgrímur gagarr, sonur Ljóts ins spaka sem nefndur er í *Landnámu*» (ÍF VI: 348). Utgiveren er sikker på at sagaskriveren her har blandet sammen personnavn og at det må dreie seg om Ljóts sønn. Det er en yngre saga datert til 1300–1350 (Vésteinn Ólason 2005: 115), og en kan fastslå at tilnavnet *gagarr* ikke har overlevd århundrene fra Þorgrímr bosatte seg på Island. Det opprinnelige tilnavnet kan likevel ha preget oppfatningen av Þorgrímr. I en kamp sier motstanderen Atli: *Trolli líkr ertu, Þorgrímr, en eigi manni, er þik bíta engi jarn* (ÍF VI: 351; «Du er lik eit troll, Torgrim, og ikkje eit menneske, når jarn ikkje bit på deg», IS V: 300). Denne replikken kan minne om Kolfíðrs utsagn i kamp mot Búi i *Kjalnesinga saga: Mikit tröll ertu, Búi (...)* (ÍF XIV: 39). I begge tilfeller gir frykten for trolldom et overtak, men i Atlis tilfelle fører det til rask endring av strategi. Han kaster sverdet og går i stedet rett i strupen på Þorgrímr og biter strupen over på han. Dette er dyrisk framferd og en nokså enestående drapsmåte i islendingesagaenes korpus. Det Atli gjør kan faktisk minne om beskrivelsen av *rægagarr* som går rakt i mannebarmar. Þorgrímrs særegne død kan dermed tolkes som et ekko av tilnavnet *gagarr*. Tolkningen kan understøttes av en drøm Atli har rett før kampen mot Þorgrímr og hans menn hvor han så: *vargar runnu sunnan á völlin átján saman, en fyrir vörgunum rann refkeila ein* (ÍF VI: 349; «(...) det sprang atten vargar over vollen og framfor vargane sprang det ei revetispe», IS V: 299). Ordet rev i denne sammenhengen kan spille på Þorgrímrs bakgrunn som sønnesønn av Þorgrímr Hardref, og dermed understøtte utgiverens antakelse om Þorgrímr gagarrs identitet. Scenen er et varsel om kampen og viser til mennenes dyriske sider, som i dette tilfellet manifesteres til fulle.

Når det gjelder konkrete opplysninger, er det vanskelig å utlede noe mer av *Landnámabók* enn at Þorgrímr gagarr som tredje generasjons landnåmsmann kan ha levd rundt midten av 900-tallet. Og tidsrommet 900-tallet kan se ut til å være en fellesnevner for eksemplene da ordet *gagarr* har forekommet slik en kan lese det ut av konteksten i 1200-tallets tekster.

Resultat av litterær analyse

En gjennomgang av tekstene viser at av de seks eksemplene som er nevnt av ordet *gagarr* er fire brukt som metaforer i skaldekvad, i tre av dem i sammensetninger som *hjalmgagarr*, *rægagarr* og *sólgagarr*. I usammensatt form er ordet i Egils kvad brukt metaforisk, i ordtaket er *gagarr* brukt som artsnavn og i prosateksten kallenavn til

Þorgrímr *gagarr*. Referentene til ordet *gagarr* kan deles i fire semantiske områder, i tre av kvadene viser ordet til «sverd», og i ett til «sneglehus». I ordtaket betyr ordet rett og slett «hund», i tilnavnet viser ordet til «et menneske» med spesielle egenskaper.

Det er også en annen forskjell som har å gjøre med hvilke følelser som uttrykkes. Strofene i *Málsháttakvæði* ser ut til å være diktet for å overkomme sorg og depresjon gjennom å uttrykke glede blant annet over skaperverket; «alltid glæder den levende sig ved en ko» (Finnur Jónsson 1915: 139). Egils dikt er framført som takk i et familielag, altså et uttrykk for takknemlighet og glede i en fredelig sammenheng. De andre kvadene beretter om mot og styrke, samtidig er skadene som beskrives og volden mot fiendekroppen gruoppvekkende i situasjoner fra konkrete slag og kamper; slaget i Hjørungavåg mot jomsvikingene trolig rundt 986 (SNL), slaget ved Skarpaskjerom en gang på 800-tallet og slaget ved Clontarf mellom irer/keltere og den norrøne befolkningen i 1014.

Fem av våre seks eksempler står i nominativ entall. Det er naturlig der uttrykket har ett dyr eller menneske som referent. Men i de tilfellene uttrykket brukes som metafor for sverd kunne flertallsformen like gjerne vært brukt, ettersom det er snakk om slagscener med mange deltakere. I alle tre tilfeller har oversettelsene uttrykket i flertall: «Hundharde våpen» (IS 3: 216), «ræhundane rende» (*Soga om Ragnar Lodbrok* 1944: 139), «skjoldhundar fór mot legger» (Snorres kongesoger 1970: 153). Entallsformen i originalene kan tyde på at uttrykket var blitt svært formfast på det tidspunktet tekstene ble skrevet, og ble brukt i den formen som var overlevert og kjent blant skaldar. En må vente at metaforen *gagarr* for «sverd» var kjent, men alltid med et annet ledd som del av komposita f. eks. *hjálmgagarr*. Her skiller bruken i *Egils saga* seg ut, ettersom ordet blir bøyd i akusativ flertall: *gagra* i samsvar med denoteringen av sneglehusene som var tre i tallet. Et interessant brudd på entallsformen i de øvrige tilfellene.

De øvrige tre uttrykkene består av et foranstilt bestemmerord; *sol-hjalm-*, *ræ-* og et etterstilt grunnord *gagarr*. Dette er en vanlig oppbygging av en kenning eksempelvis *okbjörn*, som Bergsveinn Birgisson viser til i sin avhandling (2008: 121). Han viser også at kenningen fungerer som et slående tankebilde som gjør at uttrykket huskes bedre. Det må også kunne sies om de visuelle bildene den fryktinngytende hunden avstedkommer i de tre eksemplene ovenfor. Leser en *Skaldskaparmál* i Snorris Sturlisons *Edda* (1926), ser en også at det opprinnelig fantes en mytologisk forklaring på båndet mellom kenningen og referenten. Denne forklaringen er i dette tilfellet ikke kjent, men konteksten viser til betydningen «sverd».

I Egils dikt er ikke kenningen et sammensatt ord, men utgjøres av nominalfrasen *þrjá sípogla brimrótar gagra* (Finnur Jónsson 1973: 603). Her er koplingen mellom

kildetermen «tre alltid tause søhunde» (ibid.) og måltermen eller løsningsordet «sneglehus» basert på det assosiative spranget som kjennetegner en metafor. Ifølge forskningen kan metaforiske kenninger skilles ut på et slikt grunnlag (Schulte 2014: 28). Konteksten i Egils dikt er ikke til så stor hjelp for å finne løsningsordet. Det kan virke originalt sammenlignet med de tre formfaste kenningene, men en studie av kenninger i kvadet *Höfuðlausn*, som er tillagt den voksne Egill og diktet ca. 936 (Finnur Jónsson 1973: 30), skilles det ut 10 metaforiske kenninger av i alt 49 (Lutter 2009: 234). Også disse er sammensatte uttrykk som f. eks. *fetil-svell* = sverd. Selv innenfor Egils egen diktning synes metaforen i barndomsdiktet å være original. Det kan peke mot det Finnur Jónsson hevder at diktet har blitt til flere hundre år etter Egils levetid. Endringer i poetiske virkemidler kan ha sammenheng med dette. Innenfor 1200-tallsverket *Egils saga* kan utformingen også sees på bakgrunn av at diktet er lagt i munnen på et barn som kunne tenkes å leke med sneglehus. Det finnes få eksempler i norrøn litteratur på skaldler som er barn og formidler visuelle bilder fra sitt ståsted. Den kognitive prosessen er den samme, et visuelt bilde manes fram. Men det er en helt annen hund vi ser, som bare strekker hals i en fredelig og lekpreget sammenheng. Samtidig kan bruken av ordet *gagarr* vekke konnotasjoner til etablert poetisk tradisjon og spille på assosiasjoner til bedrifter som dette barnet kunne tenkes å stå foran, både som kriger og poet, og dermed fungere som et frampek; ikke minst som en kunnskapsrik skald som er eslet til å videreføre den litterære arven. Det vil si at bruken av *gagarr* i Egils kvad kan være retorisk gjennom å spille på en kjent språklig framstilling i kvad, på en ny og overraskende måte.

En slik tolkning forutsetter imidlertid at det er sikkert belegg for å kunne si at termen var kjent før dette kvadet fant sin skriftlige form. Vi skal derfor forsøke å etablere en kronologi over de ulike strofene der *gagarr* forekommer. Under legges Finnur Jónssons oversikt til grunn (Finnur Jónsson 1973B og 1967 A).

Kronologi over tekstene

Tindr Hallkelssons kvad, dråpaen om Håkon jarl, synes eldst og er tidfestet til år 987 (1973: 136). *Darraðarljóð* dateres til kort etter 1014 (1973: 389). Når det gjelder *Krákumál* mener Finnur Jónsson at det er et islandsk dikt som skal ha blitt til på 1100-tallet (1973: 650).

Egill Skalla-Grimsson skal ha levd fra ca. 900–983. Imidlertid har Finnur Jónsson tidfestet barndomskvadet til 1100-tallet som et uekte vers (1973: 603). Dette innebærer at termene *sólgagarr* fra 987, *hjálmgagarr* etter 1014 temmelig sikkert var kjent før Egils kvad ble til, det kan også gjelde *rægagarr* (1100-tall) om det ble til tidligere i samme århundre som pseudo-Egils kvad (1100-tall).

Det usammensatte uttrykket i entall synes yngre, *Málsháttakvæði* er introdusert som et orknøysk dikt fra omkring 1200 (1967: 130). Det var da kvadet fikk sitt skriftlige uttrykk, men en kan tenke seg at ordtaket har eksistert i muntlig form i atskillig lengre tid.

Personnavnet Þórgrímr gagarr er i *Landnámabók* oppført i *Sturlubók* (S 142) men ikke i *Hauksbók* eller *Melabók*. *Sturlubók* ble samlet av Sturla Þórðarson som bygde på den eldre *Styrmisbók* og ble trolig avsluttet i årene 1275–1280. Imidlertid informerer utgiver i en fotnote om at dette avsnittet ikke fantes i *Styrmisbók*, men er hentet ut av en eldre og nå tapt versjon av *Hávarðar saga Ísfirðings*. Sturla Þórðarson må ha oppfattet sagaen som en så troverdig kilde at han har valgt å legge informasjonen om Þórgrímr gagarr og hans slekt til i sin redaksjon (ÍF I Formáli: LXXXV–LXXXVII). Navnet Þórgrímr gagarr er nevnt i *Norsk-Islandske personbinamn frå medeltiden* (Lind 1920-21) som oppfører ordet som *gagar* og viser til en utgave av *Landnámabók* fra 1900, hvor *gagarr* i teksten står med nominativs-r, men hvor det vises til håndskriftet som har denne r-en som et lite tegn over linjen. Linds oppslagsform skal da trolig vise til dette og ikke til en irsk skrivemåte.

Diskusjon om etymologi

Kronologien ovenfor viser at det poetiske ordet *gagarr* var kjent blant islandske skaldar fra 900-tallet. Som nevnt har Bugge og Marstrander ulike syn på ordets opphav, DeVries *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch* har som sistnevnte oppført ordet som et lån fra norrønt til irsk (1977: 152). Dersom dette skulle være riktig, skulle det finnes belegg for etymologien i ordbøker over germansk språk som de nordiske språk skal stamme fra. Et søk i *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen* fra 2009, gir ikke noe resultat for *gagarr*, men har oppslagsordet: «ga(c)kizzen (Sw.v.I). scattern (von Gänsen). Mhd gagzen, schreien wie eine Eier legende Henne», synonyme er «gackzen», «gaggáz» (2009: 19). Dette er lydhermende ord som imiterer fugler som lager liknende kaklelyder. Germansk etymologi synes å gi liten støtte for Marstrandens synspunkt og heller favorisere Bugges syn.

Et annet moment er at norrøne lån til irsk gjerne er dagligdagse begreper som f. eks. «båt», eller «brok». Noen av dem finnes fremdeles i moderne irsk (*bát* – (ferry) boat s. 64, *bróg* – boot, shoe oppført i *The Gaelic-English Dictionary* (2003: 94). Når det gjelder poetiske uttrykk er den motsatte veien det normale, at vanlige irske ord lånes inn for å bli del av en kompleks poetisk diskurs. Ordet *tarf* for *gríðungr* er alt nevnt, i tillegg kan nevnes ordene *lung*, n, skip (*Lexicon poeticum* 1966: 384), *ingjan*, f (?), pige (det irske ord *inghean*) (: 319) og *díar*, m.pl. *guder* (: 81). Her vises til strofer av Kormákr Ógmundarson som kan dateres til år 960 (Finnur Jónsson 1973: 69).

Slike irske lån i norrøn poesi er tidlige, noe som kronologien viser også gjelder *gagarr*. Oppslag på *lung* i digital versjon av *Lexicon poeticum* viser eksempler på bruk fra Bragis kvad datert til 825 *lung váfaðar Gungnis* (the longship of the swinger of Gugnir). Det er også et eksempel fra Egils diktning, et fragment som av Finnur Jónsson er datert til 900-tallet: *Vrongu, varrar Gungnis varrar lungs of stunginn* (Vrangt; Gungnis læber (?) – skibets – stukket) (1973: 53) etterfulgt av to eksempler fra kvad på 1000-tallet og to fra 1100-tallet, alle før 1221 da Snorri Sturluson bruker uttrykket i strofe 21 og 34 av *Háttatal*. Eksempelet fra strofe 21 lyder: *Lung frá k lýða þengils* (I heard that the ship of the ruler's men...). Ordet *ingjan* som på irsk betyr pike, finnes i et kvad datert til 1093. Kvadets opphavsmann skal være Magnus Berrfótt som var konge i Norge fra 1093–1103. Diktet er i sin helhet en hyllest til en pike fra Dublin som han priser fordi: *eigi synjar ingjan gamans þinga* (the girl does not deny me meetings of pleasure). Dersom *gagarr* er lånt fra irsk til norrønt, vil det altså ikke stå så isolert som lånord i en poetisk sammenheng. Det er også interessant at et helt versemål innenfor sjangeren rimur har fått betegnelsen «gagaraljód».

Málsháttakvæði er et kvad med et innlagt ordtak. Bugge refererer til dette i sin oversikt og skriver: «Dette *gagarr* sporer man endnu i det nyisl. Ordsprog *til þess er gagi að galti* Scheving Ísl málshættir 1, 49» (Bugge 1875: 241). Utsagnet har den samme betydningen som ordtaket i *Málsháttakvæði* og kan være en nyere islandsk variant av det originale som trolig stammer fra Orknøyene.

Ordet er ikke belagt i ren prosa (ONP) med unntak av tilnavnet Þorgrímr *gagarr* oppført i *Landnámabók* (ÍF I 1: 184). At tilnavnet til Þorgrímr ikke er videreført i ÍF-redaksjonens yngre variant av *Hávarðar saga Ísfirðings* hvor han opptrer, kan vitne om at ordet var glemt og ikke lenger i levende bruk blant folk på 12–1300-tallet og derfor heller ikke var en del av sagaskrivernes prosavokabular. Det kan også vise noe om at det er i skaldekvad sjeldne ord best blir bevart gjennom den fastere formen poesien har. I de formfaste strofene og ordtakene har *gagarr* overlevd som et tidsvitne om språklige forhold vi i dag finner interessante, men vanskelig har forutsetninger for å forstå til bunns. Tre av de seks eksemplene som er undersøkt viser imidlertid at ordet er brukt sammensatt i overført betydning som metafor for sverd i en strids-kontekst, og det kan virke som dette er kjernen i den poetiske bruken av ordet.

Det kan på denne bakgrunnen være interessant avslutningsvis å se nøyer på eksemplene i lys av *cultural memory theory*, som framhever skrivning som et av de viktigste media for udødeliggjøring, og refererer til de gamle egypterne som lenge før vår tidsregning innså at skrivning er et mye bedre våpen mot sosial død og glemsel enn for eksempel monumenter og bygninger (Assmann 2011: 171). Da islendingene tilegnet seg skrivekunsten, ble nettopp historiene til de menneskene som bebygde Island

viktige å bevare og udødeliggjøre. Siden det var høvdingsjiktets menn som i størst grad både ble skrivekyndige og hadde råd til å få tekster skrevet for seg av kirkens menn, vil deres perspektiv og verdier og ikke minst deres språk prege framstillingen. Bruken av ordet *gagarr* i norrøn poesi kan allerede i skaldenes samtid sees som et forsøk på å bevare et overlevert uttrykk i den kollektive hukommelsen. Dette ordet falt etter hvert ut av språket og ble glemt i tråd med Assmanns beskrivelse av fenomener som beveger seg mellom sentrum og periferi i den kollektive bevisstheten (2006: 221).

Men i dag har interessen for eventuelle irske lånord i norrønt fått en ny renessanse blant annet på grunn genforskingen som har dokumentert en betydelig tilstedeværelse av irsk befolkning på Island i landnåmstiden (Goodacre 2005: 129–135; Sykes 2006: 195–196). Bevegelsen mellom det Assmann kaller arkiv og aktualitet har endret seg slik at interessen for ord som tyder på kontakt mellom irsk og norrøn befolkning igjen har kommet i sentrum for oppmerksomheten, noe som kan spores gjennom den relativt nye bølgen av studier på dette området (Hermann Pálsson 1996; Helgi Guðmundsson 1997; Gísli Sigurdsson 2009; Schulze-Tulin 2001; Etchingham et al. 2022). Denne artikkelen kan sees som et bidrag til denne forflytningen fra periferi til sentrum gjennom å undersøke det som trolig er en uttømmende liste av forekomster av ordet *gagarr* i skriftlig overleverte norrøne kilder.

Men ordet er også bevart i eldre irske kilder. Et søk på e-DIL gir som nevnt treff på ordet *gagar* (eDIL s.v. *gadar* or *dil.ie/25075*). Det viser samtidig at ordet er brukt i et tjuetalls irske kilder, blant annet i *The Book of Leinster*, som ble skrevet av irske munkar mellom 1151 og 1202.

Det gjenstår å undersøke disse referansene med tanke på betydning av ordet, hvilke kontekster det står i og i hvilke sjangere det forekommer. Hvordan uttrykket er bevart i den irske kollektive bevisstheten gjennom kilder fra tidlig middelalder kunne kanskje kaste lys over de spørsmålene som gjenstår å besvare om bruken av dette sjeldne uttrykket i norrøn poesi, og kanskje er det der hunden ligger begravet?

Bibliografi

Primærkilder

BRENNU-NJÁLS SAGA, utg. Einar Ól. Sveinsson Íslenzk fornrit XII. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1954.

EGILS SAGA SKALLA-GRÍMSSONAR, utg. Sigurður Nordal. Íslenzk fornrit II. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1933.

EGIL'S SAGA, trans. E.R. Eddison. London: Cambridge University Press, 1930.

- EYRBYGGJA SAGA, utg. Einar Ól. Sveinsson & Matthías Þórðarson. Íslenzk fornrit IV. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1935.
- FINNUR JÓNSSON (utg.). 1915. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, Del B: *Rettet tekst*, Bd. II. København & Kristiania: Udgiven af kommissionen for det Arnamagnæanske legat/Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag.
- . 1967. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, Del A: *Tekst efter håndskrifterne*, Bd. II. København: Rosenkilde og Bagger.
- . 1973. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*, Del B: *Rettet tekst.*, Bd. I. København: Rosenkilde og Bagger..
- HÁVARÐAR SAGA ÍSFIRÐINGS, utg. Björn K. Þórolfsson. Íslenzk fornrit VI. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1958.
- HEIMSKRINGLA, bd. I, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit XXVI. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1941.
- LANDNÁMABÓK, Jakob Benediktsson. I Íslenzk fornrit I. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- IS = *Islendingesagaene. Samtlige sagaer og førtini tættar*, bd. 1–5. Red. Jon Gunnar Jørgensen & Jan Ragnar Hagland. Reykjavík: Saga forlag, 2014.
- KJALNESINGA SAGA, utg. Jóhannes Halldórsson. Íslenzk fornrit, XIV. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1959.
- KRÁKUMÁL, utg. Rory McTurk. I *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*, bd. VIII: *Poetry in Fornaldarsögur*, red. Margaret Clunies Ross. Turnhout: Brepols, 2017.
- SNORRES KONGESAGAER, overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. Oslo: Gyldendal, 1998.
- SNORRES KONGESOGER, overs. Steinar Schøtt, rev. Rolv Thesen & Sigmund Moren. Oslo: Gyldendal, 1970.
- SNORRI STURLUSON, *Edda*, utg. Finnur Jónsson. 2. utg. København, 1926.
- SOGA OM RAGNAR LODBROK MED KRÁKE-KVÆDET, utg. & overs. Severin Eskeland. Oslo: Det norske samlaget, 1944.

Sekundærkilder

- ALTNORDISCHES ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH, red. Jan de Vries. Leiden: Brill, 1977.
- ASSMANN, Aleida. 2006. Memory, Individual and Collective. I Robert. E. Goodin & Charles Tilly (red.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, 210–225. Oxford: Oxford University Press.

- . 2011. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BERGSVEINN BIRGISSON. 2008. *Inn í skaldens sinn. Kognitive, estetiske og historiske skatter í den norrøne skaldediktningen*. Dr.-art-avhandling. Universitetet i Bergen.
- BUGGE, Sophus. 1875. Biskop Bjarne Kolbeinsson og Snorres Edda. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 209–246.
- CLAUDI, Mads B. 2013. *Litteraturteori*. Bergen: Fagbokforlaget.
- EDIL. 2019 *An Electronic Dictionary of the Irish Language, based on the Contributions to a Dictionary of the Irish Language (Dublin: Royal Irish Academy 1913-1976)* (www.dil.ie 2019). [Accessed 18.08.2023].
- ETCHINGHAM, C., Jón Viðar SIGURÐSSON, M. N. MHAONAIGH & E. ASHMAN ROWE. 2019. *Norse-Gaelic Contacts in a Viking World*. Turnhout: Brepols.
- ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH DES ALTHOCHENDEUTSCHEN, Bd. IV, red. Albert L. Lloyd & Rosmarie Lühr. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.
- FINNUR JÓNSSON. 1923. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*, Bd. II. 2. utg. København: Gad.
- FRANK, Roberta. 2004. *Sex, Lies and Málsháttakvæði: A Norse Poem from the Medieval Orkney*. Nottingham: Centre for the Study of the Viking Ages, University of Nottingham.
- FRITZNER, Johan. 1973. *Ordbog over det gamle norske sprog*. Oslo: Universitetsforlaget.
- GÍSLI SIGURÐSSON. 2009. Þögnin um gelísk áhrif á Íslandi. I Margrét Eggertsdóttir (red.), *Greppaminni: Rit til heiðurs Vésteini Ólasyni sjötugum*, 153–163. Reykjavík. Hið íslenska bókmenntafélag
- GOODACRE, S. et al. 2005. Genetic Evidence for a Family-Based Scandinavian Settlement of Shetland and Orkney during the Viking Periods. *Heredity* 95: 129–135.
- HELGI GUÐMUNDSSON. 1997. *Um haf innan: Vestrænir menn og íslensk menning á miðöldum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- HERMANN PÁLSSON. 1996. *Keltar á Íslandi*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- JÓN ÞORKELSSON. 1899. *Supplement til Islandske Ordbøger*. København/Reykjavík.
- LEXICON POETICUM antiquæ linguæ septentrionalis. *Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*, av Sveinbjörn Egilsson, 2. utg. ved Finnur Jónsson. København: Kongelige nordiske Oldskriftselskab, 1966 (optrykk, online Lexiconpoeticum.org).
- LIND, E.H. 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- LUTTER, Silvia. 2009. Kenningar og metaforar. *Nordlit* 24: 223–239.

- MARSTRANDER, Carl J. S. 1915. *Bidrag til det norske Sprogs historie i Irland*. Videnskapsselskapets skrifter II. Hist.-Filos Klasse 1915:5. Kristiania: Videnskapsselskabet.
- NAOB = Det Norske Akademis ordbok, digital utgave. Utgitt av Det Norske Akademi for Språk og Litteratur (noab.no)
- O'CONNOR, Ralph. 2006. *Icelandic histories and romances*. Stroud: Tempus.
- OLSEN, Magnus. 1932. Orknø-Norn og norrøn diktning på Orknøene. *Maal og Minne*, 137–153.
- . 1935. *Krákumál*. *Maal og Minne*, 78–80.
- ONP = Ordbog over det norrøne prosasprog. Den Arnamagnæanske Komission (onp.ku.dk/onp/onp.php)
- SCHULZE-THULIN, Britta. 2001. Notes on the Old and Middle Irish Loanwords in Old Norse. *Nowele* 39: 53–84.
- SCHULTE, Michael. 2014. Kenning, metafor og metonymi: Om kenningens kognitive grunnstruktur. *Edda* 101.1: 17–31.
- SNL = Store norske leksikon [Referanse lastet opp 18.08.2023].
- SYKES, Bryan. 2006. *Blood of the Isles*. London: Bantam Press.
- SØRENSEN, Preben Meulengracht. 1995. *Fortelling og ære: Studier i islendingesagaerne*. Århus: Aarhus universitetsforlag.
- THE GAELIC-ENGLISH DICTIONARY, red. Colin Mark. London/ New York: Routledge, 2003.
- VÉSTEINN ÓLASON. 2005. Family Sagas. I Rory McTurk (red.), *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture*, 101–118. Malden, MA: Blackwell.

Anne Lind, Førsteamanuensis ved Institutt for grunnskole- og faglærerutdanning, Fakultet for lærerutdanning og internasjonale studier, OsloMet. Email: anne.lind@oslomet.no

A Psalter for a Danish Queen?

Remarks on London, British Library, Add. MS 17868

SYNNØVE MIDTBØ MYKING¹

London, British Library, Add. MS 17868 is an illuminated luxury psalter made in Northern France c. 1260. While nothing is known of its provenance before it was acquired by the library, the composition of the calendar is unusual for a French psalter in that it includes the Scandinavian saints King Olav, King Knud, and Knud Lavard. Alongside the physical characteristics of the psalter, which suggest the manuscript was made for a member of the uppermost strata of society, the calendar thus offers a hint as to the intended recipient. This article examines the psalter with a particular focus on the calendar. Placing the manuscript in the context of other illuminated psalters owned by members of the Scandinavian elite in the thirteenth century, it suggests that the psalter may have been made for Queen Ingeborg of Norway, daughter of the Danish King Erik Plovpenning and wife of King Magnus Lagabøte. This theory is supported by the historical circumstances as they are described in the saga of Håkon Håkonsson.

Introduction

A luxury psalter produced in Northern France around 1260, currently in the British Library, is remarkable for its calendar: amongst saints celebrated universally in the Roman church, as well as in France, England, and Germany, we find the feasts of the Danish Knud Lavard and King Knud, as well as King Olav of Norway. The translation of Ansgar, “apostle of Denmark”, is also included. The psalter was clearly intended for a Danish recipient, but the lack of an ex-libris or any other marks of ownership means that its owner’s identity is shrouded in mystery.

While some art historians have studied this psalter to various extents, it is virtually unknown amongst Scandinavian historians and manuscript researchers. The aim of the present article is thus twofold: first, to introduce the psalter to a wider audience,

¹ This article was written with the support of the Research Council of Norway under grant number 300975. I thank Ben Allport, the editorial board of *Collegium Medievale*, and an anonymous reviewer for their comments and suggestions.

and second, to provide a plausible proposition as to the manuscript's medieval provenance. To this purpose, the article focusses especially on the calendar, of which a transcription is included. Based on the material features of the manuscript and the composition of the calendar, the article argues that the psalter was made for a member of the Danish royal family. Queen Ingeborg of Norway (c. 1244–1287), daughter of the Danish King Erik Plovpenning, is proposed as a possible recipient for the manuscript.

The manuscript, its origin, and its characteristics

London, British Library, Add. MS 17868 is a richly illuminated psalter in a small format, measuring 210 × 145 mm.² It was acquired by the library from the London-based bookseller Henry Bohn in 1849, but nothing is known of its history before that date, nor are there any marks of ownership. Researchers have paid varying degrees of attention to the manuscript, which has been discussed mainly from an art-historical point of view. Based on the illuminations, the psalter was placed in Northern France; Robert Branner linked it to the Paris-based “Bari workshop” (named after a manuscript now in Bari), which also produced a missal for the church of Saint-Nicaise in Reims.³ Alison Stones suggested the psalter was made in Reims, albeit heavily influenced by Parisian styles and with the participation of a Paris-trained artist.⁴ The psalter was studied most recently and most thoroughly in an article by Marina Vidas, who agreed that the psalter could possibly have been made in Reims; she concluded, however, that it was most likely produced in Paris, dating it to the 1260s or 1270s on stylistic grounds (Vidas 2018: 47). The presence in the litany of the Dominican Peter the Martyr, who was canonised in 1253, means that the psalter was produced after this date (Vidas 2018: 22).

The material quality of the psalter is very high. The parchment is fine and thin; the manuscript is lavishly illuminated and decorated, including with multi-coloured

² For selected images, see the British Library's catalogue: www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8595&CollID=27&NStart=17868 (accessed 16.06.2023).

³ Branner 1977: 105–106, 229. An origin of either Paris or Reims has also been proposed by amongst others Higgitt (2000: 99), who includes the psalter in a group of manuscripts “from Paris and Northern France”; Cordey (1933: 221), who locates it to the “Nord de la France (ou Reims ?)”; Backhouse (1997: 78), who attributes it to Paris; and Jacoub (1976: 145), who places it in Reims.

⁴ Stones 2013: 405. Stones read the *Kanuti* on 25 June as *Ramiti*, a misspelling of *Remacli*, which she saw as pointing to the abbey of Stavelot; however, she also correctly named the Translation of Knut (the sole feast included on that day) as one of the Scandinavian feasts.

and figurative line fillers. The manuscript contains a calendar followed by a prefatory cycle of eighteen illustrations, the 150 Psalms, canticles, the Athanasian Creed, a litany, petitions, the Ambrosian Hymn, and collects. There is nothing in particular in the chants, prayers, or hymns to offer any clue as to the identity of the manuscript's original recipient; the masculine form of the phrase *famulos tuos* ("your servants") in the collect *Omnipotens sempiterne Deus qui facis mirabilia magna solus* ("Almighty, eternal God, who alone do mighty miracles") does not necessarily entail a man (or group of men), since this wording also appears in manuscripts made for women (Vidas 2018: 22, n43). The saints included in the litany (f. 191r–193r) are universally celebrated, mostly consisting of Biblical figures or Late Antique martyrs.⁵ Saints named as "confessors" and "virgins" are also included in the litany, but they, too, are universally celebrated figures.⁶ Only the calendar of the psalter may give us a hint as to the original recipient's background.

The calendar of Add. MS 17868

The calendar is the first component of the manuscript (f. 1v–13r). Each month is laid out on two pages (verso–recto), allowing the reader to view the entire month when the book was open. Every month opens with a beautifully decorated KL (kalends) in blue and gold, followed by a verse about "Egyptian days" or unlucky days (in gold) and information about number of days in the month (in blue).⁷ There are four columns: one with Roman numerals denoting the "golden numbers" (*aurei numeri*) to calculate the phases of the moon, one with the seven letters A–G (for the days of the week), and finally two specifying the date of the month, with Roman numerals followed by the letters *N(onae)*, *Id(us)*, and *K(a)l(endae)*. On the specific days, religious feasts are noted, alongside astrological and computational information, such as the change of Zodiacs.⁸ The calendar's composition does not point to the liturgical use of any particular diocese, which is common for psalters of personal devotion

⁵ Apart from the Holy Trinity and the Virgin Mary, the Biblical figures are the archangels Michael, Gabriel, Raphael; John the Baptist; and the apostles and evangelists Peter, Paul, Andrew, John, Thomas, James, Philip, Bartholomew, Matthew, Simon, and Thaddeus, Matthias, Mark, Luke, and Barnabas. Those named as martyrs are Stephen, Clement, Cornelius, Cyprian, Lawrence, Vincent, Denis with companions, Maurice with companions, Sebastian, Thomas, and Peter.

⁶ The "confessors" are Silvester, Hilary, Martin, Augustine, Ambrose, Gregory, Nicholas, Dominic, Francis, Jerome, Benedict, and Anthony. The "virgins" are Mary Magdalene, Felicity, Perpetua, Agatha, Lucy, Agnes, Cecilia, and Catherine.

⁷ On calendar verses denoting "Egyptian days", see Hennig 1955: 81–89.

⁸ A transcription of the calendar is included in the Appendix.

(Vidas 2006: 18). George F. Warner (1903) suggested that it was compiled based on a martyrology. Although he did not go into detail, his proposal may have been due to the cases where martyrology-like phrasings specify the place of death of certain saints, as in the entry of 17 December: *Apud Ciprum beati Lazari et Marthe* (“In Cyprus, [death of] blessed Lazarus and Martha”, f. 13). There is also the fact that some saints are commemorated on days ascribed to them by martyrologies such as that of Ado of Vienne, rather than on their “official” feast days.⁹

The most striking feature of the calendar, as pointed out by Vidas (2018: 14), is the presence of feasts of Danish saints, which indicates that the intended reader was of Danish origin. The feasts in question are the translation of Duke Knud Lavard (25 June, in gold) and King Knud of Denmark (10 July). Saint Olav of Norway (29 July) is also included, strengthening the Scandinavian connection.¹⁰ The same can be said for the translation of Ansgar (9 September), known for his missionary efforts in Denmark and Sweden in the ninth century. The other saints included are mainly Roman martyrs and other universally venerated figures, as well as some more regional saints.¹¹ French saints feature heavily, a fact which may be at least partly influenced by the manuscript’s place of production, although it is worth noting that Geneviève (3 January), the patron saint of Paris, is not present. However, a considerable number of saints from England, the Low Countries, and Germany are included, and to a greater extent than in other contemporary luxury psalters from Paris, such as the so-called psalter of Saint Louis, dated to c. 1270.¹² None of the English saints of Add. Ms 17868 (Cuthbert, Alphegus, Augustine of Canterbury, Botulph, and Alban) are present in the Louis psalter.¹³ Saints associated with the medieval Low Countries in Add. Ms 17868 include Remaclus (3 September), Bertin (5 September), Lambert (in gold, 17 September), Crispin and Crispinian (25 October); apart from Remaclus, they are also represented in Louis’s psalter.¹⁴ The typical German saints, besides Ansgar,

⁹ For instance, Gallus’s feast is on 20 February and Barbara’s on 16 December, the days ascribed to them by Ado (cols. 231 and 415), rather than the standard 16 October and 4 December.

¹⁰ Olav was venerated across the Nordic region and to some extent in England and on the continent, see Ekroll 2012.

¹¹ A transcription of the feasts is given in the Appendix.

¹² Paris, Bibliothèque nationale de France, latin 10525, digitised here: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447877n/f1.item>.

¹³ Unlike Vidas (2018: 16), I do not consider Thomas Becket an “English saint” but rather a universal one, since his cult spread so quickly across Europe. Both his feast day and its octave are included in the Louis psalter.

¹⁴ Some of the saints of Add Ms 17868 counted as French by Vidas (2018: 15–16), such as

are Gallus (20 February), Maximus (29 May), Bonifacius (5 June), Paulinus (31 August), the two Ewalds (3 October), Severinus (gold, 23 October), and Cunibertus (gold, 12 November). Except for Severinus, these saints are not included in the psalter of Saint Louis.

A psalter for a royal

In short, the psalter in the British Library contains a calendar composed by feasts both universal and from multiple regions, indicating that the psalter, while probably Parisian in origin, was not intended for a Parisian reader. The most conspicuous of the included feasts are those of Scandinavian saints. Knud Lavard, whose feast is marked in gold, deserves particular attention. The father of King Valdemar I “the Great” (r. 1154–1182), Duke Knud of Slesvig was the ancestor of the Danish royal line. He was slain by his cousin Magnus in 1131 and buried at the monastic church of Ringsted. Valdemar campaigned to have his father recognised as a saint, including by having his remains moved to a shrine, which caused some conflict with Archbishop Eskil of Lund. In 1169, Valdemar’s efforts were rewarded when Pope Alexander III canonised Knud, proclaiming 25 June as his official feast day.¹⁵ The following year, a great ceremony took place at Ringsted on this date to celebrate what had become the feast of Knud’s translation; on the same occasion, Valdemar’s son Knud VI was crowned. Ringsted continued to be the centre of Knud’s cult, its monastic community enjoying close ties with the Danish royal family, several members of whom are buried in the monastery church. While Knud Lavard was also celebrated elsewhere in Denmark, this mostly happened on the day of his death (7 January), which was never formally recognised by the church.

The presence of Knud Lavard’s translation feast, and especially the fact that it was highlighted in gold, raises the question of whether the psalter Add. MS 17868 may in any way have been linked to the Benedictines of Ringsted. The presence of Benedict of Nursia (21 March; translation 11 July, gold) and his sister Scholastica (10 February) could perhaps be taken to point in this direction; however, these saints are found in many non-monastic calendars, including in psalters of personal devotion,

---

Quentin (31 October, gold), Eligius of Noyon (1 December), and Arnulf of Soissons (16 August), could also be said to fall into this category. Quentin is included in the psalter of Saint Louis, but Arnulf is not, unlike his namesake Arnulf of Metz (18 July). Vidas (2018: 15) identifies the Arnulf of Add Ms 17868 as Arnulf of Metz, which is also a possibility since Ussard’s martyrology places his feast on this date.

¹⁵ DD I 2, no. 190. It has been suggested that the Pope deliberately did not choose the day of Knud’s death to make a point about the non-official cult, which by this point had existed for years (Gertz 1908-12: 171, n1).

such as that of Saint Louis. As stated above, the feasts of the London psalter's calendar do not map precisely onto any given diocese, which is not uncommon for personal psalters. Admittedly, the lack of any precise knowledge of feasts celebrated by the Benedictine's of Ringsted in the second half of the thirteenth century means we cannot rule out that all of the London psalter's feasts would have been observed there; however, a monastic psalter intended to be used for liturgical practice is likely to have shown signs of use. Moreover, even a wealthy institution such as Ringsted is unlikely to have acquired a luxury manuscript of this kind: the level of illumination, materials, and artistic skills involved in the production of Add. MS 17868 indicates an extremely wealthy recipient from the uppermost strata of society, most probably a royal.

A royal recipient of Danish origin would explain not only the presence of Scandinavian saints, but also the fact that Knud Lavard, ancestor of the Danish royal family, is the only one of these saints to have been highlighted in gold. His feast on 25 June, which commemorates the translation of his relics at Ringsted, was the officially recognised feast day. The inclusion of the feast of his translation in the psalter calendar, rather than the day of his death (7 January), is therefore to be expected. Moreover, the translation feast must have held a special meaning to the royal family: after all, not only had the official sainthood of their forefather been celebrated on that date, but King Knud VI, son of Valdemar I the Great and brother of Valdemar II "the Victorious", had been crowned on the same occasion. Bearing all this in mind, the question then arises: what Danish royal and descendant of Knud Lavard would have been the most likely recipient of such a book in the years around 1260–1270?

The Scandinavian elite and their psalters

Only a small number of decorated psalters survive intact from medieval Scandinavia.¹⁶ Of the thirteen known intact psalters with a medieval Nordic provenance discussed by Tue Gad (1968), four are linked to royals and aristocrats: the Copenhagen psalter (Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Thott 143 fol.), the psalter of Margrete Skulesdotter (Berlin, Kupferstichkabinett, 78 A 8), the psalter of Kristin Håkonsdotter (Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, GKS 1606 quarto), and the Sunesen psalter (London, British Library, Ms Egerton 2652). Apart from the psalter of Kristin Håkonsdotter, whose ownership is attested by the ex-libris of a later possessor, these manuscripts have been attributed to their owners based on notes and additions. The oldest of the four psalters, the Copenhagen psalter (England, c. 1170–1175), contains

¹⁶ The collections of manuscript fragments used as binding material in the post-Reformation period include several fragments from psalters, see Ommundsen 2013.

an inscription mentioning the death of Duke Erik of Jutland, son of King Abel, in 1272, as well as an added prayer (*Suscipere digneris sancta Trinitas hos psalmos consecratos*, “May you deign to receive, Holy Trinity, these hallowed psalms”) mentioning *anima Byrgeri ducis* (“the soul of Duke Birger”). The prayer uses feminine forms (*miserima, peccatrix*), and this, combined with the mentions of Erik and Birger, has led to the common assumption that the psalter belonged to Erik’s mother, Queen Mechtilde, who after Abel’s death married the Swedish Earl Birger.¹⁷ It is not known when the Copenhagen psalter came to Scandinavia, but Patricia Stirnemann (1999, 2004) has proposed that it was made for the coronation of Knud VI in 1170.¹⁸ There are, however, no Scandinavian saints included in the calendar, neither by the original scribe nor by later additions.

The prayer *Suscipere digneris* was also added to the second of the psalters mentioned, the psalter of Margrete Skulesdotter (England, 1210–1220).¹⁹ The most famous additions, however, are those of the deaths of altogether 31 Norwegian kings and archbishops to the calendar, all carried out by the same thirteenth-century hand (Bø 2017: 278). Due to these additions, the psalter is assumed to have belonged to Queen Margrete of Norway (1210–1270), since the last death added is that of her

¹⁷ Gad 1968: col. 585. Erik Petersen (2011: 53, 60) goes against this assumption, arguing that if Mechtilde was the owner, she would also have mentioned her other son, Valdemar, as well as King Abel. He suggests that the psalter may have belonged to an unknown daughter of Mechtilde and Abel.

¹⁸ Stirnemann’s argument is, as the author herself acknowledges, based on circumstantial evidence. The psalter is so lavish it was clearly intended for royalty; moreover, it seems to have been made for a very young person, as the alphabet was included before the *pater noster* prayer, a combination often used when teaching someone to read (Stirnemann 1999: 69). In 1170, Knud VI was only seven and therefore fits the bill. According to Stirnemann (1999: 70), there are no equally likely English candidates.

¹⁹ The version of the prayer found in both manuscripts contains some unusual and idiosyncratic wordings, suggesting a shared environment for the psalters and their owners when the prayer was added (Petersen 2011: 58–59). The prayer in the Margrete psalter includes “Duchess I.,” which has been interpreted as referring to Ingeborg Håkansdotter (d. 1361), meaning that the owner would be Eufemia Eriksdotter (d. 1370), Ingeborg’s daughter (Gad 1968: col. 586). Petersen (2011: 59) suggests the “Duchess I.” refers to Ingeborg Eriksdotter (d. 1254), meaning that the owner of the Margrete psalter at the time of the prayer’s addition would have been one of Ingeborg and Birger’s children. This is in line with Bø’s argument that the Margrete psalter was owned by Rikissa, daughter of Ingeborg and Birger, who was married to Margrete’s eldest son Håkon the Young (d. 1257) and who may have received the psalter from her mother-in-law as a gift (Bø 2017: 278). Bø identifies the parents included in the prayer as Håkon and Ingeborg, and points to the notes of the deaths of both Ingeborg and Håkon the Young in the calendar.

father, Duke Skule Bårdsson (d. 1240). Again, it is not clear when the psalter came to Norway, but it is generally accepted that Margrete (if she were the owner) was not the original recipient. It has been suggested that the manuscript was made for Queen Isabella of Angoulême, the wife of King John (Gad 1968: col. 586). A queenly recipient may be reflected in the iconography found in the initial B of psalm 1, *Beatus Vir*, which shows Mary as the Queen of Heaven, being crowned by Christ – a parallel to Isabella's own coronation in 1200 (Bø 2017: 284). Again, there are no Scandinavian saints included in the calendar, neither originally nor as additions.

Of all the manuscripts discussed here, the psalter of Kristin Håkonsdotter (Paris, c. 1230) has the best-known provenance, although its history still raises some unanswered questions. Due to an *ex-libris*, we know that the manuscript was originally owned by Kristin (d. 1262), the daughter of Margrete Skulesdotter and King Håkon Håkonsson of Norway. According to the same note, the psalter was then owned by the noblewoman Ingeborg Erlingsdotter (d. 1315), who gave it to her daughter Elin (d. 1355). Another *ex-libris* states that the manuscript was subsequently owned by the lady Sigrid Erlendsdotter, who received it from her husband Håkon, Elin's grandson; according to a document from 1391 concerning this gift, Håkon had received the psalter from his mother, that is Elin's daughter (Bø 2017: 287). The psalter subsequently passed to the Benedictine nunnery of Nonneseter in Oslo. How or when Kristin first received the psalter is not known, but Marina Vidas (2006) has proposed that the gift was related to the occasion of Kristin's marriage to the brother of King Alphonse X of Castille and Leon in 1258. Kristin's husband, Felipe, was a great-nephew of Queen Blanche of Castille, who may have been the original commissioner of the manuscript (Vidas 2006). While the original manuscript, which was made in France, contains no Scandinavian feasts, several of these were added to the calendar by its later owners.

The fourth psalter, the Sunesen psalter (Paris, c. 1220–30), is not linked to royals, but to the powerful Danish Hvide family, and more specifically to Jacob Sunesen (d. 1246). He was the brother of Archbishop Anders of Lund (d. 1228) and Bishop Peder of Roskilde (d. 1214), two important ecclesiastical figures in their time, who both had studied in Paris and had extensive connections in France. This family would thus be well placed to commission a psalter from expert Parisian craftsmen. The attribution of the psalter to Jacob is, again, mainly based on additions to the calendar, which commemorate the deaths of various persons related to him.²⁰ Unlike the Copenhagen

²⁰ Vidas 2015: 188–190. Scholarship dealing with these inscriptions tends to rely on the transcriptions made by A. W. Franks (1881). Having seen the psalter in person, I could not verify most of the readings, as they are quite illegible, though I do not have any particular reason to question them. Nor do I have any reason to question the theory of Jacob's ownership,

psalter and the psalters of Margrete Skulesdotter and Kristin Håkonsdotter, the original calendar of the Sunesen psalter contains the feasts of the Scandinavian saints Olav, King Knud, and Knud Lavard, as well as two feasts for Lucius, the patron saint of Roskilde (Vidas 2015: 186). This manuscript is thus a clear case of a psalter that was intended for a member of the Danish elite from its conception; in this sense it is the closest analogy to Add. MS 17868.

Queen Ingeborg of Norway: A possible recipient?

As is clear from these cases, illuminated psalters were precious objects which served to highlight their owners' status as well as to document their family connections. The psalter in London would certainly fulfil the first function, and again we are faced with the question of who the intended recipient might be. The probable candidate would be someone from the very highest strata of society (i.e. royalty), someone who might reasonably be expected (or expect) to own such a psalter, and someone of a Danish background – most likely a descendant of Knud Lavard. One person fits this profile very well: Ingeborg (d. 1287), daughter of the Danish King Erik Plovpenning (d. 1250) and Queen of Norway after her marriage to King Magnus Lagabøte (d. 1280), the son of Margrete Skulesdotter and Håkon Håkonsson, in 1261.

The circumstances of this marriage were somewhat unusual. According to the saga of Håkon Håkonsson (HH, ch. 304), in 1260 Norwegian messengers approached the underage King of Denmark, Erik Klipping, and his mother, Margrete Sambiria, to negotiate a marriage between Magnus and Ingeborg, Erik's cousin. Ingeborg's father, King Erik, had been killed in 1250, most likely by his own brother Abel. After Abel was slain in turn only two years later, the third brother, Christoffer, became king. He and King Håkon of Norway had had their conflicts, but when Håkon came to Denmark with a large army in 1257, he met with Christoffer on friendly terms, and the two kings settled on an agreement to be allies (HH, ch. 293). However, Christoffer died in 1259, whereupon his son Erik Klipping was crowned. As he was still a child, his mother Margrete Sambiria ruled on his behalf. The saga claims that Margrete agreed to the marriage between Magnus and Ingeborg, promis-

though I must note that I am not convinced by the argument proposed by Tue Gad, that the psalter must predate Vilhelm of Æbelholt's canonisation in 1224, since otherwise his feast would be included, given the Hvide family's ties to Vilhelm (Gad 1968: col. 588; Vidas 2015: 186–187). It would have been perfectly possible for the psalter's owner to add Vilhelm's feast to 16 June, especially as there are no other feasts on that day. The owner cannot have been afraid to modify the calendar, given that Dominic's feast was added to 5 August, as also noted by Vidas (2015: 187). This suggests that either Jacob was not the owner of the psalter, or he was less concerned with Vilhelm's feast than has been assumed. In either case, the absence of the feast in the original calendar is inconsequential as a dating criterion.

ing the Norwegian ambassadors that she would equip her niece with all that was necessary for marriage (HH, ch. 305). However, when the envoy came from Norway to the convent in Jutland where Ingeborg was staying, it became clear that she was not prepared at all, and that Margrete was not willing to let her go, blaming this reluctance on her own conflict with Duke Erik of Jutland. The Norwegian envoys nevertheless convinced Ingeborg to come with them, promising her she would be given all the equipment that was necessary (HH, ch. 306). When Ingeborg came to Bergen, the saga states that King Håkon, Magnus's father, took an immediate liking to her, and that she was married to Magnus in grand splendour, with a wedding feast such as had "never been seen in Norway before" (HH, chs. 308–309). Immediately after the feast ended, the crowning of the young King and Queen took place under similar splendour (HH, ch. 310). This was the first time a queen had been crowned in Norway.

Did the equipment promised by the Norwegian envoys to Ingeborg include a psalter? We do not know, but considering that both Magnus's mother Margrete, his sister-in-law Rikissa (who probably inherited Margrete's psalter, see Bø 2017: 278), and his sister Kristin owned their own decorated psalters, it seems unlikely that his new bride would be the only one of his immediate female family members to not own such a book. If the manuscript was commissioned specifically for Ingeborg, as the inclusion (and highlighting) of especially Knud Lavard's feast could suggest, this would certainly fit the circumstances of the wedding feast and coronation ceremony, both occasions that had not been seen in Norway before.²¹ Ingeborg was the first Queen of Norway to be crowned; why should she not also be the first Queen of Norway to have a psalter commissioned specifically for her?

If Ingeborg was the recipient of Add. MS 17868, this might help to explain one of the illuminations in the psalter. On f. 31, Mary is depicted on her heavenly throne, sitting in judgement of the sinners in Hell. This imagery is not common in psalters (Vidas 2018: 32). However, Ingeborg's husband Magnus is famous for his law reforms, as is evidenced by his surname of Lagabøte ("Law-Mender"): his Code of the Realm of 1274 was the first law to apply to all of Norway's legal provinces. The legal reforms had been started by Magnus's father, Håkon, under whose long reign (1217–1263) Norway consolidated and expanded its power, formed new alliances (including by Kristin's marriage to Prince Felipe), and received new cultural and literary impulses, notably from France; Håkon famously commissioned translations of Old

²¹ Whether the psalter was commissioned in time for the wedding itself is dubious, given that the Norwegians first approached Margrete Sambiria about the possible marriage in 1260 and that the wedding took place the same year. However, the psalter could have been a gift to commemorate the anniversary of the wedding and the coronation on a later occasion.

French works into Old Norse.²² That the Norwegian royal family could also commission manuscripts from France is indicated by the will of Magnus and Ingeborg's son, King Håkon V, which mentions a breviary "recently written in Paris" (DN IV 128). As was the case for the Danish Sunesen brothers, several members of the Norwegian elite had studied in Paris and elsewhere in France, including Archbishop Einar Smørbak (d. 1263), who according to the saga was very fond of Magnus (HH, chs. 291, 312). The Norwegian royal family thus had the means, the willingness, and the connections to commission a psalter from Paris for the new queen. The imagery of Mary, the Queen of Heaven, sitting in judgement would seem fitting for the consort of a king who must have been undertaking legal efforts by the 1260s, following the work of his father. The acknowledgement of Ingeborg's Danish ancestry through the calendar would not only please the recipient (who may well have expressed her own preferences as to the feasts included), but also serve to highlight the fact that she was a member of the Danish royalty and had claims on her heritage in Denmark.²³

Concluding remarks

What happened to the psalter London, BL, Add. MS 17868 after it was initially given to its owner, whether this owner was indeed Queen Ingeborg or someone else? We will never know, but its pristine condition suggests that the manuscript was kept safely and used sparingly. The lack of inscriptions and additions points in the same direction. The primary object of the manuscript thus seems to have been to serve, as stated above, as a symbol of social status and capital. The devotional aspect was, in this case, less important, but it is possible that the owner had access to another less precious, more modest psalter for everyday reading, praying, and even commemorations. If this owner was Ingeborg, the very splendour of the London psalter served to demonstrate the status of not only Ingeborg herself, but of the dynasty she had married into – a dynasty with the resources to provide the royal lady with an unequalled wedding feast, an unprecedented coronation, and a brand-new psalter, the first to be made specifically for a Nordic queen.

²² The Old Norse translations of French literature have been the focus of several studies; for a recent overview, see Kleivane and Johansson 2018. On political and intellectual Franco-Norwegian contacts at the time of Håkon Håkonsson's reign, including the question of Norwegians in Paris, see Myking 2017: 130–171 with references.

²³ Ingeborg herself was very conscious of this and strove to get hold of her property, but was sabotaged by her cousin, Erik Klipping.

Appendix: Transcription of feast days in London, British Library, Add. MS 17868

I include here a transcription of the feasts in London, British Library, Add. MS 17868. The transcription was done directly from the manuscript, as no photography was allowed. Fat type indicates that gold was used for the entries. I have spelled out the abbreviations, but for simplicity's sake the numbers of the days are not included.

January (f. 1v–2r)

Prima dies mensis et vii. truncat ut ensis. Ianus *habet* dies xxxi. Luna xxx.

- 1 **Circumcisio domini. Dies. xi hora.**
- 2 *Octava sancti Stephani*
- 3 **Octava sancti Iohannis**
- 4 *Octava sanctorum innocentum*
- 5
- 6 **Epyphania Domini**
- 7 *Claves septuagesime*
- 8 *Beluaco*²⁴ **Luciani sociorumque eius**
- 9 *Deductio Domini in Egyptum*
- 10 **Pauli primi heremite**
- 11 **Reductio Domini ab Egypto**
- 12
- 13 **Remigii. Hilarii**
- 14 **Felicis in pincis**
- 15
- 16 **Marcelli pape**
- 17
- 18 *Sol in aquarium primum. lxx.*
- 19 **Marcii**²⁵ **et Marthe**
- 20 *Fabiani et Sebastiani martyrurum*
- 21 **Agnētis virginis**
- 22 *Vincentii martyrīs*
- 23 **Emerentiane virginis**
- 24 *Tymotei apostoli et martyrīs*
- 25 **Conversio sancti Pauli. Dies. hora. vi**
- 26 *Policarpi episcopi et martyrīs*

²⁴ Beauvais, referring to Lucian and his “socii”, who were martyred in Beauvais and who are celebrated on 8 January.

²⁵ This should have said “Marii”.

- 27
28 **Agnētis secundo. Claves xl.**²⁶
29 *Valerii episcopi*
30 **Mathie episcopi**
31

February (f. 2v–3r)

- Quarta dies ledit et tertia qui sibi credit.** *Februarius habet dies xxviii. luna*²⁷
xxix
- 1 **Brigide virginis**
2 Purificatio *sancte Marie*
3 *Blasii episcopi et martyris*
4 **Dies hora viii**
5 *Agathe virginis*
6
7 *Summus terminus*
8 **Claves xl. Primum xl**
9
10 *Scolastice virginis*
11
12
13
14 **Valentini martyris**
15 **Sol in pisces**
16
17
18
19
20 *Sancti Galli episcopi. Ver oritur*
21 **Ultimum. Lxx.**
22 **Cathedra sancti Petri**
23 **Vigilia**²⁸

²⁶ What appears to be a c-shaped abbreviation mark over the x may suggest this should be a different number.

²⁷ The sign here could perhaps also be taken to mean *vel* (“or”), to account for the leap year. The system of *bissextile* (adding a day to 23/24 February) is not mentioned (but see note 26).

²⁸ The line for the following date is left blank, rendering it unclear what this vigil is for,

- 24
- 25 **Iohannis. D[ies?]**
- 26 **Dies. x. hora.**
- 27
- 28

March (3v–4v)

- Martis primametum mortis dat quartas letum.** *Martius habet dies xxxi. luna xx.*
- 1 **Albini episcopi. Dies hora i**
  - 2 Mutant concurrentes
  - 3
  - 4 **Sancti Lucii pape et martyris**
  - 5 Septimus embolismus
  - 6 **Tertius embolismus**
  - 7 Perpetue et Felicitatis
  - 8 **Prima incensio lune pasche**
  - 9
  - 10
  - 11 Claves pasche
  - 12 **Rome sancti Gregorii**
  - 13
  - 14 **Ultimum quadragesimum**
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18 Sol in ariecem et primus dies seculi
  - 19
  - 20 **Cuthberti episcopi et confessoris**
  - 21 Benedicti abbatis. *Equinoctium vernale*
  - 22
  - 23
  - 24 **Locus concurrentium**
  - 25 Annunciatio *Domini* Crucificio *Domini*
  - 26
  - 27 **Resurrectionis domini nostril**

---

unless it is related to the leap year (see note 25).

28 Guntramni regis. **Dies hora ii.**

29

30

31 **Sancte Balbine virginis**

April

Dena dies sternit. Undenaque federa spernit. Aprilis *habet* dies xxx *luna* xxix.

1 **Theodore virginis**

2 **Sancte Marie egyptiace**

3

4 Ambrosii *episcopi* [.] *primus communis annus*

5 **Ysodori episcopi**

6 *Ultima incensio lune pasche*

7

8

9

10

11 **Leonis pape. Dies hora i.**

12

13

14 **Tiburtii et Valeriani**

15 **Sol in taurum. Claves rogationum**

16

17 *Sol in tauro*

18 **Ultimus terminus pasche**

19 *Alfegi archiepiscopi*

20 **Dies hora xi.**

21

22 **Inventio corporum sancti Dionisii Rustici et Eleuterii**

23 *Sancti Gregorii et martyris pape*²⁹

24

25 **Marci evangeliste. Letania maior**

26

²⁹ This looks to have been a case of the scribe's forgetting to insert 'pape' before the 'et', though the entry remains mystifying, for there are no papal saints called Gregory who are also martyrs. 23 April is the feast of St George (Georgius), which may help to explain the confusion, though George was not a pope.

- 27
- 28 **Vitalis martyris**
- 29 Claves Pentecostes
- 30 Egressio Noe de archa

May

- Tertia sit vetita privat. Lux. septima vita. Maius habet dies xxx luna xxix**
- 1 **Philippi et Jacobi apostolorum**
  - 2 Athanasii *episcopi*
  - 3 **Inventio sancte crucis. Dies hora vi**
  - 4
  - 5
  - 6 Iohannis ante portam latinam
  - 7
  - 8
  - 9 Primus terminus pentecostes *claves*
  - 10 **Gordiani et Epimachi martyrum. Puerorum(?)**
  - 11 Mamerti *episcopi*
  - 12 **Narei Achillei atque Pancratii**
  - 13 **Ascensio Domini**
  - 14
  - 15 **Spiritus sanctus super Apostolos venit**
  - 16
  - 17
  - 18 Sol in geminis
  - 19
  - 20
  - 21
  - 22
  - 23
  - 24 **Ultimus terminus rogationum**
  - 25 **Urbani pape et martyris. Dies hora x**
  - 26 Augustini *episcopi. Estas oritur*
  - 27
  - 28 **Parisius sancti Germani**
  - 29 *Sancti Maximi episcopi et confessoris. Episcopi [sic]*
  - 30 **Felicis pape et martyris**

31 Petronille virginis

June (6v–7r)

Denus palescit quindenus federa nescit. Iunius *habet dies xxx luna xxix.*

1 Nichodemis *presbyteri et martyris*

2 Marcelli et Petri

3

4

5 **Bonifacii episcopi**

6

7

8 Medardi et Gildardi *episcoporum*

9 **Primi et Feliciani**

10 **Dies hora vi.**

11 **Barnabe apostoli**

12 Basilidis Cirini *et Naborii martyrum*

13

14 **Viti et Modesti**

15 **Dies hora iiii**

16

17 Botulfi *abbatis*

18 Marci et Marcelliani *fratrum*

19 Gervasii et Prothasii *martyrum*

20

21

22 **Albani martyris**

23 **Vigilia**

24 Nativitas *sancti Iohannis baptiste*

25 **Translatio sancti Kanuti**

26 Sancti Iohannis et Pauli *fratrum*

27

28 **Sancti Leonis pape. Vigilia**

29 Natalis *apostolorum Petri et Pauli*

30 **Commemoratio sancti Pauli**

July (7v–8r)

Tredecimus mactat denus iulii labefactat. Iulius *habet dies xxxi luna xxx.*

1 *Octava sancti Iohannis baptiste*

2 **Processi et Martiniani martyrum**

3

4 **Translatio sancti Martini**

5

6 *Octava apostolorum*

7 **Nicostrati Claudii sociorumque eius**

8

9

10 *Septem fratrum Kanuti regis*

11 **Translatio Benedicti abbatis**

12 *Sancti Pii pape*

13 **Margarete virginis. Dies.**

14 *Incipiunt dies canicularum*

15 **Divisio apostolorum**

16

17

18 *Ordinatio sancti Nicholai. Sol in leonem*

19

20

21 **Praxedis virginis**

22 *Marie Magdalene. Dies xi hora*

23 **Apollinari episcopi et martyris**

24 *Kristine virginis et martyris. Vigilia*

25 **Sancti Jacobi apostoli fratris Iohannis ewangeliste Christo fratris**

26

27 *Apud Ephesum VII dormientem [sic]*

28 **Pantaleonis martyris**

29 *Felicis simplex. Fausti et beati Olavi*

30 **Abdon et Sennen.** *Saltus lune secundum egyptios*

31 *Germani episcopi*

August (8v–9r)

Prima sit iprienda (?) de fine secunda verenda. Augustus habet dies xxxi *luna*
xxix

1 Ad vincula *sancti Petri. Dies xvi hora*

2 **Stephani pape et martyris**

3 Inventio *sanctorum Stephani, Nicomedi*

4

5

6 **Sixti episcopi sociorumque eius, Felicissimi et Agapiti martyrum**

7

8 **Ciriaci martyris**

9 Romani *martyris. Vigilia*

10 **Laurentii martyris**

11 Tiburtii *martyris*

12

13 **Ypoliti sociorumque eius**

14 Eusebii *presbyteri*

15 **Assumptio sancte Marie**

16 Arnulfi *episcopi*

17 **Octava sancti Laurentii**

18 Agapiti *martyris. Sancte Helene*

19 **Magni martyris**

20

21 Autupnus [sic] *oritur*

22

23 **Timothei et Ypolliti martyrum. Vigilia**

24 Bartholomei *apostoli*

25

26

27

28 **Hermetis martyris. Sancti Augustini episcopi**

29 Decolatio [sic] *sancti Iohannis baptiste*

30 **Felicis et Audacti martyrum. Dies vii hora**

31 Paulini *episcopi et confessoris*

September (9v–10r)

Tercia septembris et denus fert mala menbris [sic]. September *habet* dies xxx
luna xxx [sic]

1 Egidii abbatis

2

3 Remachi [= Remacli] *episcopi*

4 **Sancti Marcelli martyris**

5 **Bertini abbatis**

6

7 *Sancti Evurcii episcopi et confessoris*

8 **Nativitas sancte Marie**

9 Gorgonii *martyris*. Ansgarii *episcopi*

10

11 Proti et Iacinti *martyrum*

12

13

14 Exalatio *sancte crucis*. Corneli et Cipriani

15 **Nicomedus** [sic] *presbyteri*

16 Eufemie *virginis*

17 **Sancti Lamberti episcopi et martyris**

18

19

20 **Vigilia**

21 Mathei *apostoli et ewangeliste*. Dies hora iiii

22 **Mauricii sociorumque eius**

23 Tecele *virginis*

24 **Conceptio sancti Iohannis baptiste**

25

26

27 Cosme et Damiani *martyrum*

28

29 **Commemoratio beati Michaelis archangelis**

30 *Sancti Ieronimi presbyteri*

October (10v–11r)

Ternus et denus est sicut mors alienus [sic]. *October habet dies xxxi vel xxix*

1 Remigii. Germani

2 **Leodegarii episcopi et martyris**

3 *Duorum Ewaldorum. Dies hora v*

4

5 Appollinaris episcopi

6

7 Marci pape. Marcelli et Apulei *martyrum*

8 **Dionisii, Rustici et Eleutherii martyrum**

9

10

11

12

13

14 **Calixti pape et martyris**

15

16

17

18 Luce evangeliste

19

20

21 **Undecim milia virginum**

22 Marci episcopi et martyris. Severini episcopi. *Dies ix hora*

23 **Severini episcopi**

24

25 Cripini [sic] et Cripiani [sic]

26

27 **Vigilia**

28 *Apostolorum Symonis et Iude*

29

30

31 **Quintini martyris. Vigilia omnium sanctorum**

November (11v–12r)

Scorpius est quintus et tercius est nece quintus [sic]. *November habet dies xxx luna xxx.*

- 1 **Festivitas omnium sanctorum**
- 2 *Sancti Eustachii cum uxore et duobus filiis*
- 3 **Sancti Marcelli confessoris**
- 4
- 5 *Dies hora viii*
- 6 **Sancti Leonardi confessoris**
- 7
- 8
- 9
- 10 **Martini pape**
- 11 *Sancti Martini episcopi*
- 12 **Gumberti [= Cuniberti] episcopi**
- 13 *Sancti Briccii episcopi*
- 14 **Serapionis martyris**
- 15
- 16
- 17
- 18
- 19 **Maximi episcopi**
- 20
- 21 *Hyemps oritur*
- 22 **Cecilie virginis**
- 23 *Clementis episcopi et martyris. Columbani abbatis*
- 24 **Crisogoni martyris**
- 25 *Sancte Katerine*
- 26 **Sancti Lini pape et martyris**
- 27 *Agricole et Vitalis. Maximi confessoris*
- 28 **Rufi martyris. Dies v[?]**
- 29 *Saturnini martyris. Vigilia*
- 30 **Andree apostoli**

December (12v–13r)

Septimus exangnis [= sic] **virosus denus ut anguis**. December *habet* dies xxxi
luna xxix

- 1 Eligii *episcopi*
- 2 Veri et Securi *fratrum martyrum* primus.
- 3 **Cassiani martyris**
- 4
- 5
- 6 **Sancti Nicolai episcopi**
- 7 Octava *sancti Andree apostoli*. Dies hora xvi
- 8 **Conceptio dei genitricis Marie**
- 9
- 10 Eulalie *virginis et martyris*
- 11 Damasi *pape*
- 12 **Pauli episcopi et confessoris**
- 13 Sancte Lucie *virginis*
- 14
- 15 **Maximini abbatis**
- 16 Barbare *virginis*. Ithe sororis eius³⁰
- 17 Apud Ciprum *beati Lazari et Marthe*
- 18 **Sancti Cantiniani episcopi confessoris**
- 19
- 20 **Vigilia**
- 21 Sancti Thome *apostoli*. Solsticium
- 22 **Sancti Basilei**. Dies vi hora
- 23 Victorie *virginis*
- 24 **Vigilia**
- 25 Nativitas *domini nostri Ihesu Christi*
- 26 **Sancti Stephani prothomartyris**
- 27 Sancti Iohannis *apostoli et evangeliste*
- 28 **Passio innocentium**
- 29 Sancti Thome *archiepiscopi*
- 30 **Sabini episcopi**
- 31 Sancti Silvestri *pape*. Columbe *virginis*

³⁰ I have not come across other calendars or sources claiming that saint Itha (Ida) was the sister of Barbara, who according to the traditional legend was an only daughter (Denomy 1939: 149).

Bibliography

Primary sources

- ADO = Ado Viennensis Archiepiscopus, *Martyrologium, Patrologia Latina*, vol. CXXIII, ed. J.P. Migne [retrieved from http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0850-0874__Ado_Viennensis_Archiepiscopus__Martyrologium__MLT.pdf.html]
- DD I 2 = *Diplomatarium Danicum*, 1. ser., vol. 2: 1053–1169, eds. C. A. Christensen, Gustav Hermansen & Herluf Nielsen. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab/C. A. Reitzel, 1975.
- DN IV = *Diplomatarium Norvegicum*, eds. C.A. Lange & Carl R. Unger. Christiania: P.T. Mallings Forlagshandel, 1857.
- HH = *Soga om Håkon Håkonsson*, transl. Kr. Audne. I *Noregs kongesoger*, vol. IV: 21–345. Oslo: Det Norske Samlaget, 1979.

Secondary literature

- BACKHOUSE, Janet. 1997. *The Illuminated Page: Ten Centuries of Manuscript Painting in The British Library*. London: British Library.
- BRANNER, Robert. 1977. *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis: A Study of Styles*. Berkeley: University of California Press.
- BØ, Ragnhild M. 2017. Margrete Skulesdatters og Kristina Håkonsdatters psaltere. In Karoline Kjesrud & Nanna Løkka (eds.), *Dronningen i vikingtid og middelalder*, 273–295. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- CORDEY, Jean. 1933. L'exposition de manuscrits français à miniatures au British Museum. *Bibliothèque de l'École des chartes* 94: 219–224.
- DENOMY, Alexander Joseph. 1939. An Old French Life of St Barbara. *Mediaeval Studies* 1: 148–178.
- EKROLL, Øystein. 2012. The Cult of St. Olav in the Norse cultural Sphere – and outside it. In Steinar Imsen (ed.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirken og Nidarosprovinsens historie*, 45–66. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- FRANKS, Augustus W. 1881. On Two Manuscript Psalters in the Collection of William Bragge, Esq. *Archæologia* 46: 241–248.
- GAD, Tue. 1968. Psalter. In *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, vol. XIII: cols. 583–595.
- GERTZ, M. C. (ed.). 1908–12. *Vitae sanctorum danorum*. København: G. E. C. Gad.
- HENNIG, John. 1955. Versus de mensibus. *Traditio* 11: 65–90.
- HIGGITT, John. 2000. *The Murthly Hours: Devotion, Literacy and Luxury in Paris, England and the Gaelic West*. London: British Library.

- JACOB, Dorothée. 1976. Quelques manuscrits français de la fin du XIIIe et du début du XIVE siècles dans les bibliothèques conventuelles autrichiennes [compte-rendu]. *Bulletin Monumental* 134.2: 145–147.
- JOHANSSON, Karl G. & Elise KLEIVANE. 2018. *Konungs skuggsjá* and the Interplay between Universal and Particular. In Karl G. Johansson & Elise Kleivane (eds.), *Speculum septentrionale: Konungs skuggsjá and the European Encyclopedia of the Middle Ages*, 9–34. Oslo: Novus.
- MYKING, Synnøve Midtbø. 2017. *The French Connection: Norwegian Manuscript Fragments of French Origin and their Historical Context*. Ph.D. diss., University of Bergen.
- OMMUNDSEN, Åslaug. 2013. Psalms Interrupted: The Psalter Fragments in the NRA in Oslo. In Espen Karlsen (ed.), *Latin Manuscripts of Medieval Norway: Studies in Memory of Lilli Gjerløw*, 279–305. Oslo: Novus.
- STIRNEMANN, Patricia. 1999. Københavnerpsalteret. In Erik Petersen (ed.), *Levende ord & lysende billeder: Den middelalderlige bogkultur i Danmark, Essays*, 67–77. København: Det Kongelige Bibliotek.
- . 2004. The Copenhagen Psalter Reconsidered as a Coronation Present for Canute VI (Kongel. Bibl., ms. Thott 143 2°). In F. O. Büttner (ed.), *The Illuminated Psalter: Studies in the Content, Purpose and Placement of its Images*, 323–328. Turnhout: Brepols.
- STONES, Alison. 2013. *Gothic Manuscripts 1260–1320. Part One, Volume Two*. London: Harvey Miller Publishers.
- VIDAS, Marina. 2006. *The Christina Psalter: A Study of the Images and Texts in a French Early Thirteenth-Century Illuminated Manuscript*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- . 2015. Devotion, Remembrance, and Identity: The Hagiographic Entries and Obituaries in a Parisian Thirteenth-Century Illuminated Psalter Made for Jakob Sunesen. *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 54: 183–195.
- . 2018. The Construction and Transcultural Dissemination of Negative Images of Jews in a French Thirteenth-Century Illuminated Psalter Made for a Danish Reader. *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger* 57: 7–50.
- WARNER, George F. 1903. *Illuminated Manuscripts in the British Museum: Miniatures, Borders, and Initials*. London: British Museum.

Synnøve Midtbø Myking, Department of Linguistic, Literary and Aesthetic Studies, University of Bergen. E-mail: synnove.myking@uib.no

Novus forlag · eISSN 2387-6700

Book review

Stefan Drechsler: *Illuminated Manuscript Production in Medieval Iceland. Literary and Artistic Activities of the Monastery at Helgafell in the Fourteenth Century*. Manuscripta Publications in Manuscript Research. Turnhout: Brepols, 2021. 275 pp. ISBN: 978-2-503-58902-2; e-ISBN: 978-2-503-58902-9.

Reviewed by LASSE MÄRTENSSON

In 2021, the monograph *Illuminated manuscript production in medieval Iceland. Literary and artistic activities of the monastery at Helgafell in the fourteenth century* was published, written by Stefan Drechsler and published by Brepols Publishers. The book is a reworking of Drechsler's doctoral thesis, defended at The University of Aberdeen in 2017. As the title and subtitle indicate, the manuscript production at Helgafell is treated, and a particular focus is on the artwork in the manuscripts. The aim of the author is to analyze the Helgafell group of manuscripts from the perspective of content, production and artwork, in order to discern the characteristics of these manuscripts. An important task of the study is also to investigate the foreign influences on the artwork in the manuscripts. This is an important aspect, as many of the manuscripts in the group are richly illuminated.

This group of manuscripts, i.e., the one with provenance in Helgafell, has been in focus before, and one of the better known studies is that of Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar* (1966). Drechsler brings 16 manuscripts to this manuscript group. To a large extent, the content of the manuscripts consists of religious texts, e.g. biskupasögur, heilagra manna sögur and Bible translations, but also of legal texts. The element of classic saga literature is small. The manuscripts included in this group were produced during the 14th century. A main criterion for bringing these manuscripts together in a group has been that the same scribal hands have been active in them.

In chapter 1, the author outlines some general theoretical guidelines for the investigation. The basic starting points to which the author adheres fall within the field often referred to as new philology, material philology or the like. It is, of course, a completely legitimate position, but to some extent I object to the description given of the philological activity before the arrival of the new philology. Here, as in many other studies that have been carried out within the new philology, it is the field of textual criticism that is described in negative terms. Textual criticism is described as a search for a lost archetype, an idealized construction, to a large extent detached from the

preserved manuscripts. Regarding text-critical work carried out with skill, this is an unfair description. Admittedly, one of the goals of text-critical work is to arrive at an archetype, which as a rule lies further back than the preserved textual witnesses, but the archetype is (or at least should be) established on the basis of the preserved textual witnesses, not disconnected from these. For the investigation the author is doing, however, this description does not play a major role, since it does not touch the field of textual criticism, but focuses on the manuscripts themselves and their creation.

Apart from this, the author describes in this chapter the criteria by which the examined manuscripts have been brought together in a group. The manuscripts that have been produced by either of the two scribal hands that have been associated with Helgafell are counted in this group. Furthermore, the images in the manuscripts are studied from a comparative perspective, where the images in the manuscripts are compared with images from scriptoria in other countries, mainly northern France and England.

In chapter 2, Helgafell as a historical and cultural place is described. Its origin was a community in Flatey in Breiðafjörður in 1172, and a couple of years later it was moved to Helgafell. The personal connections between Helgafell and other religious institutions on Iceland are mapped. The size of the library at the monastery is also described – somewhere around 120 volumes at the time when the monastery was moved to Helgafell.

Chapter 3, called The Scriptorium, is the longest in the monograph. Here, the manuscripts belonging to the Helgafell group are examined. They are described regarding their content, their composition, their images and initials. Furthermore, their connections with other manuscripts and other scriptoria are discussed. Some of the more well-known manuscripts dealt with are AM 233 a fol. (e.g., *heilagra manna sögur*), AM 350 fol. (*Jónsbók*) and AM 226 4to (*Stjórn*). Special attention is of course given to the artwork, and it is here that the focus of the study lies. The author has put a large effort into analysing the artwork in the manuscripts, and for me, not being a specialized art historian, it was interesting and educational to read these sections. Sometimes, however, the line of reasoning was not altogether easy to follow, perhaps due to my insufficient competence in the analysis of artwork (see further below). An important part of the analysis is the creation of manuscript networks, i.e. maps over the manuscripts sharing features of different categories (orthographical, artistic, textual etc.).

One aspect that I would have desired, in order to make the investigation more directly accessible to non-specialists in the history of art, is a more comprehensive discussion of the process of attributing images to specific artists. What criteria are

valid in this attribution, and how much weight is to be given to each criterion? And what degree of similarity is to be demanded for an attribution to be considered valid? For researchers within art history, such aspects are probably well-known, but for people from other fields within manuscript studies, such as myself, a discussion of the criteria and the evaluation of these would have been very valuable.

Even though the artwork is the focus of the investigation, attention is also given to other features, such as orthography and textual content. The textual content furthermore plays a part in the analysis of the artwork, as influence from the texts on the artwork is discussed. Thus, a rather large number of text transcriptions from the manuscripts are rendered in the chapter. In some cases, the transcriptions seem to be less correct. I will exemplify this with a transcription on p. 142 from AM 347 fol. (60vb): ‘skal’ (to be read ‘skál’); ‘fol.a’ (to be read ‘fola’); ‘hreppser’ (to be read ‘hrepp sem’); ‘fora’ (to be read ‘föra’); ‘vmboðs manni’ (to be read ‘vmboðs maðr’; 2nd example¹); ‘nok | koru þann stað’ (to be read ‘nok | korn þann stað’; ‘mannum’ (to be read ‘mann’). I have of course not checked all the transcriptions, but there are similar examples are found elsewhere. These errors do not affect the author’s analysis, but they can certainly disturb at least the philologically inclined reader.

In chapter 4, called *European Artworks*, the influences from France, England and Norway on the art in the Helgafell manuscripts are examined. For the non-expert in the history of art, like myself, the comparison between illuminations from the different scriptoria is very interesting. Firstly, the author addresses the aspect of influence from France on the artwork in the Helgafell manuscripts. He stresses that there were cultural influences in other areas during especially the 13th century at the court of Hákon Hákonarson, with the translation of courtly literature. It is pointed out that certain types of artwork present in some Icelandic manuscripts, e.g. in AM 226 fol., belonged to a type that at the time was largely outdated on the Continent. Some of the ornamentation in this manuscript displays influence from French artwork from the 12th century. The author points to influences from East Anglia (Norwich) on e.g. AM 233 a, AM 350 fol. (*Skarðsbók*) and GKS 1005 fol. (*Flateyjarbók*). Furthermore, the author stresses the contacts between Bergen and Helgafell, and that this was a route for cultural influence e.g. within the field of illuminations.

In chapter 5, *Back at Western Icelandic Scribal Desks*, a concluding discussion is carried out regarding the aspects investigated in the previous chapters. The author emphasizes the connection between a time of economic growth in Helgafell and an increase in the production of manuscripts in the period 1350–1400. It is also pointed

¹ Earlier on the same line in the transcript, the form ‘vmboðs manni’ (60vb:27), with a clear superscript ‘r’. In the second occurrence of the same lemma later on the line in the transcript (60vb:28), the superscript letter is clearly ‘r’, giving the form ‘vmboðs maðr’.

out that there were three manuscript workshops in western Iceland, one of which was the one in Helgafell. The other two were situated in the surroundings of Helgafell, and it appears that there were contacts between the latter two and Helgafell. The investigation ends with a concluding chapter, where the most important findings are summed up.

For me as a mainly philologically and linguistically inclined researcher, it was very educational to take part of the art historical investigations in this monograph. It is interesting to see the routes through which influences in the artwork in the manuscripts moved through Europe and into the Icelandic manuscripts. The aim regarding influences on the artwork in the manuscripts is thus thoroughly covered. The investigation also gives the reader a good picture of the textual content of the manuscripts produced at Helgafell, showing what kind of texts that were central to this place. Thus, both the form and the content of the manuscripts belonging to this group are treated in the monograph. Furthermore, I would like to praise the large number of illustrations in the book, making it a delight to the eye. Thus, the analysis of the artwork in the Helgafell manuscripts, the main aim of the monograph, appears to be well carried out. My critical point regarding the study concern aspects that are not crucial to the study itself, but that nevertheless can be disturbing. These critical points include the somewhat simplified and misleading description of the field of textual criticism (of which the present author is certainly not alone) and the sometimes erroneous transcriptions in chapter 3.

As mentioned above, it would have been a great educational effort towards non-specialists in the history of art to have had a discussion in which the methodological aspects of attributing illuminations to certain artists were thoroughly addressed. As I stated above, this is probably a well-known complex of problems for art historians, but for general philologists I think such a discussion would be useful. Such a discussion is a desired task for future research. The task of analyzing groups of manuscripts according to different criteria, such as codicology, palaeography, textual content, artwork etc., is a fruitful way forward for the field of manuscript studies. Thus, the general approach of the author is very interesting, and it deserves followers in order to shed further light on the manuscript production of medieval Iceland.

Lasse Mårtensson, Professor in Scandinavian Languages, Dept. for Scandinavian Languages, Uppsala University